

12. ÉVFOLYAM 1. SZÁM (2022)

TARTALOM

Munkás(k)uta(táso)k a tervgazdálkodástól a vadkapitalizmusig. Tanulmányok
 (szerkesztette: Kovács Éva és Dupcsik Csaba)

Kovács Éva – Dupcsik Csaba:

Előszó a Munkás(k)uta(táso)k a tervgazdálkodástól a vadkapitalizmusig tematikus számhoz 1–4

Valuch Tibor:

A munkásságról szóló diskurzusok és a modernkori magyar munkásság tagolódása 5–18

Horváth Sándor:

Száz év magány?

A magyarországi munkáskutatások nézőpontjai a 20. században 19–37

Váradai Monika Mária:

Menedék, mobilitási ösvény?

A közfoglalkoztatás női mikrovilágai 38–55

Kelemen Katalin:

Vállalkozó, bankár

Sikertörténetek a nyolcvanas évek Magyarorszáján 56–77

Tanulmányok

Győri Ágnes:

Az idősebb korosztály mentális egészsége a koronavírus-járvány első hulláma alatt

A társadalmi kapcsolatok mintázatai és a mentális egészség változásának összefüggése

Magyarországon 78–99

Recenzió

Loncsák Noémi:

Magyar fiatalok Erdélyben

Veres Valér (szerk.) (2020) Erdélyi magyar ifjúság. Szociológiai jellegzetességek és

változások 2001 és 2016 között 100–104

Belépő: tézisek

Horzsa Gergely:

Vidékfejlesztés és vándorlás

Vidékfejlesztési programok elvándorlásra és vándorlási hajlandóságra gyakorolt hatása

magyarországi községek lakói körében 105–112

A Socio.hu Társadalomtudományi Szemle a Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Kiváló Kutatóhely szabadon hozzáférhető (open access) online lektorált (double blind peer-reviewed) folyóirata.

Szerkesztőség: Csizmady Adrienne, Csurgó Bernadett, Dupcsik Csaba, Hajdu Gábor, Kovács Éva, Kovács Mariann, Kristóf Luca, Megyesi Boldizsár (főszerkesztő), P. Tóth Tamás, Takács Judit

Székhely: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
 Megjelenik: évente négy magyar nyelvű szám.
 Felelős kiadó: a TK főigazgatója
 Olvasószerkesztés: P.Tóth Tamás
 Arculat és tördelés: Kovács Mariann
 ISSN: 2063-0468
 Kapcsolat: socio.hu@tk.hu

In memoriam

„Nekem világ életemben elsődlegesen szociálmunkás-identitásom maradt”

Búcsú Setét Jenőtől

Az interjút Szirmai Norbert készítette

Sajtó alá rendezte: Kovács Éva

113–128

A 20. Század Hangja gyűjteményei

Horváth Anna:

Kritikai társadalomtudomány vagy politikai kényszerpálya?

A *Munkáséletmód* kutatás kutatási gyűjtemény bemutatása

129–137

A Socio.hu Társadalomtudományi Szemle a Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Kiváló Kutatóhely szabadon hozzáférhető (open access) online lektorált (double blind peer-reviewed) folyóirata.

Szerkesztőség: Csizmady Adrienne, Csurgó Bernadett, Dupcsik Csaba, Hajdu Gábor, Kovács Éva, Kovács Mariann, Kristóf Luca, Megyesi Boldizsár (főszerkesztő), P. Tóth Tamás, Takács Judit

Székhely: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

Megjelenik: évente négy magyar nyelvű szám.

Felelős kiadó: a TK főigazgatója

Olvasószerkesztés: P.Tóth Tamás

Arculat és tördelés: Kovács Mariann

ISSN: 2063-0468

Kapcsolat: socio.hu@tk.hu

ELŐSZÓ A MUNKÁS(K)UTA(TÁSO)K A TERVGAZDÁLKODÁSTÓL A VADKAPITALIZMUSIG TEMATIKUS SZÁMHOZ

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.1.1>

A munkássággal, a munka világával kapcsolatos társadalomtörténeti kutatások két jelentős hulláma figyelhető meg a II. világháború utáni Magyarországon: az első az 1970-es években erősödött fel, a második a 2000-es évek óta vált egyre láthatóbbá, ekkorra alakultak ki új műhelyei és formálódtak meg kortárs értelmezési és elméleti keretei. A 2020. december 4–5. között, a *20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely*, valamint a Vera és Donald Blinken *Nyílt Társadalom Archívum* által szervezett és a pandémia miatt az online térben megtartott „*Munkás(k)uta(táso)k a tervgazdálkodástól a vadkapitalizmusig*” című műhelykonferencia felhívásában a *labour history* fogalmát azért emeltük ki, mert nem csupán az ipari munkásság társadalomtörténetére kívántunk fókuszálni, hanem minden más fizikai és nem fizikai munkát végző csoport történetét szeretnénk volna felölelni. A magyarországi szociológia a hetvenes és nyolcvanas években számos, ma már elképzelhetetlen méretű interjú kutatást folytatott a munkásság és tágabban a munka világának témáiban. A konferenciát szervező archívumok folyamatosan gyűjtik és kutathatóvá teszik ezeket az egyedülálló kutatási dokumentumokat, melyek mára a társadalomtörténeti vizsgálódások sztenderd forrásaivá váltak.

A konferencia három megközelítésmódot kínált a magyarországi *labour history* bemutatásához. A tudásszociológiai megközelítés arra volt kíváncsi, hogy milyen tudományos kérdésselvetésekkel, módszertanokkal közelített a szociológia akkoriban a témához. Hogyan értelmezhetők ezek a kérdések a mai szociológiában? A társadalomtörténeti megközelítés azt a kérdést feszegette, hogy érvényes-e az a konszenzus a történetírásban, hogy a korábbi munkástársadalom és-kultúra 1990 után lényegében megszűnt. Mit mutatnak az újabb munkáskutatások és hogyan tudják rekonstruálni a munka 1990 előtti világát az egykor szociológiai interjúk és felmérések segítségével a szocialista ipari társadalom történetírásában? Végül az ideológiai versus társadalomkritikai megközelítés arra utalt, hogy a munkásság és a munka a szocialista korszak kiemelt ideológiai médiuma volt, nem csak a propaganda szintjén, hanem az erőltetett iparosítás, kényszermodernizáció stb. révén is. A rendszerváltáskor nemcsak az ideológiai, hanem a szervezeti formák is megszűntek: a piacgazdaságra való átállás a foglalkozási szerkezet gyökeres átalakulását – sok esetben tartós és tömeges munkanélküliséget – vonta maga után, és a munkásság ideológiai szempontból is elveszítette sajátos szerepét a társadalomban. Az 1970-es, 1980-as évek szociológiai vizsgálatainak gyakran jutottak az ideológiai elvárásoknak gyökeresen ellentmondó következtetésekre. Kérdés azonban, hogy e – sokszor csak kis példányban vagy samizdatban megjelenő – művek társadalomkritikai eszköztára alkalmazható-e a mai kritikai szociológia kialakításához.

A konferencia 17 előadásában és a kerekasztal-beszélgetésekben mindhárom megközelítésre találtunk példákat, és a témák spektruma szükségszerűen sokkal tágasabb volt, mint amit az alább megjelenő négy tanulmány felölelhet, de meggyőződésünk, hogy e tanulmányok is felvillantják a mai *labour history* kutatások néhány dilemmáját.

¹ Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

Valuch Tibor tanulmánya (*A munkásságról szóló diskurzusok és a modernkori magyar munkásság tagolódása*, 5–18) az elmúlt évszázadot tekinti át abból a szempontból, hogy miképp változott a munkákép a közgondolkodásban és a tudományosságban. Bár a szerző bevezetőjében számos eszme- és kutatástörténeti kérdést is feltesz (például, hogy összefüggött-e a közgondolkodás átalakulása a tudományos megítélés változásaival? Hogyan írták le az egyes korszakok munkástársadalmát? Milyen elképzelések voltak a politikai és a tudományos közbeszédben a modernkori magyar munkásság társadalmi tagolódásáról?), a terjedelmi korlátok ezeknek csupán a felvillantását teszik lehetővé.

A II. világháborút megelőző, a munka és a munkásság világával kapcsolatos tudományos gondolkodást Valuch a „kortárs realizmus szellemiségével” jellemzi. Röviden kitér Rézler Gyula, Reiter Béla, Weis István és Illyefalvi Lajos munkásságára és kiemeli, hogy az 1945 előtti munkáskutatások a kialakuló modern, magyar piacgazdaság keretei között szólnak a munkásság társadalmi viszonyairól. Hangsúlyozza, hogy ebben az időben – eltekintve néhány, a társadalmi egyenlőtlenségekre érzékeny szociográfustól, mint Szabó Zoltán vagy Erdei Ferenc – a fizikai munkavégzéshez való általános kötődést általában nem hozták közvetlen kapcsolatba egy létező „munkástársadalommal”, mint ahogy a városi proletariátussal sem, hanem sokkal inkább az a megfigyelhető, hogy egyes, meghatározó rétegei a felsőbb osztályok felé törekvő életstratégia vonzásában éltek.

Az államszocialista korszak Valuch szerint a kutatások helyett elsősorban a párt és a munkásmozgalom történetének ideológiai megalapozására törekedett és utólag hozta létre a forradalmi proletariátus és a hivatásos forradalmárság kategóriáit. Ezzel szemben az 1970-es évek óta zajló társadalomszerkezeti és rétegződésvizsgálatok (Ferge Zsuzsa, Kolosi Tamás, Héthy Lajos, Makó Csaba és mások kutatásai) a munkaszervezetben elfoglalt helyre és az azt befolyásoló tényezőkre fókuszáltak. A kvantitatív vizsgálatok mellett a hivatalos propagandát pellengérré állító szociográfiák sora született ezekben az évtizedekben.

Az ideológiai terheltség és a rendszerváltáskor a munka világában lezajló radikális átalakulások a témakört hosszú időre háttérbe szorították. Valuch úgy látja, hogy a rendszerváltás vizsgálata során sem a munkásság (és a tömeges munkanélküliség) került a kutatások fókuszába, hanem a gazdasági és politikai elit. S ahogy a korábbi korszakokban, ekkor is főképp a szociografikus, dokumentarista megközelítés követte figyelemmel az 1990 utáni drámai átalakulásokat. Valuch nem tért ki rá, de a kutatásokat ekkortól egyértelműen megnehezítette a privatizáció is: az új, gyakran nemzetközi cégek nem szívesen engedtek a közelükbe szociológusokat. S noha globálisan a 2000-es évektől a munka világa ismét a társadalomkutatói érdeklődés előterébe került és egyfajta fogalmi újragondolás kezdődött meg, ennek hatása még csak elemeiben látszik a hazai szociológiában.

Horváth Sándor cikke (*Száz év magány? A magyarországi munkáskutatások nézőpontjai a 20. században*, 19–37) egy dupla paradoxon felvázolásával indít: egyrészt, noha a politikai/közéleti diskurzusok egy-másfél évszázadon keresztül jelentős figyelmet szenteltek a munkásosztálynak, általános vélekedés volt, hogy a szűkebb értelemben vett munkáskutatás a társadalomtudományok „mostohagyereke”. Másrészt, ezen általános leértékelő vélemény ellenére „*a hazai munkáskutatások rendre a progresszív, nemzetközileg is értelmezhető kutatások közé tartoztak*” (19) állítja a szerző.

Az 1919 előtti korszakban a munkáskutatások derékhadát a gyárfelügyelői jelentések jelentik. A korszakban csak néhány szerző – mindenekelőtt Somogyi Manó vagy Freund Gyula – próbált meg túllépni e műfaj korlátain. A két világháború között, bár közhelyszerű, hogy a népi írók elsősorban a parasztságra koncentráltak, Szabó Zoltán, a matyó népművészet árucikké válásával indító nagy műve, a *Cifra nyomorúság* néhány fejezettel később – többek között – az észak-magyarországi iparvidék munkásságának vizsgálatához is elkanyarodik.

A munkásság kutatása lényegesen nehezebbé vált a II. világháború után, amikor a munkásosztály hivatalosan, pontosabban az ideológiai szlogenek szintjén „hatalomra jutott”. Severini Erzsébet korai, még az átmeneti korszakban (1946) írt tanulmánya a maga korában is „csak szűk körben vált ismertté” (27). Néhány évvel később a már teljesen „kifejlett” Rákosi-korban Örkény Istvánnak is teljes komolysággal azt a propagandaműfajt kellett művelnie, amely elé későbbi korszakában groteszk tükröt tartott.

A Kádár-korszakban ismét tágult a mozgástér, s László-Bencsik László óvatoskodó szociográfiája egy munkásbrigádról jelentősnek mondható sikert aratott az 1970-es években. „*Én megírtam a könyvet úgy, ahogy meg tudtam írni. Óvatosan, majdnem Bethlen Gábor-i módon*” – fogalmazott később maga a szerző is (idézve 30). Haraszti Miklós nem volt ilyen óvatos nagyjából ugyanekkor, a *Darabbér* fogalmazása közben, ezért nyolc hónap – felfüggesztett – börtönt kapott „honoráriumként”. Kemény István pedig nyilvánvalóan úgy rögzítette a maga – a kor kétségtől legjelentősebb – munkáskutatásait, hogy nem lehettek illúziói a publikálás esélyeit illetően (valóban, csak a rendszerváltás után adták ki azokat). Kemény azonban így sem úszta meg, hogy néhány évvel később emigrációba ne kényszerítsék.

Váradai Monika Mária tanulmánya (*Menedék, mobilitási ösvény? A közfoglalkoztatás női mikrovilágai*, 38–55) az évszázados szociografikus, közösségtanulmányi megközelítésű hagyományokat követi. Egy olyan foglalkoztatási formát vizsgál meg közlő, amely 2007 óta a magyarországi munkaerőpiacot valamelyest átalakította, mégpedig a közfoglalkoztatást. Finom és körültekintő elemzéssel mutatja meg, hogy miként szövi át és strukturálja a munka világát a lokális normarendszer, a lokális társadalmat jellemző formális és informális hatalmi, függőségi, patrónus-kliensi viszonyok és a kölcsönös el- és lekötelezettségek. Váradai tehát nem a közfoglalkoztatás közpolitikai hatásaira kíváncsi, hanem egyrészt azt szeretné megtudni, hogy van-e kiút ebből a foglalkoztatási formából, másrészt pedig azt, hogy a közfoglalkoztatottként végzett munka hogyan hat az egyéni élettörténetekre, miként alakítja a saját élethelyzetről, mobilitási és boldogulási esélyekről kialakított önképet.

Váradai, támaszkodva a korábbi kutatásokra, úgy látja, hogy a közfoglalkoztatás a kisgyermeket nevelő nők számára a rugalmas foglalkoztatás egyik válfajává vált és ezzel kiegészíti a versenyszférát. Másfelől azonban a nőknél igen nagy a „beragadás” kockázata is ezekbe a versenyszféránál összehasonlíthatatlanul alacsonyabb bérezésű munkákba. A tanulmány a mélyfúrások árnyaltságával mutatja be, hogy a közfoglalkoztatott nők fokozatosan prekarizálódnak, majd tartósan sérülékeny léhelyzetekbe kerülnek a közfoglalkoztatás keretei között úgy, hogy életük alapélményévé válik az állandósult bizonytalanság.

Ugyanakkor viszont a közfoglalkoztatott asszonyok az utcai munkával szemben mégis jobb munkakörülmények között, viszonylagos védetségben, közösségi légkörben dolgoznak, és helyzetük, a szegénység és bizonytalanság ellenére, kedvezőbb az utcai dolgozókéznál. A közfoglalkoztatás jelentése az érintettek életében ugyanakkor a személyes érzelmi, lojalitási és elismerési viszonyoktól függ a munkahelyen és a településen belül is.

Kelemen Katalin írása (*Vállalkozó, bankár: Sikertörténetek a nyolcvanas évek Magyarországon*, 56–77) messzire vezet az ipari üzemek csarnokaitól. „Hősei” az 1989–1990-es rendszerváltást követő időszakban arattak gazdasági sikereket, mint a szerző roppant finoman megfogalmazza, „*anélkül, hogy a tőketulajdonosi jogosítványok újraelosztásában részt vettek volna*” (56). Egyik interjúalanya sorsa többszörösen is példázatnak tekinthető: egyrészt jól mutatja, hogy a kései szocializmus korában, „*a hiánygazdaság, a rugalmatlan állami vállalatok árnyékában*” (57) hogyan nevelődtek ki olyan innovatív gazdasági szereplők, akik a rendszerváltás követően szinte „természetes módon” váltak nagyvállalkozóvá. Másrészt viszont azt is példázza, hogy

az úgynevezett szocialista polgárosodás gondolatához kapcsolódó, visszatekintve illúzióknak minősíthető várakozások nem jöttek be: az „organikus úton” nagyvállalkozóvá vált üzletember ismét kisvállalkozóvá vált (66).

Az 1980-as évek végén „*az MNB 2900 alkalmazottjából mondjuk 500, az OTP-ben 50–100 ember rendelkezett azokkal az ismeretekkel, amelyek egy valódi bankban szükségesek*” – idézi Kelemen Bácskai Tamást (70). Ráadásul ezen ismeretek egy része az 1945 előtti korszakból származott, tehát részlegesen elavult volt, és hordozói tipikusan karrierjük utolsó fázisában jártak. Egy ilyen világban Kelemen másik interjúalánya, egy frissen végzett tehetséges pénzügyi szakember gyors karriert tudott indítani (s ilyen módon még a fiatalságával és a gender-hovatartozásával kapcsolatos diszkriminációt is le tudta küzdeni). Lenyűgöző történet egy átmeneti korról, amikor a banki munka már és még nagyfokú innovációt igényelt.

VALUCH TIBOR¹

A MUNKÁSSÁGRÓL SZÓLÓ DISKURZUSOK ÉS A MODERNKORI MAGYAR MUNKÁSSÁG TAGOLÓDÁSA²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.1.5>

ABSZTRAKT

A modernkori magyar társadalomban a munkásság súlya, szerepe egészen a 20. század végéig nőtt. A jelen tanulmányban azt próbálom meg áttekinteni, miként változott a megítélése ennek a társadalmi csoportnak, hogyan gondolkodtak róluk a politikában és a tudományban. Ugyancsak megpróbálom bemutatni a modernkori magyar munkásság társadalmi és politikai tagoltságának néhány jellegzetességét a késő dualizmus időszakától a Horthy-koron, az államszocializmus és a rendszerváltás korszakán át egészen a 2010-es évekig, összekapcsolva ezt az erről szóló közbeszéddel és az egyes korszakok munkássággal foglalkozó tudományos irodalmával is.

Kulcsszavak: munka, munkások, diskurzusok, tagoltság, modernkori magyar társadalom

THE DISCOURSES ON WORKERS AND THE DIVISION OF THE MODERN HUNGARIAN WORKING CLASS

ABSTRACT

In modern Hungarian society the importance and role of the working class increased until the end of the 20th century. In the present study I will try to review how the perception of this social group changed, and how they were thought of in politics and science. I will also try to present some of the characteristics of the social and political stratification of the modern Hungarian working class from the late dualism period through the Horthy era, state socialism and regime change up to the 2010s, linking this to the public discourse and the academic literature on the working class in each period.

Keywords: labour, workers, discourses, fragmentation, modern Hungarian society

1 Történész, az MTA doktora, a TK PTI tudományos tanácsadója és az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem egyetemi tanára.

2 A tanulmány a *Munkás(k)uta(táso)k a tervgazdálkodástól a vadkapitalizmusig* címmel, 2020. december 3–4-én megrendezett konferencián elhangzott előadás alapján készült.

A MUNKÁSSÁGRÓL SZÓLÓ DISKURZUSOK ÉS A MODERNKORI MAGYAR MUNKÁSSÁG TAGOLÓDÁSA

BEVEZETÉS

A munkásság és a munka világa változó intenzitással, de valamilyen formában mindig részét képezte a modernkori magyar köz- és tudományos gondolkodásnak. Miután ennek és a munkásság társadalmi tagoltságának a teljes körű áttekintése meghaladná a jelen tanulmány kereteit, ezért elsősorban csak a 20. század elejétől napjainkig tartó 100–120 esztendő egyes korszakainak néhány fontosabb elemét foglalom össze, jellegzetességek, trendek és kulcselemek kiemelésére törekedve. A megközelítést és a problémakört tovább árnyalva, lényegében a következő kérdésekre szeretnék legalább részleges választ adni: Hogyan változott a munkákép a közgondolkodásban és a tudományosságban? Volt-e és ha igen, akkor milyen volt a viszony a kettő között? Összefüggött-e a közgondolkodás átalakulása a tudományos megítélés változásaival? Hogyan írták le az egyes korszakok munkástársadalmát? Szintén érdekes, hogy milyen elképzelések voltak a politikai és a tudományos közbeszédben a modernkori magyar munkásság társadalmi tagolódásáról. Miként viszonyultak ehhez a társadalmi csoporthoz a közgondolkodásban, a politikai közbeszédben?

MUNKÁSKÉPEK, POLITIKAI, KÖZÉLETI ÉS TUDOMÁNYOS DISKURZUSOK A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁTÓL

A 20. század elején Magyarország egy sikeres és nagyon dinamikus ipari és gazdasági fejlődésnek (Kövér 1982, Gergely 2003) a záró szakaszába érkezett. A dualizmus modernizációs fellendülését az első világháború zárta le. Ekkoriban már a magyar nagyüzemi munkásság nemcsak gazdasági, hanem társadalmi és politikai értelemben is egyre fontosabb tényezővé vált. A késődualista Magyarország társadalmának a hierarchikus tagoltság (Gyáni–Kövér 1998) meglehetősen erős és meghatározó jellemzője volt. Az is látható, hogy egy új társadalmi csoport formálódását követhetjük nyomon ebben az időszakban, amikor a munkához kapcsolódó tudás és a nagyipari munka egyre fontosabb termelési tényezővé vált. Fontos volt a státusz-hierarchia, és makrotársadalmi szinten ebben a korszakban a munkásság ennek a hierarchiájának az alján volt. Arról sem szabad elfeledkezni, hogy maga a munkásság ekkor sem képezett homogén társadalmi csoportot. Jelentős különbség, társadalmi távolság volt, például a napszámosként foglalkoztatott segédmunkások, a segédek, a szakmunkások vagy az előmunkások, a felvigyázók és az altisztek között.

Az is jellemző volt ebben a korszakban a munkásság helyzetére és a közbeszédben való tárgyalására, hogy részlegesen jogfosztottsággal is jellemezhető és ezt felszámolni akaró társadalmi csoportként beszéltek és gondolkodtak róla (Somogyi 1900). A korabeli nemzetközponturn gondolkodásban ez nyilvánvalóan azt is jelentette, hogy – az akkori szóhasználatot idézve – még nem nemzetfenntartó erőként, azonban egyre növekvő jelentőségű társadalmi csoportként tekintettek a munkásságra. A különböző politikai-hatalmi elitcsoportok és a gazdasági elitcsoportok is – joggal – tartottak attól, hogy ha ez a társadalmi csoport megtalálja a maga politikai, társadalmi és szociális érdekképviseleti formáit, létrehozza a szervezeteit, akkor az alapvetően átrendezheti a társadalmi viszonyokat és a politikai tagoltságot a századelő Magyarországon. Figyelemmel arra,

hogy a munkásság folyamatosan növekvő létszámú társadalmi csoport volt, ezek a várakozások többé-kevésbé megalapozottnak is tűntek.

Ha áttekintjük a hivatalos politikai diskurzusokat, akkor érezhetjük, hogy a politikának az ingerküszöbét többféle módon is elérte a munkáskérdés. Ennek egyik markáns kifejeződése volt, amikor az 1910-es évek elején kiéleződtek a választójogi reform körüli heves viták, összecsapások és különböző tömegmegmozdulások (Romsics 1999, Gyáni 1998). A vita arról szólt, hogy a választójogot miként lehetne kiterjeszteni, melyek azok a társadalmi csoportok, amelyekre ezt érvényesíteni kell. Hogyan lehet a politikai részvétel jogát biztosítani? Zárójelben meg kell jegyezni, hogy ennek a kérdésnek a kezelésében a korabeli magyar politikai elit nem volt igazán távlatos gondolkodású, sokkal inkább a maga rövid távú politikai érdekeit tartotta szem előtt. A kor meghatározó politikusa, Tisza István a következőképpen fogalmazott ebben a kérdésben: „*Nem is azért van tehát szükség az ipari munkás szavazatjogára, mintha csak így szabadulhatna fel az elnyomatás alól. Indokolt, szükséges és célszerű az egyszerűen azért, mert olyan új réteget nyert az ipari munkásosztályban a magyar társadalom, amelyik kereseti viszonyainál, szellemi fejlettségénél s a benne felébredt önértéknél és tettvágnál fogva a politikai életbe való bebocsáttatást joggal igényelheti, s ezt a tetterőt jobban fogja saját magának s a közönségnek javára érvényre juttatni, ha mint politikai jogokkal felruházott tényező vehet részt a nemzet életében.*

De menjünk tovább. Kell-e az ipari munkásosztálynak a mások szavazatjoga? Érdekében áll-e, hogy részesüljenek e jogban az ország köznépeinek nagy zömét alkotó falusi néptömegek? Helyesen cselekszik-e saját érdekében az ipari munkásság, amikor az általános szavazatjog jelszavával a politikai jogokat ezek számára is követeli? Bizonyára nem. Hiszen egy tekintet népszámlálási adatainkra mindenkit meggyőzhet felőle, hogy a valódi általános szavazatjog segítségével ezek a falusi néptömegek jutnak mindent elnyelő túlsúlyra. Ezek pedig politikai jogok öntudatos gyakorlására merőben képtelenek. Egyaránt megbízhatatlanok nemzeti egység, felvilágosodás és emberi haladás szempontjából. A nemzetiségi, clericalis és agrárius demagógiának mindenre kapható könnyű játékszerei. Hát valóban az volna a magyar ipari munkásosztálynak jól felfogott érdeke, hogy ilyen uralomnak szolgáltassa ki magát? Bármilyen vad lármát csapjanak is a nemzetközi socializmus jelszavaival, ne hagyjuk magunkat ezáltal félrevezettetni. A magyar munkások zöme megmarad magyar embernek, magyar ember hazafiságát pedig az emelkedő műveltség, a tanulás, a szélesebb látkör csak erőteljesebbé és öntudatosabbá teheti. S én tudom azt, hogy nem találunk süket fülekre, ha a magyar munkás hazafiságára appellálunk” (Tisza 1912:250–251). Tisza István esszéjéből is az derül ki, hogy a hatalmi elit a politikai jogok lassú és fokozatos kiterjesztésében gondolkodott, amibe sokkal inkább belefért a művelt, tájékozott munkásságra vonatkozó fokozatos jogkiterjesztés, mint más társadalmi csoportok politikai egyenjogúsítása.

Az 1900–1910-es évek munkásmozgalmi diskurzusait vizsgálva látható, hogy ennek egyrészt a politikai jogok kiterjesztése volt az egyik fontos eleme, másrészt pedig az öngondoskodás, a szolidaritás eszméinek terjesztése és a társadalmi önszerveződésen alapuló önkéntes összefogásnak a támogatása. Ez utóbbi folyamat a társulások³ létrehozásától indult el, majd a különböző segélyező egyletek és szervezetek létrehozásán át, az önszervező és kulturális egyletekig és a szakszervezetig nyúlik a 19–20. század fordulóján. Magyarországon mindez – a nyugat-európai országokhoz képest – egy kicsit lassabban és megkésve ment végbe.

³ A társulada korai szociálpolitikai intézmény volt. A munkaadó és a munkások közös elhatározásából jött létre a céllal, hogy betegség, baleset, keresésképtelenség vagy a munkás halála esetén szociális segínyt nyújtson az érintettnek és családjának. Önkormányzati formában működött, pénzügyi alapját a munkásoktól levont járulékok és a munkaadó által befizetett támogatások jelentették. A 19. század első felében elsősorban a bányákban működtek, majd az 1867-es kiegyezést követően, társuladár néven, sorra jöttek létre az ipari üzemekben is.

A szociáldemokrácia fokozatos megerősödése és térnyerése szintén fontos volt a munkásság megszerveződésének szempontjából. A 19–20. század fordulójából figyelhető meg, hogy a magyar munkásság különböző csoportjai és vezetői megpróbálták a meglévő társadalmi-gazdasági feszültségeket politikailag is megformálni. Mindezt alapvetően a demokratikus baloldali gondolkodás keretei között maradvra tették; a századelős magyar szociáldemokrácián belül ez a fajta reformista gondolkodásmód volt az elsődleges egészen az első világháború kitörését követő évekig. Az 1910-es évek közepétől nyert növekvő teret a forradalmi gondolkodás, a forradalom lehetőségében is gondolkodó baloldali szociáldemokrácia álláspontja. A kommunisztikus eszmék, bár felbukkantak már ebben az időszakban is, igazából csak az első világháború befejezésével együtt járó növekvő mértékű társadalmi elégedetlenségek kialakulásával és tartóssá válásával nyertek polgárjogot a szociáldemokrata gondolkodásban, annak is egy meghatározott részében. A kommunizmus eszméinek, ideológiájának a felfutása az 1919-es Magyar Tanácsköztársaságban érte el a csúcspontját, s annak bukását követően fokozatosan kiszorult az ipari munka társadalmának a világából.

Ha a munkássággal kapcsolatos diskurzusoknak a harmadik elemét vizsgáljuk, akkor látható, hogy a tudományos megközelítésekben is egyre inkább kiemelt jelentőségű témává vált a kérdés, akár a társadalmi tagoltság, akár a munkavédelem, akár a szakszervezetek, akár a politikai részvétel kérdéseit vagy éppen az életkörülményeket vizsgáljuk. Közvetetten jól mutatja mindezt, hogy a kor legrangosabb, a modern magyar szociológia megteremtésében úttörő szerepet betöltött folyóiratában, a *Husadik Században*, az 1900 és 1919 közötti időszakot lekérdezve az Arcanum Digitális Tudománytárban közel kétezer találatot kapunk a munkásság keresőkifejezésre. Kiváló társadalomtudósok, publicisták írtak erről a társadalmi csoportról. A teljesség igénye nélkül: Varga Jenő, Szabó Ervin, Dániel Arnold, Zigány Zoltán, Balkányi Béla, akik a kortársaik gondolkodására is meghatározó hatást gyakoroltak. Ha áttekintjük az írásokat, akkor láthatóan nincs bennük egységes munkásságkép, számos ponton eltérőek az értelmezések és a fogalmak. Nyilvánvalóan ideológiai kötődésektől, politikai beállítottságtól is függően változott a munkásság megítélése, a munkásfogalom értelmezése. Azt viszont különösebb kockázat nélkül ki lehet jelenteni, hogy a klasszikus, marxista proletár gondolkodásmód előfordulása ezekben az írásokban is viszonylag ritka volt. Mindez arra utal, hogy más kiindulópontok felől, gyakran a társadalmi integráció szemszögéből vizsgálták a kor magyar munkástársadalmát. A *Husadik Században* megjelent tanulmányoknak ugyancsak közös pontja, hogy ezek az írások is elsősorban töredezett társadalmi csoportként jelenítették meg a munkásokat, akiknek igazából az egyetlen közös nevezője az élethivatás-szerűen végzett fizikai munka.

Munkásképek, politikai és tudományos diskurzusok 1920-tól 1945-ig

Az első világháború befejeződését és a trianoni békeszerződést követően Magyarország gazdasági ki-merültséggel, válsággal küzdött, lassan konszolidálódott (Tomka 2018), ami a munkásság helyzetét is alapvetően befolyásolta. A két világháború közötti periódus, az 1920 és 1944 közötti Horthy-korszak munkásképe a közbeszédben és a politikában meghatározta az a hatalmi szándék, hogy 1918–1919-es évek „anarchiájától,” a „rebelliótól,” a felfordulástól távol(abb) tartsák az ipari munkásságot. A politikusok és a vállalati vezetők ezzel szemben inkább a lojális munkavállalónak, a hazafias, az áldozatvállalásra kész munkásnak a képét próbálták meg felvázolni és az ehhez szükséges feltételek, a szociális viszonyok javítására és a stabil szocializációs terek kialakítására törekedtek. Gyakorlatilag ezt szolgálta a Bethlen-kormány és a szociáldemokrata vezetők 1921 decemberi megállapodása is. A húszas évek konszolidációjának kibontakozása kapcsán Bethlen István fontosnak tartotta a szociális biztonság fokozatos megerősítését is. „*További feladatunk, hogy megalkossuk azokat a reformokat, amelyek a munkásosztály érdekei szempontjából és szociális helyzetének javítása érdekében*

elodázhatatlanná váltak, a munkásbiztosítási törvény és más szociálpolitikai reformjavaslatok állítandók be ebből a célból a parlament munkarendjébe” (Bethlen 1921).

A Bethlen-korszak után, a harmincas évek politikai közbeszédében visszatérő elem volt a munka társadalmának a megteremtését szorgalmazó megnyilatkozás (Romsics 2019). Gömbös Gyula a kormányfői bemutatkozó beszédében, de később is nagy hangsúllyal említette a munka világát, és ezen túlmenően, a munkára épülő társadalmi viszonyrendszer kialakítását is a rövid távon megvalósítandó céljai közé emelte (Vonyó 2018). „Amikor már egynéhányszor hangoztattam, hogy a társadalmi osztályok között mesterségesen felállított válaszfalakat le fogom rombolni, ezt komoly elhatározásból tettem. A munkásságot nem engedem kisajátítani a szociáldemokrata pártnak. A munkásnak itt a helye azok között, akik fel akarják építeni és megerősíteni azt a Magyarországot, amelynek történelmi elhivatottságáról meg vagyok győződve, és velem együtt meg van győződve az egész nemzet. Együtt dolgozni a nemzetért! Tudom, hogy ennek a csatlakozásnak egy előfeltétele van: becsületes őszinteség a munkássággal szemben és bizonyos elhatározás a tőke és a polgári társadalom részéről. Kaotikus világnézeti küzdelmek közepette csak nagy elhatározásokkal lehet célt elérni, és én meg vagyok róla győződve, hogy a polgári társadalom – és a magyar tőkét is ide számítom – megéri az idők intő szavát, és megéri azt, hogy abból a komplikált óraszerkezetből, amelyet a magyar társadalom alkot, nem hiányozhat a munkásság kereke sem. Együtt kell dolgozni a nagy célért, a nemzetért, mert minden olyan politikai világnézet, amely nem erre épül fel, nézetem szerint meddő, és a társadalom erejét fogyasztja, tehát kiküszöbölendő a nemzet életéből” (Gömbös 1932). Az 1929–33-as gazdasági világválság után Gömbös Gyula „munkáspolitikájának” több kulcseleme volt. Ezek közül a legfontosabb a munkások szociáldemokratákról történő leválasztása és a nemzetcentrikus társadalmi integráció gondolata volt. Azt hangsúlyozta, hogy a nemzet és a munkásság nem ellentétes, hanem összetartozó, összeilleszthető fogalomként és társadalmi elemként értelmezendő.

Tulajdonképpen ez a fajta (re)integrálás, a korporatív mintára átalakítandó társadalmi rendbe történő betagozás, a nemzetietlennek, internacionalistának tartott munkásságnak a nemzeti alapú megszervezése és a baloldali befolyásnak a minden eszközzel történő távoltartása jelent meg a kor különböző szereplőinek a húszas-harmincas évekbeli beszédeiben is. Többek között Bíró Pálra, a RIMA⁴-nak az egyik vezető menedzserére és országgyűlési képviselőre vagy Faragó Gyulára, a RIMA ózdi vasgyárának az igazgatójára vagy Csáky Pál külügyminiszterre is lehet utalni példaként. A kor gazdasági és politikai vezetői között, ezekben a kérdésekben alapvetően egyetértés volt. Faragó Gyula, az ózdi vasgyári igazgatója az Olvasó Egylet új székházának a felavatása alkalmával kiemelte: „Új korszak kezdődik a mai nappal, hosszú otthontalanság után ismét új otthonhoz jutottunk és újból megindulhat az egészséges, a termelő vérkeringés. Mélyen meghatva állok itt, amikor látom, hogy a 40 évvel ezelőtt elvetett kicsiny mag milyen terebélyes fává növekedett, a kunyhó egy díszes épületté vált, amelyben új erővel kezdhethetjük meg a munkásságunkat. [...] Sokan vannak itt közöttünk, akik szemlélői voltak ennek a fejlődésnek, ők tanúságot tehetnek arról a lelkesedésről, amellyel ez az egylet minden munkáját végezte. Hogy haladhassanak – szervezkedtek, dolgoztak, szívvel-lélekkel egyesültek, ha kellett a hazaszeretben. Van abban valami megragadó, amikor a munkás, akinek keze és szíve a kemény munkában megedződött, egy kissé el is durvult, hazamegy, leveti a munkásruháját és elmegy áldozni a tudomány és a művészet Istenének. Nem is sejtik, hogy nemcsak maguknak használnak, hanem e munkásságuk kihat a jövőre is” (Faragó 1924). Az ő gondolkodásában a vállalatvezetésnek és a munkásoknak az egymásra utaltságáról is szó volt, egyfajta közös érdekérvényesítésről, és annak hangsúlyozásáról, hogy a művelt, tájékozott munkás ideálja nagyon fontos, és

4 RIMA = A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság. A 20. század első felében az egyik legnagyobb magyar ipari vállalat volt. A közbeszédben a rövid megnevezést használták.

tulajdonképpen az olvasó egyleti székház és az egyesület működése is ennek a fajta társadalmi normának a kialakítását és általánossá tételét szolgálja.

A korabeli munkásmozgalmi diskurzust a Szociáldemokrata Párt mint cselekvő aktor egyre kevésbé uralta, ahogyan ezt a Horthy-korszak választási eredményei is mutatták⁵ (Varga 1999). A szociáldemokrata vezetők szerették volna erősíteni a szakszervezeteket és a párt szervezettségét is, ez a törekvés azonban nem bizonyult sikeresnek. A kommunista forradalmiság pedig csak kicsiny, illegális csoportként működött, néhány száz főt jelentett, akiknek a nagyobbik része nem gyári munkás volt. Munkásmozgalmi szempontból – az 1910-es évek felfutása után – ez az időszak sokkal inkább lefelé tartó szakaszt jelentett. A Szociáldemokrata Párt az 1920-as évek elején ugyan még alapvetően megőrizte korábbi befolyását, de utána hosszú lejtmenet kezdődött, mind szervezettségében, mind befolyásában jelentősen háttérbe szorult az 1930-as évek végére (Sipos 1988, 1997). Tulajdonképpen a fővárosi nagyüzemek kivételével a szakszervezetek is jelentős mértékben eltűntek, háttérbe szorultak. A munkások érdekképviselői többnyire a spontán szerveződésre hagyatkoztak a húszas-harmincas években és a világgazdasági válságot követő időszakban is. Bár a harmincas évek végén a szerveződéseknek a jelentősége – a kibontakozó ipari-gazdasági konjunktúra miatt is – jelentősen mérséklődött. Ráadásul a harmincas években folyamatosan erősödő nemzeti szocialista, nyilaskeresztes szervezetek, a maguk szociális programjaikkal komoly konkurenciát jelentettek a szakszervezeteknek és a szociáldemokrata pártnak is. Ezt közvetett módon jól mutatja, hogy az 1939-es parlamenti választásokon a szélsőjobb politikai szervezetek a munkáskerületek komoly szavazói támogatásra tettek szert.

Ha a munka és a munkásság világával kapcsolatos Horthy-kori tudományos gondolkodást vizsgáljuk, akkor a korabeli kortárs társadalomtudósok közül az első helyen kell említeni Rézler Gyula nevét, aki a legelmélyültebb kutatási tevékenységet folytatta ebben a témakörben. Rézler (1938) reális képet alkotott a kialakuló modern, magyar piacgazdaságban létrejövő munkásság társadalmi viszonyairól. De ő sem gondolta azt, nem is érvelt amellett, hogy bármilyen értelemben, pusztán a fizikai munkavégzéshez való általános kötődés alapján egységes munkástársadalomról lehetne beszélni.

A harmincas évek jelentős szociológusának-szociográfusának, Erdei Ferencnek az írásaiban már kevésbé markánsan jelent meg a munkásság problematikája. Igazából csak a későbbi szociográfiáiban tért erre ki valamennyire a kérdésre. A harmadik jelentős, bár manapság már sajnos már kevésbé ismert szerző Reitzer Béla,⁶ aki a szegedi fiatalok művészeti kollégiumának a tagjaként a munkalélektan és a munkával foglalkozó írásokat publikált, amíg ezt tehette a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején. Ugyancsak meg kell említeni Illyefalvi Lajos statisztikai munkásságát (1930), ami a budapesti munkásság szociális viszonyairól⁷ adott átfogó képet, vagyis arról a városról, ami az ország első számú ipari központja volt. A konzervatív szociológusok közül Weis Istvánnak *A mai magyar társadalom*⁸ című munkáját (1930) is meg kell említeni. Ebben csak az alsó osztályok körében és érintőlegesen jelent meg a kisipari és a nagyipari munkának és munkásságának a problematikája. Bár nagyon különbözőek voltak az egyes szerzők nézőpontjai, ennek ellenére a munkássággal kapcsolatos nézeteiket egyfajta kortárs realizmus szellemiségével lehetne jellemezni. Ezek mellett voltak olyan kritikai szociográfiai, szociológiai megközelítések, mint például Szabó Zoltáné. Ő a klasszikus szociográfiává vált

5 A Szociáldemokrata Párt 1922-ben még 277513 szavazattal 25 képviselői mandátummal rendelkezett, 1939-ben már csak 113607 szavazatot kapott, ami 5 mandátum megszerzésére volt elegendő.

6 Reitzer Béla (1911–1942) jogász, szociológus. Művei: (1935) A proletárnevelés kérdéséhez. Nevelésszociológiai bírálat. Szeged: Szegedi Főiskola Művészeti Kollégiuma; Rostás Ilona társszerzővel (1940) Ezer munkás a szabadidejéről. Budapest: Athenaeum Nyomda és Kiadó Rt.; (1941) A munkapiac helyzete a munkaközvetítés reformja előtt. Budapest.

7 Illyefalvi Lajos (1881–1943) statisztikus.

8 Weis István (1889–1973) jogász, szociológus.

Cifra nyomorúság című művében (1938) az északkeleti iparvidék, a „RIMA-birodalom” társadalmi viszonyairól adott igen kritikus áttekintést.

A különböző diskurzusok áttekintése után, a két világháború közötti magyar munkásság és társadalmi helyzetének megítélése kapcsán érdemes felvetni néhány kérdést. Ezek közül az egyik legfontosabb talán az, hogy valóban csak alsó társadalmi csoport volt-e az ipari munkásság a két világháború között. Azt gondolom, hogy ez sokkal kevésbé jelenthető ki általános értelemben. A különböző kutatási adatok alapján (Gyáni 2012, Nagy 2016) egyértelmű, hogy a munkásság egésze nem azonosítható a városi proletársággal. Ugyanakkor voltak olyan rétegei is, amelyek tudatosan a felsőbb osztályok felé törekvő életstratégia vonzásában éltek, szervezték az életüket, munkájukat, és igazából a polgárosodó, kispolgári, alsó középosztályi rétegekbe tartozónak tekintették magukat. Ezt egyértelműen alátámasztják a különböző gyári altizti rétegeknek, a felső munkásság csoportjainak a tagoltságával, életmódjával, identitásával foglalkozó elemzések. De, ha például a RIMA-telepek olvasó egyleteinek (Valuch 2021) a tagsági összetételét elemezzük, látható, hogy közöttük is a felső munkásság volt a domináns. Miközben a gyárimunkás-létszámnak átlagosan közel a fele volt a tagja ezeknek az egyesületeknek, amelyeknek a kultúrákövetítés mellett a lokális és gyári társadalmi integráció erősítése is célja volt.

Szintén érdekes, hogy mennyire volt integrált vagy dezintegrált a kor munkássága a korabeli magyar társadalomban lokális szinteken. Az élet- és családtörténetek azt mutatják, hogy erős szándékok voltak a beilleszkedésre az érintettek részéről, és a társadalmi integráció az ennek befolyásolására képes gazdaságpolitikai vezetők számára is lényeges volt. Fontos volt ebben a társadalmi integrációban a nagyvállalatoknak – Weiss-Manfréd, RIMA, Ganz, Goldberger – az a fejlett és kiterjedt szociálpolitikai gyakorlata, ami a különböző társadalmi, munkahelyi konfliktusok kiéleződésének a lehetőségét is igyekezett mérsékelni amellet, hogy a munkások életkörülményeit is javította. Egy 250–350 pengő egyhavi bérrel rendelkező, tapasztalt szakmunkás esetében is érdemben megnövelte a havi jövedelem értékét az, hogy alacsony lakbért fizetett a kolóniás lakásért, a vállalatok ingyenes vagy kedvezményes tüzelőt biztosítottak számára, és szintén kedvezményes volt a villanyáram ára is.

A munkásmozgalom és a politikai részvétel kapcsán azt a kérdést is érdemes föltennünk, hogy valóban baloldali volt-e a munkásság ekkoriban. Nyilvánvalóan voltak baloldali csoportok is, de jóval kisebbek voltak ezeknek a csoportoknak a szerepe, a hatása a mindennapokban, többek között a munkások alulszervezettségének, a – gyári – lojalitásnak, valamint a korszak határozott antikommunista politikájának a következtében is. Ma már jól látható, hogy az államszocialista korszak hivatalos történetírása jelentősen felnagyította a baloldali, elsősorban a kommunista szerveződések valóságos erejét és szerepét. S miután a kérdéssel 1990 után a tudományosságban lényegében nem foglalkoztak, ezek az akkor kreált mítoszok túléltek a rendszerváltást is.

Nincs igazán benne a köztudatban és a történeti emlékezetben az, hogy az 1920-as években elég jelentős volt a keresztényszociális gondolkodásnak a befolyása munkásságra, különösen a borsodi üzemekben, bányákban. Ez tulajdonképpen a társadalmi igazságtalanságok mérséklésében adott fogódzót sokaknak, és megóvta őket attól, hogy baloldaliként politikailag diszkreditálják magukat a helyi és a gyári társadalomban.

Úgy vélem, hogy teljes mértékben baloldalinak tekinteni a két háború közötti magyar munkásságot pusztán azon az alapon, hogy ipari munkások vagy mindannyian „elnyomott, kizsákmányolt proletárok” voltak/lettek volna, nyilvánvalóan nem lehet. Azt már csak zárójelben jegyzem meg, hogy a harmincas évek végén, amikor újra titkossá vált a parlamenti választási rendszer Magyarországon, akkor az ipari központokban, a fővárosi munkáskerületekben is nagy befolyást szereztek a szélsőjobboldali és nemzetiszocialista elkötelezettségű politikai pártok, szerveződések. Ez is a korszak során az egyre nagyobb létszámúvá váló magyar munkásságnak a politikai sokszínűségét mutatja.

MUNKÁSKÉPEK, POLITIKAI–IDEOLÓGIAI ÉS TUDOMÁNYOS DISKURZUSOK AZ ÁLLAMSZOCIALISTA KORSZAKBAN

1945 után a lerombolt ország újjáépítése, a bizonytalan tulajdonviszonyok, majd az államosítás, a szovjet-típusú társadalmi-gazdasági viszonyok kiépítése és az ennek keretei között kibontakozó felemás modernizáció jelentette a mindennapi élet feltételrendszerét. Ebben az időszakban, a kommunista hatalomátvételt követően a hivatalos diskurzusban megjelent és gyorsan uralkodóvá vált a marxista-leninista osztályfelfogás, annak is a nagyon szélsőséges és végletesen leegyszerűsítő formája. A hivatalos közbeszédben, a forradalmi romantikus megjelenítés jegyében a munkásosztály: az uralkodó osztály, a proletárforradalom megvalósítója, a kommunista társadalom megteremtője, s egyben ideológiai és propagandisztikus hivatkozási alappá is a vált. (Miközben egyébként az alá- és fölérendeltségeknek, az alávetettségeknek, a hierarchikus tagoltságnak a rendszere gyári és üzemi szinteken továbbra is fennmaradt, csak a hierarchia csúcsán már nem a magánvállalkozó, a tulajdonos, hanem az államszocialista korszak munkásigazgatója, vezérigazgatója, párttitkára vagy gazdasági hivatalnoki kara állt.)

A totális politikai kontroll viszonyai között a tényleges spontán munkásmozgalomnak nem maradt tere ebben a korszakban, a szakszervezetek a Kommunista Párt ellenőrzése alá kerültek és elvesztették valóságos érdekvédelmi szerepüket. Az egyetlen kivételes munkásmegmozdulásra és -szerveződésre 1956 októbere és 1957 eleje között került sor, amikor a forradalom napjaiban megalakult munkástanácsok próbáltak meg új értelmet adni a politikai és társadalmi érdekképviseletnek, majd a forradalmat követő politikai ellenállás megtörése után 1957 elejétől egyre inkább háttérbe szorultak az üzemeknek az életében, végül az év második felében meg is szűntek. A Kádár-korszakban 1988-ig csak műhelyekre, üzemekre korlátozódó informális és időszakos érdekérvényesítési törekvések fordultak elő.

A hivatalos ideológiát megalapozó, a munkásság korjellemző politikai értelmezésének jellegzetes példája Kádár János 1959-es politikai esszéje. *„A Tanácsköztársaság emlékét, a proletár nemzetköziség eszméjét az ellenforradalom legkegyetlenebb üldözése sem tudta kiölni a magyar kommunistáknak és a munkásosztály legjobbjainak gondolkodásából. De a magyar reakciós uralkodó osztályok akkori felülkerekedése és huszonöt, éves ellenforradalmi, nacionalista propagandája is mélyen hatott, különösen a városi kispolgárságra és az értelmiségre. A magyar munkásosztály, a dolgozó nép forradalmi élgárdája, hagyományokban és tapasztalatokban gazdag, harcedzett. A magyar munkásosztály éveken keresztül lelkesen építette a szocializmust, követte a párt szavát. Az építés közben elkövetett hibák bizonyos zavart okoztak soraiban, meglazultak a párthoz fűződő szálai. Fokozta a zavart a revizionista bomlasztás és a kritikus pillanatban a párt és az állam vezetését is megbénító áruulás. Ennek ellenére a munkásosztály nagy tömegei és elsősorban a munkásosztály törzsgárdája, a régi szervezett munkások, a legvalóságosabb időszakokban is kitartottak a szocializmus mellett. Egy részük fegyverrel harcolt az ellenforradalom ellen, s ez a réteg állt a leghamarabb talpra az ellenforradalom leverése után is”* (Kádár 1959). Kádár János a munkásosztály klasszikus marxista-leninista képét és a forradalmi romantikát fogalmazta itt meg, és úgy értelmezte a munkásságot, mint egyfajta hatalmi támaszt.

Az államszocialista korszak hivatalos tudományosságának az egyik markáns ága volt a párttörténet és a munkásmozgalom története, ami gyakorlatilag nem jelentett mást, mint a forradalmi proletariátus és a hivatalos forradalmárság ideáltipikus képének az utólagos megteremtését és igazolását. Ez egészen a nyolcvanas évekig meghatározó volt, olyannyira, hogy a felsőoktatásban a marxizmus-leninizmus tanszékeken külön tantárgy volt a munkásmozgalom története, ami az ideológiai (át)nevelés kísérletének a részévé is vált.

A hatvanas évek közepétől azonban az ideológiai típusú megközelítések mellett, nagyon lassan kialakult a mérsékelt társadalomkritikai attitűddel rendelkező tárgyilagos szociológiai kutatás is, annak is köszönhetően,

hogya a jó évtizedes betiltását követően a szociológia újra intézményesedett. A KSH égisze alatt lebonyolított korai társadalmi rétegződésvételek, a hivatalos osztálytársadalom-felfogással szemben, már a valós társadalmi tagoltságot próbálták meg leírni, amiben akkor nem a vagyont, hanem a munkaszervezetben elfoglalt helyet és az azt befolyásoló tényezőket találták meghatározónak. Ebből eredt Ferge Zsuzsa (1969) munkajelleg csoport elmélete, ami már a munkásságról is differenciáltabb képet rajzolt. A hatvanas-hetvenes évek fordulóján Héthy Lajos és Makó Csaba könyve (1971) vizsgálta a munkásmagatartásokat, s a hivatalos munkásmozgalmi megközelítésektől távol állva próbálták megérteni a munka társadalmának a működését az államszocializmus viszonyai között.

Az intézményi határokat túllépő kritikai gondolkodásmódnak politikai tartalommal is bíró korai elemzése volt Haraszti Miklósnak a *Darabbér* című nagy visszhangot keltő szociográfiája (1989) a hetvenes évek közepén (első megjelenés: 1975, Berlin). Ennek a szociológiai tények feltárására és értelmezésére alapozott, a marxista osztályszemléletet elvető munkásbrázolásnak a legfontosabb elemzői Kemény István (1972, 1990) és tanítványai – többek között Kozák Gyula, Solt Ottilia, Dávid János – voltak.

Történeti kutatásokban az MSZMP Párttörténeti Intézete és a Munkásmozgalomtörténeti Intézet által évtizedeken át uralt tudományos térben, a történeti eufemizmusok mellett léteztek tárgyilagos megközelítések is. Ezek közül kiemelkedő volt Lackó Miklós hatvanas évek végi írása (1968) a magyar munkásság kialakulásáról. A hetvenes évek elején a Litván György által szerkesztett (1974), huszadik század eleji munkás-szociográfiákat tartalmazó kötet az öngizoló, hivatalos megközelítésekkel szemben bemutatta a sok évtizeddel korábbi tudományos diskurzust, és tényszerűbben tárgyalta a munkásság társadalmi problémáinak, tagoltságának az értelmezését. Szintén úttörő munka a nyolcvanas évek elejéről Gyáni Gábor *A családi háztartás és a városi cselédség* című kismonográfiája (1983), ami az előző évtizedekben egy a történeti emlékezetből eltüntetett társadalmi csoportnak, a városi munkásság egyik rétegének, a háztartási cselédeknek a társadalmi helyzetéről, viszonyairól adott lényegre törő áttekintést. A nyolcvanas évek tárgyilagos, tabudöntögető írásai, például az 1940-es és az 1950-es évek munkaversenyeiről, többek között Varga László (1984) tollából is jelezték a változásokat, a történeti realizmus fokozatos térnyerését a munkásságról szóló diskurzusokban.

A rendszerváltás előtti évtizedek tanulmányok kapcsán érdemes röviden azt is végiggondolni, hogy mi volt ezeknek az elemzéseknek a munkásfogalma. Milyen értelemben beszéltek a munkásról? Hol húzták meg a vonalat a városi és falusi fizikai foglalkozásuk között a társadalmi szerveződés és tagoltság tekintetében? Utalni kell arra is a különböző (osztály-réteg-csoport) értelmezések kapcsán, hogy az államszocializmusban nagyon megnőtt az újmunkások, elsőgenerációs munkások aránya, s gyakran valamelyest egymásra torlódó csoportokkal is szó volt. Hiszen amíg a két világháború között egy-egy gyári társadalomban elsődleges fontosságúak voltak a többgenerációs munkáscsaládok, az ötvenes és hatvanas években pozíciójuk meggyengült az újmunkásokkal szemben. Ugyanakkor az újmunkásoknak csak kisebb része volt felfelé mobil. Kemény István kutatásai is azt mutatják, hogy az 1950-es és 1960-as évek paraszt-munkásainak – akik többnyire beragadtak a segédmunkás-ságba – a gyerekei az esetek többségében a szüleik társadalmi státuszában maradtak.

MUNKÁSKÉPEK, POLITIKAI ÉS TUDOMÁNYOS DISKURZUSOK A RENDSZERVÁLTÁSTÓL 2020-IG

Az 1989/90-es politikai átalakulást követően a piacgazdasági átmenet, a magánosítás, a de-, a poszt-, és a reindusztrializáció, a multinacionális nagyvállalatok megjelenése és a globalizáció rajzolta újra a mindennapi élet és benne a munka világának a feltételeit. A negyedik és egyben utolsó jelen tanulmányban vizsgált időszak a rendszerváltást követő három évtized, amikor függetlenül attól, hogy bal- vagy jobboldali kormányok voltak hatalmon, a munka és a munkás fokozatosan kikerültek a politikai térből, a fizikai munkát végzők, a munka világának a változásai fokozatosan veszítettek társadalmi és politikai jelentőségükből. Mindez az államszocializmus munkásságot – olykor mitikusán – felértékelő szemléletének egyfajta következménye is volt, amit a rendszerváltás gazdasági és társadalmi hatásai felerősítettek. Az, hogy mi történik a munka világában, azzal párhuzamosan vált egyre kevésbé érdekessé és fontossá a közbeszéd számára, ahogy a nagyüzemi munkások nagy része a rendszerváltás vesztesévé vált az egykori államszocialista nagyüzemek felszámolásával.

Az elmúlt évtizedek politikai pártjainak társadalmi háttérét és szavazóbázisát áttekintve az is látható, hogy ebben nem a foglalkozási csoportonkénti szerveződés volt a meghatározó, és a bal- és jobboldaliság politikai tartalma is jelentősen átalakult. A piacgazdasági átmenettel együtt járó de- és posztindusztrializációs folyamatokkal párhuzamosan, a munkásokra építő hagyományos baloldaliság egyre kevésbé maradt fontos és hatékony politikai erő. Átalakult a munkásság identitása is, a fizikai munkából élők nagyon sokszor már a tradicionális értelemben vett baloldallal szemben határozták meg a saját maguk pozícióját, gondolkodását. Ráadásul nem nagyon maradt a kétezres években olyan politikai erő a magyar mezőnyben, amelyik ennek az újrastrukturálódott munkásságnak a politikai képviselőjére és megszólítására vállalkozott volna. S arról sem szabad elfeledkezni, hogy a munka világa átalakult, a képzetlen fizikai munkások iránti igény jelentősen és folyamatosan csökkent, a fizikai munka is számos vonatkozásban technicizálódott, ami a munka társadalmát is átalakította.

Szintén fontos ebben a posztszocialista átmenetben a gyakorlatilag befolyásukat, szervezettségüket és érdekképviselői képességeiket nagymértékben elvesztítő szakszervezetek kérdése is. Ezek azért sem voltak népszerűek, mert 1989 előtt kompromittálódtak, majd bár függetlenedtek, de az átmenetben egy-egy kivételtől eltekintve – például a vasutas szakszervezetek – nem voltak képesek a hatékony érdekképviselőre. Ez is az egyik oka annak, hogy gyakorlatilag napjainkig nincs olyan szervezési tapasztalat és hiányos maradt az a(z ön) szerveződési tudás, ami a munkavállalói érdekek hatékony kollektív képviselőjéhez elengedhetetlen.

A politikai diskurzusokban is ritkán került elő a fizikai munka világa és az abból élők társadalmi helyzete. A közelmúlt történeti emlékezetében talán a „panelproli” kifejezés őrződött meg, amit a 2000-es évek jobboldali politikai retorikában használtak egy ideig a lakótelepeken élők megjelölésére. A rendszerváltás óta a leghosszabb ideje a hatalomban levő Orbán Viktor is meglehetősen ritkán érintette beszédeiben a kérdéskört és akkor is inkább csak általános jelleggel. *„Munka alapú gazdaságot kell célul tűzni – mondta Orbán Viktor a Kereszténydemokrata Néppárt országos nagygyűlésén. A Fidesz elnöke szerint szükség van arra, hogy a polgári erők meg tudják különböztetni a munka és a spekuláció alapú gazdaságot. A kiszolgáltatott magyar gazdaság helyett védett magyar gazdaságot kell létrehozni, amelyben a verseny mellett a tisztességes munkát is megbecsülik – mondta” (Orbán 2005). „»Ma már nem az a hír, hogy válság van, hanem az, hogy egy új világrend születik, amely remélhetőleg elvezet az esztét vesztett kapitalizmus korszakából a józan piacgazdasághoz« – jelentette ki Orbán Viktor, a Fidesz elnöke tegnap délutáni évértékelő beszédében. Az ellenzéki politikus szerint Magyarország gyakorlatilag csődbe került, egyedül az IMF-hitel fedezi az ország működését. A pártelnök elmondta: a legfontosabb teendő, hogy munkát és jövedelmet kell teremteni az embereknek, és állami ellenőrzés*

alá kell vonni a pénzpiacokat. Hangsúlyozta: az állam gazdasági, szabályozási és ellenőrzési eszközeit meg kell erősíteni” (Orbán 2009). A munkaalapú társadalom homályos ideájánál és a „segély helyett munkát” szlogen ismételt emlegetésénél mélyebben nem foglalkozott a kérdéssel nyilvános megszólalásaiban. Az így is látszik ezekből a szövegekből, hogy ebben a gondolkodásmódban nem igazán fajsúlyos és hangsúlyos kérdés a munka és a munkásság világa, egészen egyszerűen mások a politikai preferenciák, az értékek és érdekek.

Az ideológiai terheltség és a témakör munkásmozgalomtörténeti inflálódása miatt az 1990-es években és a 2000-es évek elején a munkásság, a ritka kivételektől eltekintve (például Tardos 1994, Leveleki 1994, H. Sas 2003) némiképp kellemetlen, diszkreditálódott témává vált a társadalomtudományi kutatásokban is. A rendszerváltás vizsgálata során sem rájuk koncentráltak, sokkal nagyobb figyelmet keltett ennél a társadalmi csoportnál az elit átalakulásának a vizsgálata. Készült viszont két remek dokumentumfilmes feldolgozása annak, hogy mi történt a munkásokkal a poszt szocialista átmenetben. Schiffer Pál a Videotonról készült filmsorozata és Almási Tamás Ózd-sorozata ennek az átalakulásnak a gyötrelmességét és a drámaiságát is bemutatja. A munkáskutatások terén a 2010-es években továbbra is ritkán folytak egyidejű szociológiai kutatások a munka világáról.

A történettudományi kutatásokban is volt némi apály a téma kapcsán. Bár a kétezres évek elején azért születtek olyan munkák – például Horváth Sándor Sztálinváros-könyve (2004), Tóth Eszter Zsófiának a harisnyagyári állami díjas brigádról szóló monográfiája (2009) vagy Belényi Gyula történeti elemzése (2009) –, amelyek kivételt jelentettek. Sajátos módon, egy angol történész, a fiatalon elhunyt Mark Pittaway volt az, aki az elsők között, újszerű megközelítésben dolgozta fel a magyar munkásság 1945 utáni történetét (2012). Majd a 2010-es évek fordulójától Bartha Eszter munkásságát (2009, 2011) lehet kiemelni, aki magyar-keletnémet összehasonlító kutatást folytatott azt a kérdést vizsgálva, hogyan élték meg az átmenetet a magyar és az egykori NDK-s munkások. Ezt követően a 2010-es évek második felében a REWORK-OTKA kutatás hozott kisebb elmozdulást és élénkítette fel a téma iránti tudományos érdeklődést (Nagy 2016, Alabán 2020).

Meg kell említeni, hogy az európai társadalomtörténet-írásban a 2010-es években teret nyert a munka és a munkásság világának a totális áttekintésére, egyidejű mikro- és makroszintű elemzésére törekvő, úgynevezett *new global labour history* irányzata (Linden 2008), aminek a magyar interpretációja is megkezdődött. S az ezredforduló nemzetközi szociológiai kutatásai is nagy figyelmet szenteltek a munka világában végbement, illetve az ahhoz kötődő társadalmi változások elemzésének (Cornfield–Hodson 2002).

Ugyancsak érdekes, hogy a rendszerváltás után megjelent társadalomtörténeti összefoglaló munkák közül például a reformkortól a második világháborúig terjedő Gyáni Gábor és Kövér György által írott monográfiának (1998) csak a két világháború közötti korszakot tárgyaló részében lehet részletesebb elemzést olvasni a munkásságról, ugyanakkor a dualizmus időszakának a munkástársadalmáról már kevésbé esik szó a kötet első felében. Ennek valószínűleg az az oka, hogy ez még mindig olyan kevésbé feldolgozott terület, amiről nagyon nehéz korszerű alap kutatások nélkül újat és érvényesen mondani. A 20. század második felének magyar társadalomtörténeti összefoglalásában önálló fejezet tárgyalja a kérdést (Valuch 2001).

Az 2000-es és a 2010-es évek újabb kutatásai, a változások történeti vizsgálata mellett felvetették a különböző fogalmi problémáknak az újragondolását is, válaszokat keresve olyan kérdésekre, mint a munkásfogalom átalakulása, a munka társadalmi belső tagoltságának a változásai, a posztindusztrializáció hatása a munka világára, az új munkáscsoportok, mint például az úgynevezett techno-munkások vagy az árufeltöltők megjelenése.

ÖSSZEGZÉS HELYETT

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy vázlatosan bemutassam a munkásságról szóló hivatalos/ politikai, tudományos, közbeszédbeli, s ahol lehetséges volt, a munkásmozgalmi diskurzusokat is. Mindezt igyekeztem összekapcsolni a munkásság társadalmi és politikai tagoltságával kapcsolatos kérdések áttekintésével is. A politikai, társadalmi és gazdasági feltételrendszerek gyakori változásai miatt, direkt módon nagyon nehéz összehasonlításokat tenni az egyes vizsgált korszakok között. Az azonban jól látható, hogy a munkásság növekvő társadalmi, gazdasági és politikai súlyánál fogva a 19. század végétől a 20. század végéig fokozatosan a modernkori magyar társadalom meghatározó szereplőjévé vált, s mindez markánsan tükröződik a munka és a munkásság világával foglalkozó politikai megnyilatkozásokban, a közgondolkodásban és a kérdéskört vizsgáló tudományos elemzésekben is. A politikai, közéleti diskurzusokban a század elején és a Horthy-korszakban inkább, mint valamiféle a fennálló rendre veszélyes csoportként, az államszocializmus korában ezzel ellentétben a rendszer legfontosabb támaszaként jelent meg a munkásság, majd ezt a – látszólagos – kiemelt szerepet az ezredfordulóra lényegében teljesen elveszítette. A magyar társadalom szerkezeti változásait elemző kortárs írások, az egyes korszakokban ezeknek a társadalmi csoportoknak a tényleges viszonyait és változásait próbálták megragadni, de ezekkel a realista megközelítésekkel szemben nyilván gyakoriak voltak – különösen 1948/49 és 1989/90 között – az ideológiai és politikai szempontok által befolyásolt tudományos, vagy legalábbis önmagukat tudományosként megjelenítő, elemzések is.

HIVATKOZÁSOK

- Alabán P. (2020) *Egykor volt gyárváros... Társadalmi változások Ózdon és környékén a rendszerváltástól napjainkig*. Pécs: Kronosz.
- Bartha E. (2009) *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában, 1968–1989*. Budapest: L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.
- Bartha E. (2011) *Magányos harcosok: munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.
- Belényi Gy. (2009) *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- Cornfield, D. B. – Hodson, R. (szerk.) (2002) *Worlds of Work. Building an International Sociology of Work*. New York: Springer US.
- Bethlen István beszéde, 1921. október 21. Pécs. (1921) *Budapesti Hírlap*, október 21. 2.
- Faragó Gyulának, a RIMA Ózdi Vasgyár igazgatójának beszéde az Olvasóegylet új székházának az avatásán, Ózd, 1924. október 19. Az Olvasóegylet közgyűlési jegyzőkönyve, 1924. október 19. Ózdi Városi Könyvtár.
- Ferge Zs. (1969) *Társadalmunk rétegződése*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Gergely A. (szerk.) (2003) *Magyarország története a 19. században*. Budapest: Osiris.
- Gömbös Gy. (1932) Kormányelnöki bemutatkozó beszéd a Képviselőházban, 1932. október 11. *Budapesti Hírlap*, október 12, 2.
- Gyáni G. (1983) *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest: Magvető.
- Gyáni G. (1998) A munkásság politikai terei. In Gyáni G. *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Budapest: Új Mandátum, 96–105.
- Gyáni G. – Kövér Gy. (1998) *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris.
- Gyáni G. (2012) A városi munkásság társadalmi szerkezeti változásai, 1910–1941. In Gyáni G. *Az urbanizáció társadalomtörténete*. Kolozsvár: Korunk – Kom-Press, 161–194.
- Haraszti M. (1989) *Darabbér. Egy munkás a munkásállamban*. Budapest: Téka.
- Héthy L. – Makó Cs. (1971) *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet*. Budapest: Akadémiai.
- H. Sas J. (2003) *Közelmúlt: rendszerváltások, családtörténetek*. Budapest: Új Mandátum.
- Horváth S. (2004) *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest: MTA TTI.
- Illyefalvi L. (1930) *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest: Magyar Királyi Statisztikai Hivatal.
- Kádár J. (1959) A magyarországi osztályharc tapasztalataiból. *Népszabadság*, január 25, 4–7.
- Kemény I. (1972) A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia*, 1, 36–50.
- Kemény I. (1990) *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest: VITA.
- Kövér Gy. (1982) *Iparosodás agrárországban*. Budapest: Gondolat.
- Lackó M. (1968) *A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban*. Budapest: Kossuth.
- Leveleki M. (1994) Les Fleurs du Mal: "As Videoton was falling to pieces more and more of them came to us...". *Szociológiai Szemle – Review of Sociology*, 2, 137–148.
- Litván Gy. (1974) *Magyar munkásszociográfiák, 1888–1945*. Budapest: Kossuth.
- Linden van der, M. (2008) *Workers of the World: Essays Toward a Global Labor History*. London: Brill.
- Orbán Viktor beszéde. (2005) *Magyar Hírlap*, december 12, 3.
- Orbán Viktor 2009-es évértékelő beszédének összefoglalása, MTI.
- Pittaway, M. (2012) *The Worker's State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. Pittsburgh: Pittsburgh University Press.
- Nagy P. (2016) *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig*. Budapest: Napvilág.
- Rézler Gy. (1938) *A magyar nagyipari munkásság kialakulása, 1867–1914*. Budapest: Rekord.
- Romsics I. (1999) *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris.
- Romsics I. (2019) *Bethlen István – politikai életrajz*. Budapest: Helikon.
- Sipos P. (1988) *Legális és illegális munkásmozgalom, 1919–1944*. Budapest: Gondolat.

- Sipos P. (1997) *A szociáldemokrata szakszervezetek története Magyarországon*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete.
- Somogyi M. (1900) *Socialpolitikai tanulmányok*. Budapest: Kilián.
- Szabó Z. (1938) *Cifra nyomorúság: A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe, szociográfia*. Budapest: Cserépfalvi.
- Tardos K. (1994) Marginal Groups in the Labour Market: Those Refused Unemployment Benefits *Szociológiai Szemle – Review of Sociology*. 2, 149–159.
- Tisza I. (1912) A választójog reformja és az ipari munkások. *Magyar Figyelő*, 4. 249–256.
- Tomka B. (2018) Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon. In Bódy Zs. (szerk.) *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után: Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 47–80.
- Tóth E. Zs. (2009) „Puszi Kádár Jánosnak”: munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben. Budapest: Napvilág.
- Valuch T. (2001) *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest: Osiris.
- Valuch T. (2021) A társadalmi integráció színtere – az Olvasó: Mozaikok az Ózdi Munkások és Felvigyázók Olvasó Egyletének a történetéből, 1884–1952. In Pap J. – Verók A. (szerk.) *Akit Clió elbűvölt. In honorem Romsics Ignác*. Eger: EKE Líceum, 285–304.
- Varga L. (szerk.) (1999) *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Budapest: Napvilág.
- Varga L. (1984) *Pató Pálok vagy sztahanovisták?* Budapest: Magvető.
- Weis I. (1930) *A mai magyar társadalom*. Budapest: Magyar Szemle.
- Vonyó J. (2018) *Gömbös Gyula és a hatalom – egy politikussá lett katonatiszt*. Pécs: Kronosz.

HORVÁTH SÁNDOR¹

SZÁZ ÉV MAGÁNY? A MAGYARORSZÁGI MUNKÁSKUTATÁSOK NÉZŐPONTJAI A 20. SZÁZADBAN

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.1.19>

ABSZTRAKT

A munkáskutatások időről-időre úgy jelentek meg a társadalomtudományos diskurzusokban, mint a társadalomtudomány „mostohagyerekei”, mintha mindig valamiféle partvonalról szerették volna láttatni vagy megérteni az ipari munkásságot. Vajon mennyiben volt ez így, mennyire volt periférikus a magyarországi munkáskutatás? Egyik előfeltevésem, hogy az iménti kijelentéssel éppen ellenkezőleg: a hazai munkáskutatások rendre a progresszív, nemzetközileg is értelmezhető kutatások közé tartoztak, annak ellenére (vagy talán éppen amiatt), hogy rendre politikai reflexióként is olvashatók voltak. Szinte minden munkáskutatás – a kutatók szándékai ellenére is – felhasználható volt politikai célokra is, ezért rendre kiemelt figyelmet kaptak. A tanulmányban áttekintem azokat a nézőpontokat, amelyeket közel száz év szélesebb visszhangot kiváltó munkáskutatásai alkalmaztak a századfordulós gyárfelügyelői jelentésektől kezdve az 1970-es évekig. Arra kerestem a választ, hogy milyen társadalmopolitikai motivációi lehettek a magyar munkások kutatói által használt elbeszélői technikáknak, és hogyan kapcsolódott mindez a nemzetközi társadalomtudományos tendenciákhoz. A másik kérdés ennél összetettebb: miért történhetett az meg, hogy a munkáskutatások rendre politikai színezetet nyertek, illetve, hogy éppen ez, nem pedig újító módszertanuk emelte ki őket a társadalomkutatások köréből?

Kulcsszavak: társadalomkutatás, munkáskutatások, társadalomtörténet, munkásmozgalom, oral history

ONE HUNDRED YEARS OF SOLITUDE PERSPECTIVES OF LABOUR STUDIES IN HUNGARY IN THE 20TH CENTURY

ABSTRACT

From time to time, labour studies have appeared in social science discourses as the “stepchildren” of social sciences, as if they always aimed at understanding industrial labour from a partisan standpoint. To what extent was Hungarian labour research peripheral? One of my assumptions is that, on the contrary, Hungarian labour studies have always been progressive and internationally interpretable, despite (or perhaps because of) the fact that they have often been read as political reflections. Almost all labour studies, despite the researchers’ intentions, could be used for political purposes, and therefore they were often given special attention. In this paper, I will review the perspectives that have been used in the broader resonance of nearly a century of labour studies, from the factory inspector’s reports at the turn of the 19th and 20th century to the 1970s. I aim to answer the question of what socio-political motivations may have influenced the narrative techniques used by Hungarian workers’ researchers and how this related to international social science trends. The second question is more complex: why did it happen that labour studies were always politicised, and why did this, rather than their novel methodology, distinguish them from social research?

Keywords: social research, labour studies, social history, labour movement, oral history

¹ Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

SZÁZ ÉV MAGÁNY?

A MAGYARORSZÁGI MUNKÁSKUTATÁSOK NÉZŐPONTJAI A 20. SZÁZADBAN

BEVEZETÉS

„[M]iért nem szervezkednek nálunk a bérmunkástömegek [...]?” (Solt 1990:127).

„A legműveltebb szakmunkásokra is igaz, hogy [...] semmiféle politikai alternatívával nem rendelkeznek” (Kemény 1990:168).

„[A] gyári munkások nagy zöme nincs és nem is volt még szervezve” (Weltner 1901).

Bár az első két idézet 1990-ből, a harmadik pedig a 20. század elejéről származik, mégis rendre azt a kérdést teszik fel a munkások felé forduló: miért nem szervezkednek politikailag a munkások? Megközelítem szempontjából azonban nem az a kérdés, hogy a munkások szervezettségéről szóló kijelentés igaz vagy hamis volt-e egyes korokban, hanem hogy miért tartották a különböző szerzők fontosnak eltérő évtizedekben, hogy ezt így leírják. Miért ábrázolták a munkásokat rendre úgy, mint akik politikai szervezettség híján vannak? Akárcsak Alessandro Portelli (2001) munkájában: nem az a kérdés, hogy Luigi Trastullit munkáslázadás során megölte-e a rendőrség (nem ölték meg senkit akkor), hanem az, miért ábrázolják úgy, mintha megölték volna. A szervezettség szempontjából nem csak az a kérdés, hogy mi történt, hanem hogy miért írnak erről így. Milyen (társadalomkutatói?) hagyományt követnek, amikor munkások szervezettségének hiányáról írnak?

Az általam részletesebben elemzett példák kiválasztási szempontja elsősorban az volt, hogy azok szélesebb közönség körében váltsanak ki visszhangot, mint ahogyan általában a társadalomkutatás szokott. (Ez persze egy módfelett „lágú” definíció, azonban igen könnyen mérhető is lenne egy-egy munkásokról szóló kutatás publikációjának visszhangja, például a későbbi sajtómegjelenések mennyisége alapján – ezt ezúttal másra bízom, és inkább olyan munkásokat kutató és róluk író szerzőkkel foglalkozom, akik neve közismertté vált a társadalomkutatói berkeken túl is.)² Céloom tehát nem a munkáskutatások „áttekintése”, hanem az, hogy jobban megértsük a munkáskutatások elbeszélői hagyományát. A visszhang kiváltásában – mint azt látni fogjuk – elsődlegesen az állami intézményeknek volt kulcsszerepe, mikor azok perrel vagy üldöztetéssel fenyegetették egy-egy munkásokról szóló munka szerzőjét. Azonban korántsem mindegy, hogy milyen elbeszélői hagyományra építettek azok a szerzők, akiket az állami intézmények saját ellenségeiként tartottak számon. A munkáskutatásokra jellemző elbeszélői hagyományok megismeréséhez érdemes visszanyúlni a munkáskutatások eredeti funkciójához: vagyis ahhoz, hogy milyen célra használták a fel a munkásokról szóló kutatásokat, kik voltak a megrendelők és kik olvasták a kutatási eredményeket.

² A válasz persze nem is annyira önkényes, ha figyelembe vesszük, teszem azt a média vagy a „nyilvános történelem” műtelelemzésekre gyakorolt hatásának vizsgálati módjait (Lowenthal 1985).

A MUNKÁSKUTATÁSOK ÉS A MUNKÁSJÓLÉTI MOZGALMAK KÖZÖS BÖLCSŐJE: A GYÁRFELÜGYELŐI JELENTÉSEK

Litván György az 1919 előtti munkáskutatások kapcsán írta (1974-ben!): „A munkáskérdésben ennek legjobb kutatói is, lényegében csak bérkérdést, kenyérkérdést, lakáskérdést, szabadidőkérdést, művelődési kérdést – és persze öntudati és szervezetségi kérdést láttak” (1974:9). Ennek egyik oka, hogy a munkáskutatás bölcsője a gyakorlatban az 1887-től megvalósuló (1884-ben elrendelt) gyárfelügyelői jelentések intézménye volt, amelyet angol, porosz, svájci és dán mintára vezettek be. A magyar munkáskutatás egyik „összövege”, Somogyi Manó (1974[1891]) 1891-ben megjelent írása a „munkásviszonyokat” vizsgáló gyárfelügyelői jelentések országos eredményeit elemezte.

Az első felhasználók az állami intézmények és a hozzájuk kapcsolódó munkásjóléti intézmények képviselői voltak, és azoknak a gyárosoknak, akiknek az iparfelügyelet miatt kevesebb profit jutott (mert például nem alkalmazhattak 10 év alatti gyerekeket munkásként) a „kárára” is lehettek a gyárfelügyelői jelentések, ha nem tartották be a törvényi előírásokat. Az iparfelügyeletről szóló törvény 1893-as módosításának indoklása szerint: „Örvendetes mérvben fejlődő gyáriparunkra való tekintettel az államhatalom kötelessége gondoskodni a munkásokat fenyegető veszélyek lehető csökkentéséről és kitelhetőleg intézkedni az iránt, hogy ezen, a gyári üzemből természetszerűleg eredhető veszélyek kellő óvintézkedések által lehetőleg elháríttassanak s a gyári és ipari alkalmazottak élete, testi épsége és egészsége a veszélyektől lehetőleg megóvassék” (1893. évi XXVIII. törvény cikk indokolása).

A törvény indoklása alapján jellegzetes állami gondoskodási sémáról is beszélhetnénk: egyik oldalon a tőke, a másik oldalon az állampolgárokat védő állami jóléti intézmények. Csakhogy a történet – ahogy az lenni szokott – ennél sokkal szövevényesebb, és nem csupán az állami és a magántulajdon hagyományos összefonódása miatt. A szövevényesség egyik fontos eleme, hogy miközben a magyarországi – kezdetben etnikailag idegennek számító – néhány tízezres ipari bérmunkásszám a többszörösére növekedett, a felhasználható politikai programok egymás közötti versenyében megjelentek a magukat a munkások érdekképviselőiként megjelenítő szakszervezetek, munkásmozgalmak és munkáspártok (Lux 2008).

Ahhoz hasonló módon, ahogy a nemzetállamok megjelenése miatt vált a történelem szaktudománnyá a 19. században (Gyáni 2016, White 1997), úgy a munkáskutatások, a munkásokról szóló jelentések és írások a munkásérdekvédelem politikai mozgalommá válása miatt és érdekében kellett, hogy egyre szakszerűbbnek tűnjenek, vagyis alapvetővé vált a munkásokról szóló írások performatív jellege. Ennek köszönhető, hogy a magyar munkáskérdésről vagy a munkásokról szóló írások szerzői között korántsem volt ritka az olyan szakszervezeti vezető vagy politikus, mint például Weltner Jakab (1901), aki éppen azon sopánkodott a gyári munkások kapcsán, hogy zömük nem szakszervezeti tag, nem cselekszenek tudatosan, érdekeiket nem védik, ami visszatérő kijelentésévé vált a munkáskutatásoknak. Korántsem véletlen, hogy a legnagyobb amerikai szakszervezet, az American Federation of Labor (AFL) elnöke, Samuel Gompers (1909) írt első között a magyar munkásnőkről, a budapesti malterhordónőről szóló írásában. A szöveg az alacsony bérezés és állatias munka mellett a magyar munkások szervetlenségét részletezi, legközelebb a politikai röpirat műfajához áll, mint annyi más korabeli és későbbi munkásokról szóló írás. Ekkoriban elsősorban a szociáldemokrata politikusok és szellemi környezetük kutatták a munkásokat – mint például Ágoston Péter, Alpári Gyula, Szabó Ervin vagy Böhm Vilmos – és erre másokat is ösztönöztek.

A gyárfelügyelői, majd a munkásokról szóló jelentések/beszámolók szinte megjelenésüket követően politikai jelentést kaptak. Ráadásul a munkáskutatások eredményei felhasználhatók voltak a politikai programok

egymás közötti versenyében. Így akárcsak a történetírás vagy a társadalomkutatás más eredményei, a munkáskutatások is mindig felhasználhatók voltak politikai célokra, politikai törekvéseket is szolgálhattak a szerzők szándékai ellenére is. Ez nem a kutatások céljára, hanem azok felhasználhatóságára vonatkozik és a munkáskutatók nem feltétlenül tudatosan (bár gyakran kifejezetten szándékosan) állítottak elő a politika számára is felhasználható tudást. Mindez azonban nagymértékben meghatározta a munkáskutatások eredményeit bemutató értelmező és magyarázó stratégiákat, a munkáskutatások reprezentációját, és azt is, hogy mitől tart szakszerűnek egy történeti hagyomány egy-egy kutatást, sőt, hogyan is lehet olvasni egy-egy munkásokról szóló kutatási beszámolót.

Szinte kötelező retorikai fordulattá vált, hogy a munkáskutatások elhanyagolt területei a társadalomtudománynak vagy a munkástörténet elhanyagolt ága a történetírásnak, ezért is van rá szükség. Csakhogy a politikai olvasat implikációjától még korántsem tűnik „szakszerűnek” egy kutatás attól, hogy korábban kevés volt belőle – már ha ez így van. Hiszen attól még nem tűnik relevánsnak egy kutatási téma, hogy „hiánypótló”, mert azzal még alig foglalkoztak. Sőt, a hitelességet sem csupán az adja, hogy ki beszél vagy ír egy témáról, hanem hogy milyen retorikai eszközöket használ az elbeszéléshez: legyen szó történeti munkákról vagy munkáskutatásról. A hitelességet a szakszerűség látszatát keltő retorikai eszközök adták, azonban korántsem volt mindegy, hogy milyen ideológiai/normatív célok határozták meg a szakszerűnek tűnő eszközök használatát.

A SZAKSZERŰSÉG LABIRINTUSA ÉS A KUTATÁSOK IDEOLÓGIAI CÉLJAI

A retorikai elemek kizárása a modern tudomány születésével egykorú elvárás a szakszerűséggel szemben. Ennek ellenére nem csupán minden történeti munka olyan nyelvi szerkezet, amely a narratív próza formáit használja, hanem Hayden White (1997, 2001) historiográfiai elméletét adaptálva a munkáskutatás történetére, minden munkáskutatás sajátos prózai elbeszélőformákat használ. Persze a fikciónak ebben az esetben is különböző szintjei vannak, de még a fikció „legprimitívebb” formája, a munkásokról szóló statisztikai adatok közlése (vagy diagramon ábrázolása) is a kaotikus múlt vagy jelen értelmi, szelektív feldolgozását jelenti. Ezért nem választható el a szöveg kontextusának megértése az elbeszélés formájának felismerésétől.

„Megcsináljuk az ország szociográfiáját, ha lehetséges és ha nem lehetséges, meg fogjuk csinálni. Munkánk elképzelésünkben nem statisztika, nem irodalom, célunk nem pusztán adatok megtalálása és megmutatása, nem pusztán ábrázolás, hanem mindezeknek a fölhasználásával valami több” – írta Szabó Zoltán (1984[1934]) 1934-ben *Társadalomkutatás* címmel a Fiala Magyarországon, alcíme szerint „a magyar cserkész férfiak folyóiratában”. Miben áll ez a több? Vagy talán ez a „több” magában foglalja a politikai célokat is?

A gyárfelügyelői jelentések a munkásokat védő törvények betartásának vizsgálatára helyezték a hangsúlyt: ezért beszámoltak a munkarendről, a munkások számáról, a tanoncok helyzetéről, a munkaidőről, a munkabékekről, a munkahelyi szociális intézményekről és a munkáslakásokról (pl. Jelentés 1887). Klasszikus témái ezek a munkáskutatásoknak a 20. században, és a jelenlegi munkáskutatások témái között is gyakoriak. Mivel a jelentések iparkerületenként készültek, felfoghatók egy adott terület munkásviszonyainak monografikus igényű feldolgozásaként is. Megtalálható bennük a szociográfia műfajára jellemző társadalomkritikai igény is: igaz, elsősorban a törvények betartatásának szemszögéből. Részben a munkások életformáját is bemutatják, ami szintén jellemző a későbbi kutatásokra. Amiért mégsem nevezhetők tudományos igényű feldolgozásnak ezek az iparfelügyelői jelentések, az sajátos módon egyrészt az irodalmi igényesség teljes hiánya, másrészt az írói szubjektivitás teljes háttérbe szorulása (más szavakkal: az interpretáció korlátozott volta, legfeljebb implicit megjelenése miatt). A jelentések szerzői – feladatukat teljesítve – a statisztikai adatok közlésére és kommentálására

szorítottak, illetve arra, hogy azok mennyiben felelnek meg a törvényi előírásoknak. Ennek ellenére kiváló forrásanyagot nyújtottak a korai munkásszociográfiáknak mind Magyarországon (Somogyi 1900, Rézler 1940), mind Nyugat-Európában. Engels *A munkásosztály helyzete Angliában* című műve (1845) is a gyárfelügyelői jelentésekre épült, ennél is ismertebb, a részben gyárfelügyelői jelentésekre is épülő nagyhatású munka: Marx *A tőke* című könyve (1867). Mindegyik említett munka politikai felhasználása miatt kapott komolyabb figyelmet, recepciójuk elválaszthatatlannak tűnik politikai felhasználásuktól, egyúttal rendre használtak a szerzők szépírói eszközöket argumentációjukban. De vajon hogyan szabadulhatott a politikai felhasználhatóság béklyójától a munkáskutatás, ha egyáltalán szerepelt ez a célkitűzései között?

Somogyi Manó *Az Óbudai Hajógyár munkásainak helyzete* című munkája a Földes Béla egyetemi tanár vezetése alatt álló nemzetgazdasági szemináriumban született 1887 őszén (Somogyi 1900:106–147). A tanulmány a gyárfelügyelői jelentések hagyományaira támaszkodva a statisztikákból indul ki, sőt, a „szociálstatisztika” dicshimnuszát zengi az első oldalakon. Mégis, a számok sűrű szövetén – főként az életforma bemutatásánál (lakás, étkezés, ruházkodás, művelődés) – egyre gyakrabban átütött a társadalomtudós szépírói szándéka és szubjektivitása. Mintha éppen a szubjektivitás és a szépíráshoz közeli mondatok emelnék ki a munkát a feledés homályába merült felügyelői jelentések közül. De vajon a szépírói szándék és a szubjektivitás tekinthető-e a társadalomtudós „szakszerű” eszközének, és ha igen, mennyiben járultak hozzá a munkáskutatások megszületéséhez?

A társadalomtudománnyal vagy a bölcsészettel szembeni gyakori vád, miszerint az „tudománytalan”, ami arra vezethető vissza, hogy gyakran a köznapi nyelvet használja. Ennek is köszönhető, hogy a társadalomtudomány – köztük a munkáskutatások – a statisztika nyelvének használatával igyekezett távolságot teremteni a köznapi nyelv és a tudomány nyelve között. A századfordulón Ágoston Péter, Freund Gyula és Strasser József elsősorban a statisztikák „megdöbbenő” erejével akartak hatni, amikor a munkásokról írtak, gyakran politikai szándékkal (Litván 1974). Freund Gyula 1908-ban megjelent tanulmányában (Dohánygyári munkásnők helyzete) már az impresszionizmusra jellemző stílus eszközként használta a statisztikát, ugyanakkor nem szűkölködött saját benyomásainak közlésével sem: *„Nagy, barna kapu előtt állunk. Vas alkatrészei rozsdamarásúak. Kívülről azt a benyomást keltik, mintha csak nagy időközönként nyitnák fel. Pedig dehogy. Napjában háromszor fordul ki sarkaiból a komor kapu, hogy az emberáradatot magába fogadja, vagy magából kiontsa.”* A szerző haragosan bírálta a társadalmat: *„Ha aztán egyik-másik munkásnő a gyárból kilép, a rajta megtörtént esetekre a feledés leplét borítja, mert ő maga sokkal inkább lenne a meghurcoltatásnak és a jó erkölcsű társadalom közmegejtésének kitéve, mint a megejtője. Hallgat, mert a társadalom hallgatásra kárhoztatja”* (Freund 1908:93–94). Statisztika, kérdőíves adatgyűjtés és személyes találkozások, impresszionizmus, szubjektivitás, szépírói szándék, társadalomkritika, még hozzá a haragos fajtából. Freund Gyula tanulmánya magán viseli a későbbi munkáskutatások számos jellemzőjét. A nyílt vagy elfojtott düh és azt kiváltó sérelmek felsorolása azokban a munkásokról szóló írásokban, amelyek nagyobb visszhangot váltottak ki, szinte mindig visszatérő prózai elemek.

Az 1910-es évek körül keletkezett munkásszociográfiák többsége a szociáldemokrata közvéleményhez szólt. Mégsem kerülhettek be a közvéleményt formáló értelmiség mindennapi vitáiba, mivel azok ebben az időben kellőképpen el voltak foglalva a hazai polgárosodás kérdéseivel (akárcsak jóval később, az 1990-es években az elit- vagy középosztály-viták során). A nemzeti identitás fel- vagy újra-élesztésének lehetőségét sem a munkások között keresték. Egyrészt azért, mert a munkásság igen jelentős része – elsősorban a jól képzett munkások – idegen etnikumhoz tartozott (Lux 2008), és a 19. század végén a szakszervezeti lapok még németül jelentek meg, másrészt a munkásság azt a „technika által megfertőzött” városi világot képviselte, ahol a korabeli – és még sokáig a későbbi – gondolkodás szerint a „népi hagyományoknak” ki kell halniuk. A munkások

nem voltak és nem is válhattak a népről szóló gondolkodás részévé, ezért is lehetett a róluk szóló kutatásokat perifériálisként ábrázolni, még akkor is, mikor nem voltak azok.

A választójog és szociális intézményrendszer kiterjesztésének kérdése számos olyan kérdést vetett fel, melyek megvitatásához valódi fórumokra volt szükség. A Kis Adolf szerkesztésében megindult *Munkásügyi Szemle*, a Láncki Jenő és Kadosa Marcell által szerkesztett *Szociálpolitikai Szemle* és a *Társadalmi Múzeum Szemléje* körül kezdett kialakulni a publicisták és szociálpolitikai szakemberek azon tábora, amely a munkáskérdéssel való foglalkozást tekintette a társadalmi reformok egyik alapjának (Litván 1974:8). A munkásokról szóló „szociálstatisztika” részben ennek a politikai célnak a szüleménye, a munkáskutatások pedig a morális indíttatású társadalmi reformtörekvéseké.

Az Illyefalvi Lajos nevével fémjelzett, két háború közötti városi és munkásstatisztikák (Illyefalvi 1930) a munkások és a lakások kérdését nem csupán azért kapcsolta szorosan össze – és vont le belőle következtetéseket az életformára –, mert ezeket tudta megszámolni és klasszifikálni statisztikai módszerekkel, hanem azért is, mert a munkáslakás-kérdés kiemelt politikai kérdés volt (Umbrai 2008). Azonban a statisztika hallható megszólaltatása és nagyobb hatást kiváltó értelmezése az autodidakta, szépírói műfajokat (elsősorban szociográfiát) használó társadalomkutatókra várt.

„Amikor a harmincas évek új generációja társadalmával ismerkedni kezdett, a társadalmi térképen számos fehér foltot, terra incognitát talált. A magyar társadalom akkori rajza valahogy úgy nézett ki, mint a XIX. századi afrikai térképek: teli fehér foltokkal, amelyek felfedezetlen területeket jelképeztek... A falusi társadalomról csak romantikus elképzelések voltak. Az ipari munkásság kialakulásának körülményei a ködös történelmi homályba veszttek, és e növekvő társadalmi réteg korabeli problémáinak tanulmányozása tabunak számított” – írta visszatekintő írásában az a Rézler Gyula (1972:556), aki később éppen munkásszociográfiájával írta be nevét a szociográfiatörténetébe. Rézler szerint: „a harmincas évek társadalomkutatói, legalábbis a szociológia terén, majdnem kivétel nélkül autodidakták voltak, akik kezdetben vagy semmit, vagy nagyon keveset tudtak a társadalomkutatás módszereiről, elméletéről és empirikus technikáiról”, továbbá a társadalomkutatást csak mellékfoglalkozásként, szabadidejükben folytathatták (1972:558).

1933–1943 között Rézler számításai szerint 37 író 50 városi és üzemi társadalomrajza jelent meg (1972:560). Ezek közül kiemelkedik Szabó Zoltán *Cifra nyomorúság* (1986[1938]) című szociográfiája, amely jelentős részben az észak-magyarországi bányá- és iparvidék lakosairól szól, javarészt munkásokról, ha úgy tetszik. Azonban nem azért emelkedik ki a két világháború közötti, munkásokról szóló írások közül Szabó Zoltán – akit a társadalom megismerése során a cserkészek reformhevélete is hajtott – munkája, mert empirikusan megalapozott vagy módszertanilag következetes lett volna; még csak azért sem, mert Szabó határozottan politizált írásaiban, hanem elbeszélő prózai technikái, különösen a nyelvhasználat és a nézőpont tudatos váltogatása miatt.

Ezeket a prózáírói technikákat Szabó a társadalomkutatás sajátjának tartotta, ráadásul a társadalomkutatás célját nem a megértésben vagy a megismerésben vélte felfedezni, hanem a társadalom megismerését „minden szociális politika és szociális reform” alapjának tartotta. Szabó a társadalomkutatás szó szinonimájának a szociográfiát tartotta, ami „materiális, tárgyi alapja minden szociális politikának és szociális reformnak. A mi értelmezésünk szerint teljes ismerete a magyarság mai életformájának, gazdasági, egészségügyi, kulturális állapotának, annak, hogy miképp él ma a magyarság, mik a mai magyar életnek hibái és erényei, mik azok a társadalmi betegségeink, amelyek orvost és orvoslást követelnek” (Szabó 1984:18). A társadalomkutatás feladata tehát az egész magyarság életformájának megismerése, illetve a társadalmi betegségek orvoslása.

A TÁRSADALOMKUTATÁS MINT POLITIKAI ÉS IRODALMI MŰFAJ

Társadalomkutatásra Szabó Zoltán szerint szüksége van a politikusnak a tetteihez, az írónak a valóság-ábrázoláshoz, és a földbirtokpolitikusnak a földreformhoz. Szabó megfogalmazásában nemzedéke elsődleges feladata, hogy megismerje és megismertesse „*azt a hallatlanul széleskörű valamit, amit »népnek« szoktak nevezni, mást és mást értve alatta, különböző korok és különböző emberek szájjze szerint*” (1984:19). Szabó a „nép” alatt érti nem csak a parasztságot, hanem más rétegeket, így a munkásságot és az értelmiséget is. Ez alapján megkülönbözteti őt a korabeli irodalmi szociográfiák szerzőitől, mivel azok többsége a nép fogalma alatt elsősorban a falvakban élőket, a parasztságot értették – témaválasztásukból fakadóan.

Szabó Zoltán nem választotta külön a falu és a város fogalmát, ezzel lehetővé vált számára, hogy a várost is és a falut is a nép lakóhelyének tekintse. Szülőfalujának nevezte azt a Visegrádi utcai bérházat, amelynek harmadik emeletén lakott (Szabó 1942:18). Egy helyre összpontosítani a kutatásban Szabó szerint nem hátrány, hanem előny, mert a hely „*speciális baja, speciális előnye*” köré kell csoportosítani a kutatást. Újra kell teremteni a meglévő adatokat. Egy helyre koncentrálni pedig nem szűkíti, hanem tágítja a kutatás lehetőségeit. Célja kimondva nem egy vagy száz falu bemutatása, a társadalmi rétegződés krónikaszerű ismertetése volt, hanem a társadalmi funkciók megértése (Szabó 1942:18–23). A krónikaszerű történet meghaladása így ki nem mondva cselekményesítés, érvelés és ideológiai vonatkoztatás révén lehetséges, amelyet egy rendszerező elv tesz kerek egészé, amely morális alapú. „*A cél, a végső cél egy olyan generáció nevelése, mely állandóan ott tartja kezét a szociális állapot ütőerén, mely egy élő szociográfiát ismer*” – írta (1942:25).

A *Cifra nyomorúság* 1938-as megjelenése beilleszthető abba a folyamatba, amelynek kezdeteként Jahn Ferenc *Gondolat* című írásában már 1937-ben sürgette a falukutatás mellé a városkutatás felzárkózását. Hozzá is kezdett Kispest szociográfiai feltérképezéséhez. Földes Ferenc a munkások művelődéséről, Gereblyés László az építőmunkások helyzetéről írt. Nagy Lajos *Magyar város és Alföldi város* című írásai 1932-ben jelentek meg, Nagy István és Jordáky Lajos munkásszociográfiái 1938-ban (Litván 1974:11).

A *Cifra nyomorúságban* a „rimamurányi birodalom” leírása totális társadalomábrázolásra törekszik. A vidéki értelmiségtől a gyári munkásokon keresztül, a bányamunkásokon át a szegényparasztságig minden réteg megjelenik a műben. Bár a *Cifra nyomorúság* visszhangja korántsem volt olyan széleskörű, mint *A tardi helyzeté*, a mű totalitásra törekvő ábrázolásmódját már a Pesti Naplóban Bálint György tollából megjelent értékelés is kiemelte: „*Egy táj arcképe rajzolódik kis finom és mély vonásokkal Szabó Zoltán új könyvében. Hegyek és emberek, ősi mítoszok és modern lakásstatisztikák, paraszti, munkási és úri életformák, lassú tengődések és gyorsíramú válságok adják a táj, a csonkamagyarországi Felvidék teljes képét...*” (Bálint 1938:37). Az egykori piarista gimnáziumi barát, Boldizsár Iván szerint Szabó ebben a művében „*az egész magyar társadalom rajzát adja*”, számára a nép fogalma nem egyenlő a falu világával (Boldizsár 1938). A Nyugatban megjelent korabeli kritika a totális ábrázolást azzal magyarázta, hogy „*ezen a tájon föllehető úgyszólván minden magyar társadalmi képlet*” (Nagypál 1938). Kétségtelen, hogy a tájegységen belül, amelyről Szabó írt, megtalálható Eger, valamint az ipari város és a falu is, ugyanakkor pusztán ezzel nem magyarázható az ábrázolás totalitása. Ebből a szempontból sokkal fontosabb volt az a célkitűzés, miszerint Szabó a népet, az ő értelmezésében a magyar társadalmat a maga egészében, az egyes társadalmi rétegeket egymáshoz való viszonyulásukban szándékozott bemutatni.

Ezt felismerve Bálint György írta: „*a táj arcképe nyugtalanító. Nyugtalanítóbb, mint a »Tardi helyzeté«, mert az csak egy falu keresztmetszete volt, a »Cifra nyomorúság« pedig egy egész vidéké, falvaké, városoké, egymásra rétegződő társadalmi osztályoké. A leírás nagy távlatú, szemlélete szintetikus*” (1938:37). Bálint

György szerint a látásmóddal még csak tovább fokozódik a feszültség: az író „*hol madártávlatból dolgozik, hol szöcsketávlatból*” (1938:37). Boldizsár Iván szerint Szabó célja a stílussal a „*felrázás és megrázás*” (Boldizsár 1938). Ebből a nézőpontból a társadalomkutatás elsődleges olvasata politikai célokra is felhasználható. Ebben pedig éppen a „tudománytalanság” vádját megalapozó köznap nyelv használata segíti. A társadalomtudományi műfaj irodalmivá, egyúttal politikaivá tétele Erdei Ferenc 1941-es visszaemlékezése szerint a harmincas években a műfaj szerves részévé vált. Erdei 1941-ben a *Kelet Népeiben* az 1936–1938 közötti szociográfiákról írva ezt a helyzetet így jellemezte: „*Hőskorunkban minden írói, illetve irodalmi volt, tehát mindenki többé-kevésbé író lett. Egy helyzetnek az átéléséről van szó, nyilvánvaló, hogy ez az elsősorban írói feladat általános törvénnyé tette az írói foglalkozást. Tehát szerepelt a mozgalmunkban az is, aki pályája törvényeinél fogva inkább tudós vagy politikus*” (Erdei 1941:3).

1938, amikor a *Cifra nyomorúság* megjelent, kulcsfontosságú év volt a magyar társadalomkutatás politikai szerepe miatt. „*A Tardi helyzet óta nagyon változott a közvélemény-szemlélet az ilyen munkák irányába, társadalomébredtő szerepüket a közönségsiker mellett a hatóságok heves érdeklődése is jellemzi*” – írták a *Nyugatban* 1938-ban Szabó könyve kapcsán. Az itt megjelent kritika szerint Szabó Zoltán „*nem szavakkal kiáltja el vádjait, hanem tényekkel*” (Nagypál 1938). 1937 tavaszán-őszén perbe fogták Féja Gézá és Kovács Imrét. A társadalomkutatók egyre inkább a kormány ellenzékeként léptek fel vagy annak ábrázolták bármilyen tettüket, mivel a társadalomkutatás reflexív volta magában foglalta ellenzéki szerepét. Szabó Zoltán is aláírta azt a memorandumot, amelyben a magyar progresszió kiemelkedő képviselői tiltakoztak a bírói ítéletek ellen (Huszár 1986:xi).

Ezzel párhuzamosan, 1938-ban jelent meg Rézler Gyula *A magyar nagyipari munkásság kialakulása* című munkája, majd hat éven belül még két úttörő jelentőségű munkáját publikálta a munkásokról (Rézler 1938, 1940, 1943). Tudományos igényesség, tárgyilagosság, történeti szemlélet, a munkásság rétegződésének, társadalomba való beágyazottságának és életformájának vizsgálata jellemzi Rézler munkáit. Ugyanakkor hiányzik a szubjektív szemlélet, az irodalmi stílus, a statisztikai adatok fantáziadús „újraferemtése”, ami Szabó Zoltán műveit annyira élvezetessé – még ha szakmailag néha kérdésessé is – teszi. Persze ennek oka elsősorban a szerzők céljainak különbségeiben rejlik: Rézler a tudományos közvéleménynek, míg Szabó az irodalom és a társadalmi kérdések iránt egyaránt érdeklődő szélesebb közönségnek írt. Ám hiába a tudományos tárgyilagosság, Szabó hatása kétségtelenül sokkal jelentősebb lett irodalmi stílusa és politikai reformtörekvései miatt, mint Rézleré. Szabó hatása alapján így azt is mondhatjuk: a társadalomkutató politizál, akár akarja, akár sem: viszont hatását nagyban meghatározza íráskészsége és az általa választott műfaj.

ELLENZÉKBŐL ELLENZÉKBE – MUNKÁSKUTATÓ SZEREPEK 1945 UTÁN

Földes Anna újságíró-színikritikus, aki 34 éven át volt a *Nők Lapja* kulturális rovatvezetője, 1976-os írásában kifejezte a korabeli hivatalos álláspontot a társadalomkutatás akkori szerepéről: „*a korábbi falukutatók Erdei Ferencről Veres Péterig 1945 után úgy érezték, hogy megnyílt előttük a közvetlen politikai cselekvés lehetősége, sem idő, sem igény nemigen mutatkozott a társadalmi mélyfúrásra*” (1976:334–335). Persze korántsem biztos, hogy ezt a társadalomkutatók is így gondolták. Talán az is lehet, hogy egy részük értelmiségiből politikussá vagy hivatalnokká vált, amivel elvesztette az önreflexió lehetőségét. Ahogy Kemény István írta Szelényi Iván bírálataként az értelmiség állami újraelosztásban betöltött szerepével kapcsolatos, az értelmiség „osztályuralmára” vonatkozó álláspontja kapcsán (az „értelmiség” szűk definícióját alkalmazva): „*Nem az értelmiség vette át a vezető szerepet. Értelmiségi foglalkozású, egyetemi oklevél birtokában lévő emberek kerültek a parlamentbe, a köztársasági elnöki, a miniszterelnöki stb. pozíciókba. De nem valósul meg az értelmiség osztályuralma*” (Kemény 2010:161).

A második világháborút követő első évtizedben a munkásokról leggyakrabban mint az újjáépítés vagy a munkaverseny hőseiről írtak propagandisztikus hangon a sajtóban. Talán az első, második világháborút követő munkáskutatás két gyáróriásában, a MÁVAG-ban és az akkor még Weiss Manfréd Művekben zajlott, ahova később is előszeretettel tértek vissza a munkások iránt érdeklődő kutatók. Severini Erzsébet *Munkaverseny és a magyar munkás lelkesége: Munkalélektani tanulmány a műhelyekben a termelésről* című, 1946-ban megjelent írása jól képzett vasmunkásokról szól (Severini 1946). Elmondása szerint a személyes megfigyelés, a beszélgetés és a kérdőíves adatgyűjtés módszerét egyaránt alkalmazta azalatt a másfél év alatt, amit a két gyárban töltött. A szöveg nem eredményei, hanem a szinte teljesen önkényesen, autodidakta módon használt módszerek miatt érdekes, mivel szubjektív és impresszív elbeszélsmódja rendre visszaköszön a második világháborút követő évtizedek munkáskutatásaiban. Severini különféle, pszichologizálásra lehetőséget adó intelligenciateszteket végeztetett el a vasmunkásokkal, melyek eredményeiből például arra a következtetésre jutott, hogy a vasmunkások értelmi képessége jó, és a WM gyáriaké valamivel jobb, mint a MÁVAG-belieké. A szakmák között az esztergályosok érték el a legjobb eredményeket, őket követték a lakatosok, a kovácsok és a vasöntők (Severini 1946:58–63).³ A vizsgálat a személyiség egyik leglényegesebb visszatükröződésének a munkamódot és a mozgulatok leírását tartotta (Severini 1946:61–64). A munkamozdulatok és a munkások külsejének részletes leírása (amely a taylorizmus munkateljesítményt növelő megfigyelései óta virágzik) rendre visszaköszön a későbbi munkáskutatásokban is, akárcsak egy gyáron belül a munkások típusainak felvillantása például Szabó Zoltánnál vagy Kemény Istvánnál. A tipizálás és pszichologizálás alapvető jellemzői Severini tanulmányának, ami az autodidakta módszerek örökléséből is fakad. Példának okáért a vasmunkások önbizalmát „labilisnak” ítélte.

Severini az élettörténeteket a „statisztika nyelvén” mondta el: korán kezdtek dolgozni, 32%-uk 14 éves kora előtt, 48%-uk 14 évesen, 12%-uk pedig 16–17 éves korában. A gazdasági válság idején sokan közülük másfél-két évig voltak munka nélkül, amikor alkalmi munkákból éltek. *„Hárman kiemelték, hogy szociális rétegződésük miatt az iskolában köztük megkülönböztetést tettek a tanárok az előnyösebb társadalmi osztályúak javára”* (1946:76). Nem késik a politikai tanulságlevonás sem: még fiatalon legtöbbször belépett a szakszervezetbe és a szociáldemokrata pártba (Severini 1946:76–77).

Az életforma elemei: lakás, tárgyi kultúra, szabadidős szokások és szexualitás (mikor találtak „a nővel”), a feleségek a lakásleírások részei: *„Csinos, ápolt, jól öltözött feleségek, gyönyörű, gondozott gyermekek (legtöbbszörnek egy gyermeke van) fesztelenül játékszerrel fogadnak a konyhában, ahol télen tartózkodnak”* és egyiküknek még fürdőszobája is van (Severini 1946:78–79).

Severini írása azonban csak szűk körben vált ismertté. Nem így, a szintén munkásokról és társadalmi problémákról már elég korán író Örkény István munkái, aki 1946 karácsonyán tért haza a hadifogságból. A dokumentarista próza már ekkor sem állt távol tőle (Örkény 1946, 1947), de az első „szociografikus” célzatú munkája éppen Szabó Zoltán hatására született. 1947-ben elment Tardra, hogy megnézze, mi történt a faluban *A tardi helyzet* megjelenése óta (Örkény 1985a).

A társadalom megismerése azonban politikai céllal bírt nála is. Simon Zoltán szerint *„a fordulat évéig szinte minden publicisztikai írását kettős módszerrel formálja meg Örkény: láttat, aztán értelmez. Egyértelműen politizál, állást foglal, tájékozik és tájékoztat, számba veszi a változásokat, az eljövendő »nagy idők« első jeleit, és figyelmeztet a lehetséges veszélyekre, a visszahúzó erőkre”* (1996:39–40).

Örkény az *Új Magyarország* mellett már 1947 elejétől rendszeresen írt a *Szabad Népbe* is: elsősorban tárcákat, jegyzeteket. A hetvenes években így emlékezett vissza ezekre az időkre: *„Én abba a gárdába tar-*

³ Pl. Bobertag-teszt, Radnai-Kenesei teszt, Roloff-féle műszaki teszt.

toztam »Szabad Nép«-nél, amelyikbe Zelk, Déry, Karinthy Ferenc; akik tehát olyan írónak számítottunk, kiket időnként föl lehetett kérni egy-egy irodalmi riport – elég felemás ez a megfogalmazás, de így nevezték ezt a műfajt, és tulajdonképpen elég határozott profilja volt – tehát irodalmi riportok megírására. Horváth Márton volt az, aki a legtöbbször hozzám fordult, aki valami nagyobb esemény alkalmával megkért. [...] Ő volt például, aki felszólított, hogy menjek Dunaújvárosba, pontosabban Sztálinvárosba, ahová le is mentem, lakásom is volt ott, két-három napokat töltöttem ott hetenként, a többit Budapesten a családommal” (Lázár 1979:167).

Ezeknek a látogatásoknak az eredményeként született meg a *Sztálinvárosi képeskönyv* című írás (Örkény 1985b), amely a korszaknak megfelelő propagandisztikus „tanmese”, de szociografikus elemek is fellelhetők benne. Propagandaanyag a munkaversenyéről és a békekölcson-jegyzésekről, az épülő szocialista városról. A korabeli bevett módszer szerint a „munkásszociográfia” „riportázs”-zsá süllyedt, és funkciója az volt, hogy a naponta közölt „győzelmi statisztikákat” emberközelivé tegye, vagyis irodalmi stílusban olvasható, érdekes és izgalmas írások szülessenek. Ezáltal szélesebb közönség olvassa majd el a „párt eredményeiről” szóló tudósításokat, amelyek politikai mozgósítássá váltak. Az irodalmi riportot (vagy ahogy később talán éppen emiatt nevezik: az irodalmi szociográfiát) tehát ismét szépirodalmi műfajként kezelték, mert így szélesebb közönséghez jutott el, akárcsak a harmincas években. Csakhogy míg akkor a szélesebb közönséghez a hatalommal szembenállók akartak így szólani, addig az ötvenes években éppen a hatalom akarta felhasználni az irodalomban rejlő propagandisztikus és mozgósítási lehetőséget.

Örkény nem maga mondja ki a dicsőítő szöveget, hanem riportalanyai szájába adja azt, miként az a korban elterjedt volt. Persze általában az interjú szövegét előre megírták az újságírók, majd azt felolvastatták a riportalanyokkal. Mielőtt az írás megjelent volna a sajtóban, még a szerkesztők is „csiszolták” a szöveget, hogy az nehogyan véletlenül ellentmondjon a párthatározatok szellemének.

A *Sztálinvárosi képeskönyvben* az írói szubjektivitás, az impresszionista dokumentarizmus keveredik a propagandisztikus „riportázs”-zsal. Az írás több, szerkezetükben az egypercesekre hasonlító, egy-két oldalas „novellából” áll. Az első rész, ami az Utazás címet viseli a Sztálinvárosba utazást mutatja be a „fapadoson” az író szemszögén keresztül. A „munkásvonat” mozgalmassága már Szabó Zoltánt is megihlette az ingázók utazásának bemutatásakor (Szabó 1986:110–115), a „fapadoson” alvó munkás fényképe a *Cifra nyomorúságban* (Dr. Orbán Ferenc felvétele, „Budapest vonzásában: Pest felé”, Szabó 1986:100) – amely a harmincas években felvirágzott „szociofotó” műfaján belül született – sokak számára vált emlékezetessé. Később László-Bencsik Sándor 1973-ban megjelent munkásszociográfiája is a reggel a gyár felé tartó busz tömegében kezdődik (László-Bencsik 1973). Tar Sándor egyik kulcsfontosságú írása (1978) a 6714-es személy címmel jelent meg és egy munkásvonat útjáról szól. Örkény tehát a munkásszociográfiák egyik jellemző motívumával – a munkásvonattal indítja a *Sztálinvárosi képeskönyvet*.

Örkény néhány évvel később a sztálinvárosi élmények nyomán „egy széles alapozású, három generáció életét bemutató családregényt tervezett, aminek Bónis Antal mérnök lett volna a központi figurája, aki a sztálinvárosi építkezés hősi romantikájának hatására új emberré lesz” (Simon 1996:51). Örkény érdeklődése a dokumentarizmus irányában ebben az időben kétségtelenül nagy: „Legszívesebben nem is a máról, hanem a mostról írnék, a jelen időről, a széleseben szálló megfoghatatlan pillanatról...” (Örkény 1953:1222).

A regényből részleteket publikált, de végleg sohasem fejezte be. 1953 végén – talán részben a júniusi reformok hatására – a művek tanúsága szerint Örkény írói magatartása megváltozott (Simon 1996:52). 1953-as írószövetségi beszámolójában írta: „Mi, akik tudatosan vallottuk, hogy mestereink példáját követjük, megszűntünk a nemzet lelkiismerete lenni” (Örkény 1985b:385). Örkény *Babik* című írása már az asztalfiókban ma-

radt, mivel abban Babik János „fiktív-élmunkás” történetén keresztül a szocialista világot már totálisan abszurd világgként ábrázolta (Simon 1996:54).

A munkásokról szóló írások zöme irodalmi eszközöket felhasználó politikai állásfoglalás maradt, akárcsak a századfordulón. Örkény 1953 után fokozatosan szakított a dokumentarista prózával. Belátva a cenzúra korlátait, ő is és azok is, akik szintén a társadalomról írtak volna, az irodalom „békésebb vizeire” menekültek. De az egypercesekben, a drámákban és a regényekben továbbra is alapvető kérdés maradt az „*egyéni és nemzeti jellem*”, szociológiai státusz és funkció kérdése (Bécsy 1984:10–11), amivel már dokumentarista írásaiban is foglalkozott.

A MUNKÁSKUTATÁS POLITIKAI SZEREPE

A „munkások államában” – részben az 1956-os munkástanácsok miatt – a munkásokról társadalomkutatóként kritikus hangon írni a hatvanas évek végéig szinte tabunak számított, a társadalomkutatás intézményes oktatására korlátozott lehetőség volt csupán. A tabudöntésben és a munkáskutatások újraindításában a politikai ellenzéket is formáló Kemény-iskolának kulcsfontosságú szerepe volt.⁴ A hazai szociológia (és társadalomkutatás) intézményesülése és a munkáskutatások ismételt „feltalálása” ezzel szinte párhuzamosan történt. A munkásmozgalom története a korszakban mindvégig a támogatott kutatási témák közé tartozott, azonban a munkások múltjáról társadalomkutatói módszereket (elsősorban a társadalmi „összetétel” vizsgálatát) is használva elsők között – a később eszmetörténészként nagyobb hatást kiváltó – Lackó Miklós írhatott (1958, 1961, 1968). Lackó az MTA Történettudományi Intézetének Magyar népi demokrácia története osztály 1957-es beolvasztása⁵ után kezdett foglalkozni a kifejezetten jelenkorinak (akkoriban „legújabb korinak”) számító témával, az 1945 előtti évtizedek (a „tőkés korszak”) ipari munkásainak történetével, a munkásmozgalom-történetekhez képest újak számító új szemlélettel, amelynek megfelelően a munkásság belső rétegződését igyekezett feltárni (a belső rétegződés vizsgálata később a hazai szociológiai kutatások és Kemény István fontos témája is volt). Ezzel párhuzamosan a fiatal Lackóra bízta a „kétkötetes” Magyarország történetének jelenkortörténeti fejezetét (Molnár–Pamlényi–Székely 1964), amely a korszakban kiemelt feladatnak számított. Lackó ezzel párhuzamosan MTA Történettudományi Intézetében az MSZMP intézeti alapszervezeti titkára is volt 1957 és 1961 között (Pótó 2010). Lackó belsőrétegződés-vizsgálata elsősorban történeti-statisztikai forrásanyag alapján az 1960-as években „új szociológiai” módszernek számított, mivel eltávolodott a korszakban domináns politikátörténeti nézőponttól, ezért hosszú évtizedekig a munkásokról írt történeti munkái referenciális műnek számítottak. Lackó megbízása a feladattal is jelzi, hogy a munkástörténet-írás felettébb érzékeny területnek számított az 1960-as években, hát még az akkor élő, „szocialista iparban” dolgozó munkások kutatása. Ezért a munkásokról szóló kutatások gyakran nagyobb érdeklődésre tarthattak számot politikai okokból, mint más társadalomkutatói témák.

„Akkor a fél ország a könyvről beszélt. Hogy végre valaki a munkásokról írt. Így, ilyen megközelítésben: alulnézetben, ráadásul nem leereszkedvén a munkások közé, de közöttük élve, dolgozva” – Megyesi Gusztáv így emlékezett vissza az *Élet és Irodalom* hasábjain László-Bencsik Sándor *Történelem alulnézetben* című, 1973-ban megjelent szociográfiájának fogadtatására (Megyesi 1986). *„A Magyarország felfedezése-sorozat kötetei közül a legnagyobb visszhangot eddig kétségtelenül László-Bencsik könyve keltette. A szenzációnak kijáró fogadtatás*

4 Kemény István iskolateremtő kutatásainak hatására indult meg Magyarországon a szegénység és a romák kutatása az 1960-as évek végén. Kemény kutatási módszertanáról és hatásáról szól a Replika 2017-ben megjelent, 104. száma.

5 Az osztály 1956 januárjától Lackó Miklós vezetésével önálló szervezeti egységként működött: 1957-ben kutatócsoportként beolvasztották a II. (újkori) magyar történeti osztályba, vezetője Lackó maradt 1966-ig, aki ezután a III. (legújabb kori) magyar történeti osztály helyettes vezetője, majd 1972-től vezetője lett. (Pótó 2010:462).

jellemezte, a kritikák, viták beszámolóját tárgyyszerűen nem elemezték, megállapításait – és ezt talán a sorozat egyetlen kötete sem érte el – senki nem vitatta, tudomásom szerint senki nem akadt, aki mindezt »jobban tudta volna« – írta Schlett István 1974-ben a *Valóságban* (Schlett 1974).

A jelenséget Schlett azzal magyarázta, hogy „[f]ehér foltok feltárásának szokott kijárni az ilyesfajta reagálás – amit nem ismer, arról tisztességes ember nem vitatkozhat, legfeljebb elhiszi vagy nem hiszi el”. A szerző díjazásának legdöntőbb okát abban látta, hogy „ki-ki tudta, hogy így is élnek közöttünk emberek, de ez kényelmetlen volt és ezért tudata hátsó udvarába szorította vissza. [...] most más kimondta, rossz közérzetétől próbál így szabadulni” (1974:100).

A könyvről megjelenő elismerő kritikák részben ennek, részben a könyv értékének, de nem kis mértékben a pártvezetés akaratának is köszönhetőek. A vezetés érdeke volt, hogy a könyv nagy visszhangot váltson ki, magánlakásokon vitatkozhattak is a benne foglaltakról, de a közvélemény előtt egy ilyen „jól átrágott” könyvet öngyilkosság lett volna bírálni. Miközben ugyanabban az időben Kemény István kutatásairól vagy a *Darabbérről* tilos volt nyilvánosan beszélni.

László-Bencsik Sándor 1990-ben így emlékezett vissza az öncenzúra és a cenzúra tollvonásaira: „*Én megírtam a könyvet úgy, ahogy meg tudtam írni. Óvatosan, majdnem Bethlen Gábor-i módon. [...] Amikor a török rajta tartja a kezét az ember gigáján, de nem akarunk Habsburg-pártiak sem lenni, mit lehet csinálni? [...] Az összes stiklit, amit ezrével megírtam, mind ki kellett hagyni, mert rossz fényt vetett az »uralkodó osztályra«*” (Varsányi 1990:25). Számos „stiklit”, vagyis hogy hogyan próbálnak az emberek fuszni, a maguk malmára hajtani a bérrendszer visszasságait, mindent, ami illúzióromboló volt: ki kellett hagyni. Haraszi Miklós ebben az időben megírt munkásszociográfiában igen sok „stikli”, illúzióromboló részlet volt. Fogadtatása is másként alakult.

„*Máig emlékezetes olvasmányélményem Haraszi Miklós Darabbér című kézírata – egyetlen éjszakára kaptam meg a szemet vibráltató indigós kópiát. S mindjárt másnap szűkebb társaságban megkockáztattam a kijelentést: messze a legjobb munka, amit 1945 óta a szociográfia műfajában írtak széles e hazában*” – emlékezett vissza Hatvani Dániel 1989-ben (Hatvani 1989:19).

1973-ban – amikor László-Bencsik Sándor, a hatalom számára elfogadható, munkásokról szóló könyve megjelent – október 15–16-án tartották Haraszi Miklós perének első fordulóját. A könyv közönsége – bár a mű témája és megközelítése hasonló, mint László-Bencsik könyvéé – a „második nyilvánosság” révén formálódott, és a per miatt a munkásokról szóló írás rendszerellenes röpirattá változott. Mindez alapján úgy tűnik, a munkásokról írni önmagában is politikai állásfoglalás lehetett.

„*Markó utca, Fővárosi Bíróság, vagy ötven-hatvan főt befogadó tárgyalóterem vegyes közönség: diák- és művészfélék, kutatóintézeti dolgozók, civil ruhás rendőrök, egy-két jogász. Három hónappal ezelőtt hiába telt meg zsúfolásig a terem: egy órányi várakozás után kihirdették, hogy a tárgyalást bizonytalan időre elnapolják, mert a bírónő beteg. Akkor a közönség első sorában ott ült a modern magyar történelem három nagyszonya: Károlyi Mihályné, Rajk Júlia és Duczyńska Ilona. Tüntető jelenlétük is mutatta: a közönség koncepciók pert sejt az ügyben*” (Betlen 1989). Mintha nem is egy könyvről, hanem egy kiemelt politikai ügyről lett volna szó, és valóban, Haraszi Miklóst már 1970-ben rendőri felügyelet alá helyezték. A kéziratot a kiadó igazgatója dörgedelmes levélben visszautasította: „*A szocializmus legádázabb ellenségei sem jutottak ilyen messzire*” – írta (Haraszi 1989).

Hogy miért éppen a *Darabbér*? A munkáskérdés tabuként való kezelése a „munkásosztály vezető szerepe” miatt a kádárizmus ideológiájának része volt. 1970. december 14-én a gdański Lenin Hajógyárban – amely

Lengyelország „kirakatgyárának” számított – sztrájk tört ki, ami végül halálos áldozatokat is követelt. 1970–71 Lengyelországban a munkásfelkelések évei voltak (Ash 1990:21–23). A többi szocialista ország vezetői a Lengyelországban kialakult helyzet miatt „fokozott éberséggel” kezelték a munkáskérdést, vagyis nem csupán az 1956-os munkástanácsok emléke⁶ miatt kezelték a szokásosnál szigorúbban az ügyet. Ugyanakkor a taktikai érzék itt sem volt tökéletes: a Haraszti-per nem elnyomta, hanem felszította az érdeklődést a munkáskérdés iránt.

László-Bencsik Sándor munkásszociográfiáját politikai szempontból kétféleképpen is könnyű volt olvasni. A sorok között olvasók a munkások kiszolgáltatott helyzetét; önszerveződési igényeik állandó megtorpedozását; a „körülmenyekkel” való állandó küszködést; a gyári érdekképviselési formák ürességét; a munkáspolitikai hangzatos, de meg nem valósult politikai és szociális ígéreteit; a lecsúszott emberi sorsokat, és a megélhetésért és „emberi szabadságjogokért” minden hajnalban és műszakban harcolókat láthatták.

Ugyanakkor a kádárista ideológia is megtalálta az önigazolását a könyvben. Eszerint a brigádmozgalom kiváló formája a közösség tudati fejlesztésének, az egyének közösségbe kapcsolásához, ezáltal az egyéni „kispolgári” problémák „szocialista módon” történő megoldásához. A *Történelem alulnézetben* a brigád történetét meséli el, tehát önálló társadalmi egységként kezel egy szocializmus által kiemelt szervezeti formát. A munkás-ság problémái eszerint leginkább a kispolgári múltból és a képzettség hiányából származnak, emiatt megoldásuk csakis szocialista módszerekkel történhet: a munkának nem az egyén, hanem a közösség érdekében végzett munkává kell válnia.

A „stiklik” pont ezért kellett, hogy kimaradjanak a könyvből. Ugyanakkor benne maradtak a romantikus leírások a munkáról, a közösségbe való beilleszkedésről, a munkafolyamatról, a gyáron kívüli életről. De ellentétként bent maradhatott a könyvben számos olyan részlet, amely az illúziókat valamelyest lerombolja. Az egyik oldalon arról olvashatunk, hogy „*a munkás nemzetköziség ügye milyen közvetlen formában él és hat közöttünk – elemi fokon, érzelmi alapokon, de elevenen*”, a következő oldalakon pedig a normarendszer önellentmondásairól, majd a munkások és „irodisták” ellentmondásos „kapcsolatáról”: „*Amikor mi kezdünk, odafent a központban még nincs munkaidő, s amikor nekünk fájront van, ott többnyire rég bezárták az íróasztalfiókokat*” (László-Bencsik 1973:83–86). Ez utóbbi részlet a kádárizmus által támogatott „munkásdemagógiának”, illetve a munkások kiszolgáltatottságáról író szamizdatirodalomnak is megfelelt volna.

A *Darabbér* esetében már nem is maga a kézirat, hanem az ellene indított hadjárat elleni harc vált fontossá. „*Az ügyészség 2–8 évig terjedő fegyházra kért az izgatás súlyosabb esetére hivatkozva: sokszorosításnak nevezte a kétszeri legépelést. Első felszólalásában kijelentette, hogy a vádirat elírásból kifolyólag tévesen mondja »műnek« a vád tárgyát, ez mindenütt »gúnyiratra« javítandó. A bírónő felszólított, hogy ne idézzek a könyvből, mert jobban ismeri nálam*” – írta később Haraszti (1989:148).

A perben használt érvek miatt az ügy egyre inkább ellaposodott. 1974 februárjában a Fővárosi Bíróság Haraszti nyolc hónapnyi – 3 évre felfüggesztett – szabadságvesztésre ítélte. „*A bíróság megvizsgálta, hogy a kézirat egy bizonyos gyár viszonyairól ír-e, és megállapította, hogy nem. Egyes szövegrészekben a vádlott minden vezetőt támad, mindazokat, akiket így nevez: »ők« [...] A szerző továbbá hamis képet fest a valóságról*” – így szól egy részlete a Haraszti-perben hozott ítéletnek (Haraszti 1989:162).

⁶ A munkásromantika által kiszínezett „munkásdinasztiák”, „örökletes munkásság”, „szociáldemokrata hagyományokat őrző” munkás-ság képe korántsem érvényes az 1956-os munkástanácsok vezetőinek jelentős részére, azonban meghatározta a munkástanácsok emlékezetét, annak 1956 emlékezetében betöltött helyét és a téma politikai érzékenységét is (erről bővebben: Horváth 2008).

Haraszti valóban szociografikus módszerekkel, a „belső” szemlélő szempontjából írta meg a könyvét. Bár könyvéből a szociológiai elemzés szinte teljesen hiányzik, a gyár társadalmi rétegeinek és az őket foglalkoztató egyik legfontosabb problémának, a teljesítménybérezésnek a leírása mégis olyan keretet ad az irodalmi műnek, ami szociológikus megközelítést tesz lehetővé. A bérkérdés és a politikai célokra felhasználható társadalomkutatói kritika összekapcsolása, irodalmi formában közlése addigra szinte már-már hagyománnyá vált a munkáskutatásokban. Az 1968-as reformok szellemében nyilvánosan is szóba került a teljesítménybéres rendszer felülvizsgálata, de ez végül nem valósult meg. Haraszti abban a légkörben írta könyvét – 1972-ben – amikor még nem dőlt el, hogy a teljesítménybér marad-e vagy megy. 1973-ban viszont már eldőlt, hogy a tervutasításos rendszer egyik alapvető eleme továbbra is a teljesítménybér marad, ezért Haraszti könyve a teljesítménybér kritikájával továbbra is tabutémát feszegetett, és az időzítés miatt a munkások legfontosabb problémáját fogalmazta meg: a bérezés és a képzettség által teremtett hierarchia diszkrpanciáját.

Kemény István kutatásai is rendre visszatértek a normák és bérek ellentmondásosságának kérdéséhez, és nem csupán azért, mert számára a történeti hagyomány (akárcsak Szabó Zoltánnak) fontos volt. Kemény ábrázolásmódjának alapvető eleme, hogy szereplői, az interjúpartnerek rendszeresen megszólalnak. *„E szakmai elit gondolkodásának tengelyében a munka áll. Kívánságuk a gyárral szemben az, hogy a gyári társadalom központi értéke a munka legyen, és legfőbb kifogásuk, hogy nincs így”* – írja Kemény (1990:95) elsősorban személyes beszélgetések, interjúk alapján, amelyek központi szerepet kaptak az általa létrehozott ábrázolásmódban. A résztvevő megfigyelői szerepből szinte sosem lépett ki, emiatt – mint arra Szabari Vera rámutatott – holisztikus szemléletben írt, és az elbeszélés módszeréből fakadóan állást foglalt olyan kérdésekben, amelyekben az éppen akkor *„a kritikai szociológiát távol tartó, depolitizált szociológia”* nem tett meg (2017:42). Részben ezért sem fogadta be az intézményesült szociológia, hiszen annak elbeszélésmódja igyekezett távol tartani annak a lehetőségét – különösen a munkásokat érintő kérdésekben –, hogy politikai célokra fel lehessen használni. Másfelől Kemény módszertani individualizmusa a hazai progresszív munkáskutatások hagyományát követte, amennyiben *„Kemény szociológiai kutatásaiban az egyének gondolkodásmódjának megértésére, az egyéni cselekvők által kialakított társadalmi cselekvések elemzésére törekedett”* (Szabari 2017:32). Ebből a megértés- és ábrázolásmódból következik, hogy Kemény szövegei és elemzésmódja igen könnyen felhasználható volt a politikai aktivizmus számára is. Sőt, ahogy azt Missetics Bálint (2017) Kemény István írásain keresztül bemutatta: az a fajta társadalomkutatás, amely Keményhez kapcsolódik, morális társadalmi felelősségtudaton alapul, más szavakkal: ebben a narratívában a társadalomkutató felelős a társadalomért. *„Az viszont biztos, hogy kiemelkedően fontos volna, ha többet gondolkodnánk közösen azon, miként fordíthatnánk a társadalomtudományok eszköztárát még inkább azoknak a szolgálatába, akikért viselt morális felelősségtudat sokakat, sokunkat – és a visszaemlékezései alapján Kemény Istvánt bizonyosan – a társadalomtudományokkal való foglalatosságra sarkallt”* (Missetics 2017:107).

ÖSSZEGÉS

A társadalomkutató a fentiek alapján bármit is ír, politizál, mivel írásai politikai célokra felhasználhatók, szándékai ellenére is. Ha pedig munkásokról ír, akkor ahhoz a hagyományhoz kapcsolódik, amely a 20. század eleji szakszervezeti mozgalmak célkitűzéseiből nőtt ki: hogy a munkások hangja is hallhatóvá váljon, szavazati joggal bírjanak és láthatóak legyenek a társadalmi vitákban. Mintha csak ezt visszhangozná Lutz Niethammer, aki szerint a német *oral history* kezdetben abból indult ki, hogy „egy demokratikus jövőhöz olyan múltra van szükség, amelyben nem csupán a felül lévők hallhatók” (Niethammer et al. 1991:7). Vagy Paul Thompson, akit saját elmondása szerint Peter Townsend ösztönözött az interjúkészítésre, aki nagy hatással volt rá abban is, hogy a szegénységkutatásai mögött normatív indíték húzódott meg (Thompson 1996:6). Vagy Daniel Bertaux kutatási módszertanát elmondása szerint Oscar Lewis, *Sanchez gyermekei* című, erősen normatív motiváltságú munkája is inspirálta (Bertaux 2017:257), amelynek Magyarországon is nagy hatása volt ezzel párhuzamosan. Ez lehet az oka annak, hogy az a magyar munkáskutatás, amelyet az intézményesült szociológia részben depolitizáltságra való törekvése miatt nem fogadott be, a normatív motiváltság miatt is igazodott a korabeli progresszív munkáskutatásokhoz. Sajátos módon éppen a mozgalmi aktivistaháttér tette lehetővé, hogy a hazai munkáskutatások nemzetközi mezőben is értelmezhetők legyenek, szemben például a kvantitatív rétegződés-vizsgálatokkal.

Azzal párhuzamosan, ahogy a magyar munkások a hatvanas-hetvenes években ismét a társadalomkutatók fókuszába kerültek, Nyugat-Európában is újra többet figyeltek rájuk, még hozzá alapvetően 1968-hoz kapcsolódó mozgalmi/politikai okokból. Az 1968-as társadalmi mozgalmak céljaihoz kapcsolódó, az *oral history* által nyerhető új élményt Paul Thompson abból vezette le, hogy az interjúzás nézőpontváltást jelentett (mindenki vett vagy kölcsönkért egy magnót, aki tudós vagy újságíró akart lenni), amely lehetővé teszi a társadalom ábrázolását alulnézetből, a hatalmon, a politikán kívül levők megszólaltatását. A megközelítésmód szorosan kapcsolódott a *History Workshop* mozgalomhoz, amely a hatvanas években feltámadó munkástörténetből és társadalomtörténetből nőtt ki. (Milyen érdekes is lenne egy olyan kutatás, amely az új technika – tehát a magnó – széleskörű hozzáférhetőségének hatását vizsgálná a társadalomtudományra Hajnal István technikatörténeti tanulmányai nyomán, aki Keményre is nagy hatással volt: ki, hogyan és mikor jutott magnóhoz?) A *History Workshop* mozgalom az oxfordi Ruskin Kollégiumból indult, amelyet a szakszervezetek finanszíroztak és hallgatói gyári munkások is lehettek. Az 1966-ban Samuel Raphael által alapított mozgalom célkitűzése az volt, hogy az emberek – képzettségüktől függetlenül – saját történelmüket írják, akár a helyi közösségek történetén keresztül is (Green 2000:52). E mozgalom hozzájárult ahhoz, hogy a vele egy időben népszerűvé váló *oral history* a család- és nőtörténetek készítésének alapvető eljárásává váljon (Thompson 2000:75). Luissa Passerini és Alessandro Portelli ma már klasszikusnak számító munkáiban (pl. Passerini 1986; Portelli 2001, 2011), munkásokkal készült interjúkon keresztül mutatták ki a politikai ideológiáknak az emlékezet működésére gyakorolt hatását. Az új munkáskutatások motorját adó interjúzás⁷ vagy a résztvevő megfigyelés politikai háttérrel indult és könnyen felhasználható volt politikai célokra, akár csak Kemény, László-Bencsik vagy Haraszti munkái. Akárcsak a munkásfogalom, amely – mint azt Thompson kutatásai (1963) óta tudjuk – Angliában éppen a szakszervezetek létrejöttét megelőző, 18-19. század fordulóján kialakuló konfliktusok során telítődött társadalmi és ideológiai tartalommal. Hiszen a munkások homogén és statikus „osztályöntudatának” vizsgálata is egy történeti hagyományt követ, maga a munkás (vagy éppen dolgozó) fogalom használata is értékes elemzés tárgya lehet, sőt, nem csupán statikusan, hanem dinamikusan felfogható a fogalom, amely nem csupán állapotot, hanem folytonos történetet jelez.

⁷ Többek között: Franco Ferrarotti, Alessandro Portelli, Asa Briggs, Elizabeth Roberts, Raphael Samuel, John Saville.

A munkás- és szakszervezeti mozgalmak kutatása a munkásfogalom újraértelmezése, a politikai ideológiák hatása és a munkások érdekviszonyainak vizsgálatán keresztül születhetett újjá az 1960-as évek végétől. Magyarországon ebbe a körbe sorolható Héthy Lajos és Makó Csaba (1972) manapság már klasszikusnak számító szociológiai munkája, amelynek szélesebb visszhangja részben a tudományos tárgyalásmód miatt sem közelítette meg a fentebb tárgyalt munkákét, azonban jelentős hatása volt az 1970-es, 1980-as évek munkáskutatásaira (Héthy–Makó 1972, 1978, 1981). Mivel Héthy és Makó kutatásai egyik fontos fókuszába a munkások és munkacsoportok informális szervezetét, lehetséges magatartásait, valamint érdekérvényesítési módjait helyezték, ezért megteremtették annak a hazai hagyományát is, hogyan lehet társadalomtudományos módszerekkel – nemzetközi módszertanhoz kapcsolódva – kutatni a hazai ipari munkások érdekviszonyait, érdekegyeztetését és érdekképviselését. Ez ideológiai tabutémának is számított a hivatalosan „munkásállamként” megjelenített szocialista államban.

Héthy és Makó kimagaslónak számító elemzései mellett azonban számos, elsősorban leíró jellegű munkában jelenhetett csak meg a munkáskutatás az 1990-es évekig: a munkásdalok kutatásának néprajzos ihletettségű kutatásától kezdve az 1970-es évektől elburjánzó üzemtörténet íráson keresztül a hely-, ipar- és életmódtörténeti kutatásokig (részletesebben lásd: R. Nagy József disszertációját, 2005: 24–26). Egy ilyen közegben kuriózumnak számított Richard Hoggart angol munkások művelődéséről és szokásairól írt könyvének lefordítása és megjelentetése 1975-ben, mivel az ideológiai kötöttségeknek így egyre kevésbé kellett megfelelni. Mintha Kemény és Haraszi kihúzták volna a dugót a szellempalackból, és az eleinte kényesnek számító kutatási témák (az ingázás, a társadalmi mobilitás vagy a lakásviszonyok) egyre szalonképesebbé váltak volna az 1980-as évekre (Gelléri 1977, Rupp 1973, Ladányi 1977, Tóth 1974), sőt, maga az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete adott teret az egy évtizeddel korábban még tabudöntögetőnek számító kutatásoknak (Böhm et al. 1979, 1985).

A rendszerváltás után a munkáskutatások fő irányai a szegénységkutatásokhoz kapcsolódtak, így sorra születettek az elszegényedő ipari kolóniákról szóló munkáskutatások, amelyek részben néprajzi, részben antropológiai módszertanra építettek sok-sok interjúval, akárcsak az *oral history* munkáskutatásokban alkalmazó külföldi kutatók (Olajos Csaba, Sz. Bányai Irén, Csontos Györgyi és Vass Tibor, Dobák Judit, a hazai kutatások irányait jelzi: Horváth–Pethő–Tóth 2003). Azonban a rendszerváltást követően a munkáskutatások ideológiai jelentése a hivatalosan „munkásállam” bukásával megváltozott, így a munkáskutatások jóval kevesebb érdeklődésre tarthattak számot.

A kevesebb társadalmi érdeklődés korántsem az alkalmazott módszertanból vagy annak nemzetközi beágyazottságából fakadt, hanem éppen a politikai környezet megváltozásából. Ezért a fentiekből nem az következik, hogy a társadalomkutató ne használhatja szigorú tudományos módszertant vagy ne reflektálhatja kutatói szerepére, ne helyezhetné tudományos kontextusba eredményeit, ne játszhatná el, hogy harag és részrehajlás nélkül fordul tárgyához. Az azonban fontos, hogy reflektáljon arra a tudománytörténeti hagyományra, amelyhez írása kapcsolódik, és amelynek fontos része szövegének politikai felhasználhatósága, valamint a tudománytalanság vádját időről-időre kiváltó köznapi nyelv használata. Ha másért nem, morális vagy ismeretelméleti okokból.

HIVATKOZÁSOK

1893. évi XXVIII. törvénycikk indokolása az ipari és gyári alkalmazottaknak baleset elleni védelméről és az iparfelügyelőkről. Elérhető: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89300028.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D44> [Letöltve: 2021-03-17].
- Ash, T. G. (1990) *A lengyel forradalom*. Budapest: AB-Beszélő Kft.
- Bálint Gy. (1938) Egy táj arcképéhez. Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. *Pesti Napló*, július 24, 37.
- Bécsy T. (1984) „E kor nekünk szülők és megölők...” Az önismeret kérdései Örkény István drámáiban. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Bertaux D. (2017) Transmission in Extreme Situations: Russian Families Expropriated by the October Revolution. In Bertaux D. – Thompson P. (szerk.) *Pathways to Social Class. A Qualitative Approach to Social Mobility*. New York: Routledge, 230–258.
- Betlen J. (1989) Haraszti Miklós pere. In Haraszti M. *Darabbér*. Budapest: Téka, 145–163.
- Boldizsár I. (1938) Szabó Zoltán: Cifra nyomorúság. *Kelet Népe*, 7, 75–79.
- Bóhm A. – Pál L. (1979) *Bejáró munkások*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.
- Bóhm A. – Pál L. (1985) *Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.
- Engels, F. (1845) *Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Die Lage der arbeitenden Klasse in England: nach eigner Anschauung und authentischen Quellen*. Leipzig: Druck und Verlag von Otto Wigand.
- Erdei F. (1941) Hóskorunk. *Kelet Népe*, 8, 3–4.
- Földes A. (1976) *Próza jelen időben*. Budapest: Gondolat.
- Freund Gy. (1908) Dohánygyári munkásnők helyzete. *A Nő és a társadalom* 6, 93–97. Elérhető: https://mtda.hu/NET/1908/1908_06.pdf [Letöltve: 2021-03-17].
- Gelléri P. (1977) *A vándorló munkások*. Budapest: Akadémiai.
- Gompers, S. (1909) A budapesti malterhordónő és munkatársai. In Litván Gy. (szerk.) (1974) *Magyar munkásszociográfiák*. Budapest: Kossuth, 169–175.
- Green, J. (2000) *Taking History to Heart. The Power of the Past in building Social Movements*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Gyáni G. (2016) *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest: Kalligram.
- Haraszti M. (1989) *Darabbér: Egy munkás a munkásállamban*. Budapest: Téka.
- Hatvani D. (1989) Aggasztó a szellemi bázis hiánya. *Népszabadság*, november 18, 19.
- Héthy L. – Makó Cs. (1972) *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet*. Budapest: Akadémiai.
- Héthy L. – Makó Cs. (1978) *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés*. Budapest: Akadémiai.
- Héthy L. – Makó Cs. (1981) *A technika, a munkaszervezet és az ipari munka*. Budapest: KJK.
- Hoggart, R. (1975) *Művelődés, gondolkodás, szokások. (Az angol munkásosztály – belülről)*. Budapest: Gondolat- MRT Tömegkommunikációs Kutatóintézet.
- Horváth S. – Pethő L. – Tóth E. Zs. (szerk.) (2003) *Munkástörténet – munkásantropológia*. Budapest: Napvilág.
- Horváth S. (2008) A munkásidentitás változása – az 1956-os forradalom leverését követő megtorlás hatásai. In Szederjesi C. (szerk.) *Megtorlások évszázada – Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*. Budapest–Salgótarján: 1956-os Intézet–Nógrád Megyei Levéltár, 291–300.
- Huszár T. (1986) Utószó. In Szabó Z. *A tardi helyzet., Cifra nyomorúság*. Budapest: Akadémiai–Kossuth–Magvető, I-XIX.
- Illyefalvi I. L. (1930) *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest: Statisztikai Hivatal.
- Jelentés (1888) Jelentés az 1887. évben foganatosított gyárvizsgálatokról. In Litván Gy. (szerk.) (1974) *Magyar munkásszociográfiák*. Budapest: Kossuth, 34–56.
- Kemény I. (1990) *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest: VITA.
- Kemény I. (2010) *Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- Lackó M. (1958) *Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén*. Budapest: Akadémiai.
- Lackó M. (1961) *Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867–1949*. Budapest: Kossuth.
- Lackó M. (1968) *A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban*. Budapest: Kossuth.

- Ladányi J. (1977) Községekben élő munkások. *Szociológia*, 1, 28–41.
- László-Bencsik S. (1973) *Történelem alulnézetben*. Budapest: Szépirodalmi.
- Lázár I. (1979) *Örkény István alkotásai és vallomásai tükrében*. Budapest: Szépirodalmi.
- Litván Gy. (1974) Bevezetés. In Uő. (szerk.) *Magyar munkásszociográfiák*. Budapest: Kossuth, 5–14.
- Lowenthal, D. (1985) *The past is a foreign country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lux J. (2008) *A magyarországi szakszervezetek történetéből*. Budapest: Friedrich Ebert Alapítvány.
- Marx, K. (1867) *Das Kapital Kritik der politischen Ökonomie*. Hamburg: Verlag von Otto Meisner.
- Megyesi G. (1986) Milyen kalapács. László-Bencsik Sándor hatvanesztendő. *Élet és Irodalom*, 1, 10.
- Misetics B. (2017) A szegénység botránya és a szociológia politikája. *Replika*, 104(4), 101–109.
- Molnár E. – Pamlényi E. – Székely Gy. (szerk.) (1964) *Magyarország története*. Budapest: Gondolat.
- Nagypál I. (Schöpflin Gy.) (1938) *Cifra nyomorúság*. Szabó Zoltán könyve. *Nyugat*, 8, 145–146.
- Niethammer, L. – Plato, A. – Wierling, D. (1991) *Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR. 30 biographische Eröffnungen*. Berlin: Rowohlt.
- Örkény I. (1946) *Amíg idejutottunk. Magyarok emlékeznek szovjet hadifogságban*. Budapest: Magyar–Szovjet Művelődési Társaság.
- Örkény I. (1947) *Lágerek népe*. Budapest: Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet.
- Örkény I. (1953) Margóra. *Csillag*, 8, 1222.
- Örkény I. (1985a) *A tardi helyzet 1947-ben*. In *Visszanézve. Arcképek, karképek*. Budapest: Szépirodalmi, 316–328.
- Örkény I. (1985b) Sztálinvárosi képeskönyv, 1951–1953. In *Visszanézve. Arcképek, karképek*. Budapest: Szépirodalmi, 346–386.
- Passerini, L. (1986) *Fascism in Popular Memory: the Cultural Experience of the Turin Working Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Portelli, A. (2001) *The Death of Luigi Trastulli, and Other Stories: Form and Meaning in Oral History*. Albany, N.Y.: State University of New York Press.
- Portelli, A. (2011) *They Say in Harlan County. An Oral History*. Oxford: Oxford University Press.
- Pótó J. (2010) Lackó Miklós (1921–2010). *Történelmi Szemle*, 3, 461–463.
- R. Nagy J. (2005) *Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon*. PhD-disszertáció. Debrecen: Debreceni Egyetem BTK Néprajzi Doktori Iskola. Elérhető: https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/79578/R_Nagy_Jozsef_PhD.pdf?sequence=8&isAllowed=y [Letöltve: 2021-10-26].
- Rézler Gy. (1938) *A magyar nagyipari munkásosztály kialakulása, 1867–1914*. Budapest: k.n.
- Rézler Gy. (1943) *Egy magyar textilgyár munkástársadalma*. Budapest: Magyar Ipari Munkatudományi Intézet.
- Rézler Gy. (1972) Magyar város és üzemszociográfia a két világháború között: mérleg és visszatekintés. *Szociológia*, 4, 556–572.
- Rézler Gy. (szerk.) (1940) *Magyar gyári munkásság – Szociális helyzetkép*. Budapest: Magyar Közgazdasági Társaság.
- Rupp K. (1973) Társadalmi mobilitás és településszerkezet. *Szociológia*, 1, 23–44.
- Schlett I. (1974) László-Bencsik Sándor: Történelem alulnézetben. *Valóság*, 7, 100–103.
- Severini E. (1946) *Munkaverseny és a magyar munkás lelkesége. Munkalélektani tanulmány a műhelyekben a termelésről*. Budapest: k.n.
- Simon Z. (1996) *A groteszktől a groteszkig. Örkény István pályaképe*. Budapest: Csokonai.
- Somogyi M. (1900) *Socialpolitikai tanulmányok*. Budapest: Kilián.
- Somogyi M. (1974[1891]) Gyárfelügyelet és munkásviszonyok hazánkban. In Litván Gy. (szerk.) *Magyar munkásszociográfiák. 1888–1945*. Budapest: Kossuth, 1974. 57–70.
- Solt O. (1990) Beszélgetés a szociáldemokráciáról. Hozzászólások Kovács András interjújához. *Századvég*, 1, 126–127.
- Szabari V. (2017) A módszertani individualizmus mint a keményi megismerés sajátos formája. A cigánykutatás margójára. *Replika*, 104(4), 31–43.
- Szabó Z. (1942) *Szerelmes földrajz*. Budapest: Nyugat Rt.
- Szabó Z. (1984[1934]) Társadalomkutatás. (eredetileg megjelent: *Fiatal Magyarország*, 1934. nov. 163–169) In Némedi D. (szerk.) *A régi szociográfia. Dokumentumok. 1934–1940: programok, módszerek, kritikák*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 17–26.

- Szabó Z. (1986) *A tardi helyzet. Cifra nyomorúság*. Budapest: Akadémiai–Kossuth–Magvető.
- Tar S. (1978) 6714-es személy. *Mozgó Világ*, 5, 53–58.
- Thompson, E. P. (1963) *The making of the English working class*. New York: Vintage Books.
- Thompson, P. (1996) *Life story interview with Karen Worcman*. Elérhető: <https://discover.ukdataservice.ac.uk/assets/qualibank/6226themext029a.pdf> [Letöltve: 2021-03-30].
- Thompson, P. (2000) *The Voice of the Past. Oral History*. Oxford: Oxford University Press.
- Tóth P. (1974) A borsodi gyáripárban dolgozók lakásviszonyai. *Szociológia*, 1, 33–48.
- Umbrai L. (2008) *A szociális kislakásépítés története Budapesten 1870–1948*. Budapest: Napvilág.
- Varsányi G. (1990) Az óriás és a hét törpe. Varsányi Gyula interjúja László-Bencsik Sándorral. *Népszabadság*, november 17, 25.
- Weltner J. (1901) A gyári munkásokról. *Népszava*, január 5. In Litván Gy. (szerk.) (1974) *Magyar munkásszociográfiák*. Budapest: Kossuth, 97–101.
- White, H. (1997) A történelmi értelmezés politikája: szaktudománnyá válás és a fenséges kiszorítása. In *A történelem terhe*. Ford. John Éva. Budapest: Osiris, 205–250.
- White, H. (2001) A történelem poétikája (A *Metahistory* bevezető fejezete). *Aetas*, 1, 134–165.

VÁRADI MONIKA MÁRIA¹

MENEDÉK, MOBILITÁSI ÖSVÉNY? A KÖZFoglalkoztatás NŐI MIKROVILÁGAI²

Esettanulmány

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.1.38>

ABSZTRAKT

Tanulmányom egy egyházi karitatív szervezet és az általa alapított egyházi óvodában dolgozó közfoglalkoztatott nők perspektívájából vizsgálja a közfoglalkoztatás élettörténeti szerepét és jelentéseit. A szegények megsegítésének keresztény imperatívusza alapján működő szervezet és a helyi cigánymisszióból kinőtt intézmény olyan kutatási és elemzési keretet jelentenek, amelyben kirajzolódik a közfoglalkoztatottak bizonytalan és sérülékeny helyzete, valamint a közfoglalkoztatáshoz kötődő személyes kapcsolatok és elismerési viszonyok összefüggése. A két intézmény olyan viszonyok rendszerét teremti meg, amely a (relatív) biztonság, az otthonosság, a megbecsültség és az önbecsülés érzését nyújtja a közfoglalkoztatottak számára, ugyanakkor el is fedti e viszonyok aszimmetrikus jellegét. A közfoglalkoztatott nők történeteiben meghatározó a segítség, a jót tevés mint érték és gyakorlat, amely a szervezet küldetésével való azonosulásból fakad és/vagy a karitatív szervezet és az óvoda vezetőjétől kapott személyes támogatást jelenti. Saját életútjuk és aktuális helyzetük értelmezése az asszonyokat szimbolikus határmegvonásra készíteti a különböző közfoglalkoztatási formák és a bizonytalan, sérülékeny pozíciók között, amelynek tétje viszonylag kedvezőbb pozíciójuk hangsúlyozása és önbecsülésük, méltóságuk, integritásuk megőrzése.

Kulcsszavak: nők a közfoglalkoztatásban, létbizonytalanság, jótékonyosság, határok

1 Tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete.

2 A tanulmány egy előadás alapján készült, amelyet a TK KDK/ 20. Század Archívum és a Vera és Donald Blinken Nyílt Társadalom Archívum *Munkás(k)uta(táso)k a tervgazdálkodástól a vadkapitalizmusig* című online műhelykonferencia *Túl a bémunkán?* szekciójában tartottam (2020. december 3–4.). Köszönöm a lektorok és Zakariás Ildikó javaslatait, amelyek segítettek a tanulmány végleges változatának elkészítésében.

SHELTER, MOBILITY PATH? FEMALE MICRO-WORLDS OF PUBLIC WORKS

Case study

ABSTRACT

The aim of this paper is to reveal the meanings and significance of public work programmes from the perspective of women engaged in public employment. Drawing on qualitative research conducted in a charitable organization and a church kindergarten established by the organization, the paper argues that personal relations in which public work is embedded play a significant role in mitigating the essentially precarious situation of female public workers. Personal relations provide women with a family-like workplace atmosphere, emotional support, recognition and a sense of self-esteem. Charity, i.e. helping people in need, is the core of women's stories as a Christian obligation and daily practice. In addition, help for Roma women also means the individual assistance and support they receive from the head of the charitable organization. While interpreting their own situations, women draw symbolic boundaries between different forms of public work programmes in terms of working conditions, recognition and stigmatization of work. The ultimate goal of boundary-making is to emphasise their relatively better position in the hierarchy of precarious life situations and maintain their self-esteem, dignity and integrity.

Keywords: women in public works, precarity, charity, boundaries

MENEDÉK, MOBILITÁSI ÖSVÉNY? A KÖZFoglalkoztatás Női Mikrovilágai

ESETTANULMÁNY

BEVEZETÉS

A közfoglalkoztatás hazai rendszerét körbejáró kutatások egyik markáns vonulatát azok a szociológiai és antropológiai módszertanon alapuló mélyfúrások alkotják, amelyek az állam által kialakított és támogatott központi közfoglalkoztatási programok helyi megvalósítását elemzik. Ezek a tanulmányok rámutatnak arra, hogy a lokális társadalmat jellemző formális és informális hatalmi, függőségi, kliens-patrónus viszonyok, a kölcsönös el- és lekötelezettségek szövedéke döntő módon alakítja a programok működését. A helyi viszonyokba ágyazott közfoglalkoztatás mintázatai alapvetően meghatározzák azt, ahogyan a közfoglalkoztatottak megélik, elbeszélik és értékelik a közfoglalkoztatás szerepét, jelentőségét az életükben, megélhetési stratégiáikban, boldogulásról alkotott elképzeléseikben (Asztalos Morell 2014, Kovai 2017, 2019, Nagy et al. 2015, Schwarcz 2014, Schwarcz–Szőke 2014, Szőke 2015, Váradi 2016, Vida–Vidra 2015). A lokalitásra – elsősorban, de nem kizárólag falusi társadalmakra – fókuszáló kutatások árnyalják a „közfoglalkoztatási csapdáról” (Farkas–Molnár–Molnár 2014) kialakult képünket is. Rámutatnak a közfoglalkoztatás mint közpolitikai eszköz (vagyis a *workfare* elvének és alkalmazásának) széles körű társadalmi elfogadottságára és a helyi programok sokszínűségére, ami az egyes programtípusok eltérő megítélésével is együtt jár. Különösen az úgynevezett értékteremtő közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó munkákat – jellemzően a startmunka-programban végzett mezőgazdasági termelést és élelmiszerfeldolgozást – tekintik a helyi közösség számára hasznos, értékes, így elismerést, megbecsülést érdemlő tevékenységnek. Az olyan periférikus terekben, ahol az elsődleges munkaerőpiacon való elhelyezkedés esélyei hiányoznak vagy rendkívül korlátozottak, a közfoglalkoztatás, miközben fenntartja a „normális bérmunka” morálját, a benne részt vevők számára kapaszkodót és a bérmunka felé vezető mobilitás reményébe vetett hitet is jelenti (Kovai 2017, 2019).

Tanulmányomban a közfoglalkoztatásról szóló tudományos diskurzusok e vonulatához kívánok csatlakozni. Írásom fókuszában nem a közfoglalkoztatás mint közpolitikai eszköz céljai, következményei, jóléti politikákhoz való illeszkedése (Messing 2012, Szikra 2014), illetve strukturális ellentmondásai, területi, munkaerőpiaci és társadalmi egyenlőtlenségeket növelő hatásai (Cseres-Gergely–Molnár 2014, Czirfusz 2015, Kálmán 2015, Molnár et al. 2019) állnak. Azt a kérdést kívánom körbejárni, hogy a közfoglalkoztatásba s onnan kifelé milyen mobilitási utak vezetnek, a közfoglalkoztatottként végzett munkának mi a szerepe, jelentése/jelentősége az egyéni élet- és munkatörténetekben, s hogy azok a személyes kapcsolatok, függőségi, lojalitási és elismerési viszonyok, amelyekbe a közfoglalkoztatottak munkája beágyazódik, miként alakítják értékelésüket saját élethelyzetükről, mobilitási és boldogulási esélyeikről.

Tanulmányom nem egy lokalitás, hanem két, egymástól elválaszthatatlan, sajátos mikrovilág keretei között, egy egyházközség mellett működő karitatív szervezet és a szervezethez szorosan kötődő egyházi óvodában dolgozó (a kutatás idején vagy korábban) közfoglalkoztatottak perspektívájából vizsgálja a közfoglalkoztatás szerepét és jelentéseit. A szegények, elesettek megsegítésének keresztény imperatívusza alapján működő szervezet és a helyi cigánymisszióból kinőtt intézmény olyan kutatási és elemzési keretet jelentenek, amelyben

kirajzolódik a közfoglalkoztatottak prekár, tehát bizonytalan és sérülékeny helyzete (Éber 2020, Kovai 2019, Kovai–Vigvári 2020, Sik–Szeitl 2016; Szépe 2012; Tordai 2012),³ valamint a személyes kapcsolatok és elismerési viszonyok (Honneth 1997, Zakariás 2018) közötti összefüggés. A karitatív tevékenységet folytató szervezet és a szegény roma családokból érkező gyerekeket nevelő kis egyházi óvoda olyan közeget és viszonyokat teremtenek, amelyek a személyes és a közösségi elismerés révén a (relatív) biztonság, az otthonosság, a megbecsültség és az önbecsülés érzését nyújtják a közfoglalkoztatottak (legalábbis egy része) számára, ugyanakkor elfedik a közfoglalkoztatás és a segítség, megsegíthettség viszonyainak aszimmetrikus jellegét (Zakariás 2018). A közfoglalkoztatott nők történeteiben meghatározó a segítség, jóttevés mint érték és gyakorlat (Zakariás 2018), amely a karitatív szervezetenél dolgozó asszonyok esetében inkább a szervezet küldetésével való azonosulásból fakad, míg az óvodában foglalkoztatott roma asszonyok számára elsősorban a karitatív szervezet és az óvoda vezetőjétől kapott személyes figyelmet és támogatást jelenti. Saját életútjuk és aktuális helyzetük értelmezése szimbolikus határmegvonásra (Lamont–Molnár 2002) készíti őket a különböző közfoglalkoztatási formák és a bizonytalan, sérülékeny pozíciók között, amelynek tétje (viszonylag) kedvezőbb pozíciójuk hangsúlyozása és önbecsülésük, méltóságuk, integritásuk megőrzése.

NŐK A KÖZFOGLALKOZTATÁSBAN

Korábbi kutatások rámutattak arra, hogy a közfoglalkoztatásban is leképeződik a munkaerőpiac szegmentáltsága a női és a férfi munka mentén, az értékteremtő közfoglalkoztatásban, például a mezőgazdasági, kertészeti munkákban főként nők vesznek részt – esetleg férfi munkavezető irányításával –, hiszen „*ők otthon is ezt csinálják*” (Váradi 2016). Az utóbbi évek kvalitatív kutatásai pedig rámutattak a közfoglalkoztatásból való kiáramlás, vagy „beragadás” szelektivitására. A „beragadók” között jelentős számban vannak nevelési, gondozási feladatokat ellátó nők. Mindez az adatokban is megjelenik, hiszen 2011 és 2017 között a nők aránya a közfoglalkoztatottak között 40,9%-ról 53,5%-ra emelkedett, a csökkenő létszám mellett is fennmaradt a nőtöbbség (Koltai 2018:55, Fekete 2020). A nők „beragadása” a közfoglalkoztatásba a munkavállalás és a családdal összefüggő feladatok összeegyeztetését gátló és évtizedek óta jelenlévő munkaerőpiaci, gazdasági és intézményi, vagyis rendszerszintű, strukturális korlátok eredménye, amelyek különösen erősen sújtják a vidéki területeken élő, alacsonyabb képzettségű, alacsony jövedelemmel és anyagi tőkével rendelkező nőket (Gregor–Kováts 2018, 2019). Úgy tűnik, hogy a közfoglalkoztatás a rugalmas foglalkoztatás egyik válfajává vált, elsősorban kisgyermeket nevelő nők számára, akik esetleg később visszatérhetnek az elsődleges munkaerőpiacra. „*Most azonban a közfoglalkoztatás az atipikus foglalkoztatási formák pótlását, a család és munkahely egyensúlyának biztosítását, és azt az életciklusokhoz alkalmazkodó rugalmasságot jelenti, ami hiányzik a versenyszférából*” (Koltai 2018:62). Mindez a közfoglalkoztatottakkal és a helyi közfoglalkoztatás-szervezőkkel készített interjúkban is gyakran visszaköszön, akik az egyetlen „családbarát” munkahelynek tekintik a közfoglalkoztatást (Fekete 2020, Koltai 2018, Kovai 2019, Kovai–Vigvári 2020). A nők részvétele a közfoglalkoztatásban ugyanakkor a változó strukturális feltételekhez alkalmazkodó családi stratégia eredménye is. Az olyan periférikus térségekben, ahol a gazdasági konjunktúra eredményeként a félproletár helyzetű családok számára a formális bérmunka (sok esetben először) hozzáférhetővé vált, az ingázás a jellemzően többműszakos, többórás utazással elérhető munkahelyekre nem teszi lehetővé mindkét szülő elhelyezkedését az elsődleges munkaerőpiacon. A családi gondozási, nevelési szükségletek kielégítését és adott esetben más, informális munkavégzésbe való bekapcsolódást az teszi lehetővé, ha a nők a rugalmas munkavégzést kínáló közfoglalkoztatásban maradnak (Kovai 2019, Kovai–Vigvári 2020). Más esetekben a nők közfoglalkoztatásban való tartós részvétele a gyerekneveléssel kapcsolatos

³ A bizonytalanlás, sérülékenység fogalmait az idézett szerzőkhöz kapcsolódva az érintettek munkaerőpiaci, egzisztenciális, társadalmi helyzetét leíró kategóriákként használom.

feladatok ellátása mellett a családi gazdaság igényeihez való alkalmazkodást is lehetővé teszi; a lakóhelyükön közfoglalkoztatottként dolgozó asszonyoknak van ideje és módja arra, hogy a gazdaságban adódó feladatokat el tudják látni anélkül, hogy ez számukra hátrányos következményekkel járna (Váradi 2020). A „beragadás” azokat a középkorú és idősebb, nyugdíjazás előtt álló nőket – és férfiakat – is tartósan a közfoglalkoztatásba zárja, akik életkoruk és/vagy megromlott egészségi állapotuk miatt nem keresettek, nem tudnak elhelyezkedni az elsődleges munkaerőpiacon. Számukra a közfoglalkoztatás egyfajta védett munkahelyet jelent (Koltai 2018).

A TEREP, A TÉR ÉS A MÓDSZER

A tanulmányt megalapozó kutatás⁴ egy hajdan prosperáló iparvárosban zajlott (Jelinek–Virág 2020), amely a közfoglalkoztatást tudatosan és eredményesen illesztette be fejlesztési és szociálpolitikájába. A városvezetés kiemelkedő fontosságot tulajdonított a közfoglalkoztatásnak; a program csúcspontját jelentő 2015-ben minden tizedik munkaképes korú helyi lakos részt vett valamelyik közfoglalkoztatási programban, s ugyanebben az évben a város bevételeinek 20%-a származott a közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó költségvetési támogatásból (Jelinek 2020:128–130). Az ezt követő években – az országos tendenciáknak megfelelően (Molnár et al. 2019) – a gazdasági konjunktúrát kísérő munkaerőpiaci keresletnek köszönhetően a városban is folyamatosan csökkenni kezdett a közfoglalkoztatottak száma (Jelinek 2020, Kovai 2019). A tanulmány alapjául szolgáló interjúkat 2017-ben készítettük,⁵ amikor a központi kormányzat a munkaerőpiacra való kilépés ösztönzése érdekében csökkenteni kezdte a közfoglalkoztatásba bevonható emberek számát. Éppen azokban a napokban kerestük fel először az egyházi karitatív szervezet vezetőjét, Máriát,⁶ amikor ő néhány érintett asszonnal tudatta, hogy alkalmazásuk lejártá után nem tudják újra visszavenni őket.

A karitatív szervezet alapvető tevékenysége adományok gyűjtése és szétosztása a város és néhány járásbeli falu szegényei, rászorulói között. Mária szerint hatszáz családdal állnak rendszeres kapcsolatban, mindenkit személyesen ismernek, „*kívülről tudjuk – az, hogy hol lakik, már elmondja, hogy rászoruló*”. A velük kapcsolatban álló családok gyerekei a karácsonyi ünnepek idején névre szóló ajándékot kapnak, „*ha jön a kamion, hatszáz család kap édességcsomagot, délután kétszer telik meg a templom, egyik lépcsőn feljönnek, a másikon lemennek. Este hatkor mise van, utána közösen ünneplünk*.” A szervezet alapvető működési költségeit fedezi a városközpontban fenntartott kis karitatív bolt, ahhoz azonban nem rendelkeznek elegendő forrással, hogy alkalmazotti státuszban foglalkoztassanak embereket, ide csak közfoglalkoztatottként lehet bekerülni. A karitatív szervezet 2007 óta alkalmaz közfoglalkoztatottakat (2011 előtt közcélú foglalkoztatás keretében), korábban csak az önkéntes munkát ismerték.

A törvényi szabályozás szerint a helyi egyházközség égisze alatt működő karitatív szervezet maga nem lehet intézményfenntartó, ezért egy alapítvány közbeiktatásával alapították 2000 szeptemberében az óvodát, ahová 2017 őszén 29 roma kisgyerek járt.⁷ Az alapítványi óvoda nem egyházi jogi személy, ezért csak az alapszabályára

4 A terepmunkát a *Helyi közpolitikák és a marginalitás (újra)termelődése hanyatló városokban* (119465) című NKFIH-kutatás keretében végeztük (az eredményeket a *Szociológiai Szemle* 2020/2-es száma mutatta be). A tanulmány megírását az MTA Kiválósági Együtműködési Program Mobilitási Kutatási Centrum támogatásával megvalósított projekt – A (köz)foglalkoztatási programok hatása az (im)mobilitásra – is segítette.

5 Az interjúk egy részét Virág Tündével közösen készítettük.

6 Az interjúalanyok neveit megváltoztattam.

7 Kismari, az óvoda vezetője a gyerekek számának csökkenéséről számolt be, amelyet a roma szülők „kényelmességének” tulajdonított, akik szívesebben választanak a lakóhelyükhöz közelebbi óvodákat. Azt is feltételezhetjük azonban, hogy a roma szülők egy része számára taszító volt a szegény gyerekeket fogadó szegregált óvoda, illetve a hozzá kapcsolódó stigma, s ezért írták inkább körzeti óvodába a gyerekeiket (a városban működő tanodákkal szembeni szülői viszonyulásokhoz lásd Kovai 2020).

volt jogosult, a működéshez hiányzó néhány millió forintot Mária külföldi egyházi partnerszervezetek és városi támogatók segítségével pótolta, ennek ellenére az óvoda folyamatos fenntartási nehézségekkel küzdött.⁸ Noha jószerivel minden óvodába járnak roma gyerekek, a város szemében az alapítványi óvoda „*cigányóvoda*” volt és maradt, ahová nem romák nem adják be a gyerekeiket. Az óvodához tapadó stigma az intézmény létrejöttének körülményeiben gyökerezik. A nyolcvanas évek végén Mária a helyi plébános hívására, hitoktatóként kezdett el kijárni a város egyik szegregált telepére, hogy ott cigánymissziót végezzen. Ebből a missziós munkából következett az óvoda létrehozása az egykor ott élő, majd a telep felszámolása után a város önkormányzati bérlakásaiba költöztetett családok gyerekei számára. Az óvodába járó gyerekek szüleinek magját 2017-ben a hajdani telepi családok immár harmadik generációja alkotta.

A karitatív szervezetnek és az óvodának egy hajdan patinás épület, az ipari üzemek fénykorában épült kultúrház adott helyet, amely a rendszerváltás után az egyházmegye tulajdonába került. A tető rendszeresen beázott, a pincébe ömlött a víz, az épület java része hideg, kifűthetetlen volt, csak a karitatív szervezet irodáiban és az óvoda helyiségeiben volt meleg. Noha Mária többször is kérte az egyházmegyét az épület felújítására, erre látogatásunk idejéig nem került sor, „*másra kell a pénz*”, mondta – miközben az egyház átvette a várostól az elit intézménynek tekintett általános iskolát és óvodát, amelynek felújítására pályázati forrást is mobilizált. A püspökség arra sem mutatott hajlandóságot, hogy az óvoda fenntartását átvegye: „*mindig félnek a szegregációtól, csak ez az oka, hogy nem vesznek át*” – magyarázta Mária. Vagyis az intézmény nem csupán a városon, de az egyházon (egyházmegyén) belül is tartósan perifériára, stigmatizált pozícióba szorult.

A női és férfi munka szegmentáltságát jelzi, hogy a karitatív szervezet és az óvoda mikrovilágnak szereplői nők. A gyengékről, elesettekről, szegényekről, a gyermekekről való gondoskodás hagyományosan női feladat és szerep, a karitatív szervezet és az óvoda női vezetői magától értetődően nőket alkalmaztak közfoglalkoztatottként, az egyetlen férfi – a szervezet állandó alkalmazásban álló sofőrje mellett – a ház karbantartási munkáit végezte, vagy az adományként kapott bútorokat javíttatta a pincében.

Látogatásunk idején a karitatív szervezetnél 19 közfoglalkoztatott dolgozott, a karbantartó férfi kivételével nők. Az óvodát Mária lánya, Kismari vezette, rajta kívül két óvónő és három dajka állt állandó alkalmazásban, a két konyhai segítő közfoglalkoztatottként dolgozott, s az egyik dajka is közfoglalkoztatásból került állandó munkaviszonyba. Interjúkat készítettünk a két vezetővel, a roma és nem roma közfoglalkoztatottakkal és a roma dajkával, a beszélgetések helyszínéül a karitatív szervezet imateremként szolgáló kis helyisége, illetve Kismari irodája szolgált, ahol egyenként, zavartalanul tudtunk az asszonyokkal beszélgetni. Összesen tíz, félig strukturált interjút készítettünk a szervezetnél és az óvodában, emellett a kutatás terepnaplójában rögzítettük a látogatások alatt folytatott beszélgetéseinket, megfigyeléseinket, reflexióinkat. Az interjúk során a közfoglalkoztatáshoz vezető élet- és munkatörténetre, az iskolai, szakmai, foglalkozási mobilitás főbb csomópontjaira, a közfoglalkoztatás jelentéseire és jelentőségére kérdeztünk rá. Az elbeszélte történetek azonban maguk is formálták az interjú menetét, s egyben alakították is az elemzés szempontjait.⁹

A karitatív szervezet és az egyházi óvoda a közfoglalkoztatás színtereiként különböznek egymástól az érintett nők társadalmi háttere, életútja, mobilitási pályája tekintetében éppen úgy, mint a közfoglalkoztatásban végzett munka jellege és a munkahelyi viszonyok szerint. E különbségek indokolják, hogy a karitatív szerve-

8 A terepkutatást követő években olyannyira lehetetlenné vált az óvoda fenntartása, hogy az alapítvány átadta az önkormányzatnak, ami azzal járt, hogy a gyerekek egy létszám gondokkal küzdő, szegregált városi lakókörnyezetben működő óvodába kerültek.

9 Látogatásunk első napján jeleztük Máriának és Kismarinak, hogy szeretnénk majd beszélgetni minél több közfoglalkoztatottal, s arra kértük őket, hogy tájékoztassák erről munkatársaikat. Végül az óvodában mindhárom érintett asszonnal készítettünk interjút, míg a szervezetnél öten voltak hajlandók a beszélgetésre.

zetnél és az óvodában dolgozó közfoglalkoztatott nőknek külön fejezeteket szenteltem. Ahogy azonban a szervezetet és az óvodát összeköti egyházi gyökerük és a szegénységben élő családok megsegítésének missziója, a közfoglalkoztatott nők történeteit is átszővi és egymáshoz kapcsolja a vezetőktől, Kismaritól és elsősorban Máriától kapott, különböző formájú, de mindig meghatározó jelentőségű segítség, támogatás.

KÖZFOGLALKOZTATOTT NŐK A KARITATÍV SZERVEZETNÉL

A karitatív szervezetnél közfoglalkoztatottként alkalmazott asszonyok – legalábbis, akikkel volt módunk beszélgetni – döntően középkorúak, 40 évnél idősebbek voltak a kutatás idején, és már három-öt éve vagy ennél is hosszabb ideje dolgoztak itt. Élet- és munkatörténetük íve több hasonlóságot mutat. Középfokú végzettséggel rendelkeznek és/vagy szakmát tanultak a vendéglátás, kereskedelem területén, vagy varrónő, cipőfelsőrész-készítő képesítést szereztek. Szak- és betanított munkásként, eladóként vagy közalkalmazottként, mindannyian dolgoztak egy vagy több munkahelyen, mielőtt a helyi gazdaság leépülése és a válság következményeként munkanélküliek, majd közfoglalkoztatottak lettek. Közös tapasztalatuk, hogy próbálkozásaik ellenére helyben nem kerestek a munkaerőpiacon, amit a nők számára elérhető munkahelyek korlátozott számával és életkorukkal magyaráznak. Majd' mindegyikük szenved valamilyen krónikus betegségtől, ami még nehezebbé teszi az elhelyezkedésüket. Az élettörténetekben sorjáznak a családok egzisztenciáját megroppantó események: házastárs munkanélkülivé válása, balesete vagy elvesztése, gyerekek hosszadalmas betegsége. A családi válsághelyzetek bevételkieséssel, elszegényedéssel járnak, és nem egy esetben olyan súlyos, lakáshitelből, magas törlesztőrészekből és/vagy közműtartozásból fakadó adósságspirállal, amelyből még jó ideig nem látszik a kilábalás. A jövedelmi szegénység tehát évek óta mindennapi tapasztalatuk, aminek egyik forrása és egyben fenntartó eleme a rendkívül alacsony közfoglalkoztatotti bér, amelyből lehetetlen fizetni a törlesztőrészeket, s amely tartozások nélkül is csak a máról holnapra élést teszi lehetővé. A párkapcsolatban élők helyzete viszonylag stabil akkor, ha a férfi bejelentett munkahellyel rendelkezik, és így magasabb bért visz haza, s fordítva, a legreménytelenebbnek az egyedülálló nők látják a helyzetüket. A térbeli, társadalmi mobilitás szorosan kötődik a „honnan hová” kérdéséhez (Németh 2020a:52). A megszólított asszonyok élettörténetének ívéből a munkás és alkalmazotti, alsó-középosztályinak is legfeljebb évekkel korábban nevezhető pozícióból induló, fokozatosan prekarizálódó, majd a tartósan sérülékeny léthelyzetek bontakoznak ki (Éber 2020:217–219, Sik–Szeitl 2016, Szépe 2012). Az asszonyok életének alapélménye és az elbeszélte történetekben visszaköszönő kulcsfogalma az állandósult bizonytalanság.

Egyikük, Ida hatvanéves volt találkozásunk idején, akkor úgy számolt, hogy még egy év közfoglalkoztatási munkaviszony után nyugdíjba mehet. Vezetőváltás miatt, harminc év után kellett eljőnnie egy biztosnak tekintett irodai állásból, azóta, hiába végzett el az elhelyezkedés reményében egy sor OKJ-s tanfolyamot, nem talált munkahelyet. „*Sehová nem kellek, öreg vagyok, kivénültem mindenhol.*” Ő maga elvált, ugyancsak elvált lányával és annak gyermekeivel élt. Ida alacsony keresete volt a család legbiztosabb bevétele, a lányának ugyan volt munkahelye, de fizetését a volt férje által hátrahagyott adósságok és közüzemi tartozások után levonások terhelték – ebből kellett az unokák iskoláztatását is finanszírozni. Ida úgy számolt, havonta húszezer forintjuk marad a megélhetésre. Az utóbbi évek mérlegét így vonta meg: „*Elvesztettem egy munkát, ott lehúztam a redőnyt, kész. Volt egyfajta biztonság, most azt el kell felejteni. Bele kell élni [magát] az embernek, meg kell szokni azt, ami van. Ezt meg is tudám tenni, mert nekem igazán nincsenek vágyaim.*” Mások elbeszéléseiben is visszaköszönt az utalás a visszafogott fogyasztásra: „*minimális vágyaim vannak*” (Janka, 58), és a kényszerűen szerény aspirációkra: „*biztonságérzet kéne és megélhetés*” (Eszter, 45).

Ida egy már itt dolgozó ismerőse közbenjárására került a szervezethez, ahol találkozásunk idején harmadik éve dolgozott közfoglalkoztatottként: „mert ez ugye egy olyan szűk kör, hogy nehéz ide bekerülni. [...] Én nem kerültem irodába, mert ugye már megvoltak az emberek. De nem is akartam.” A szervezetnél végzett munkáját sokszínűnek, változatosnak tartotta; hajléktalanoknak, szegényeknek adott ételt, ha volt rá pénz, főzött nekik, betegeket kísért, „vagy ami jön [...] ezek nem nagy dolgok, de nekem tetszik, nem ülök egész nap a gép előtt [...] Én ebben nem találok semmi kivetnivalót, szívesen csinálom. Mindenkinek más a reszortja, én ezt kaptam.” Ida hálásnak mondta magát azért, hogy itt dolgozhat, számára ez a munkahely egyfajta érzelmi biztonságot, menedéket jelent: „én nagyon örültem, én itt a szervezetnek csak köszönettel tartozom, egyrészt nagyon szeretem a kollégáimat, meg nagyon sok gondon átsegítik az embert, ha mást nem csinálsz, csak elmondod a bajodat, már az elég.”

Határmegvonások

Ida nem csak arra utalt, hogy szerencsés, aki a szervezethez került közfoglalkoztatottként, de érezhetően fontosnak tartotta, hogy többször is hangsúlyozza, nem bánja, hogy nem irodai munkát végez, s hogy elégedett azokkal a feladatokkal, amelyeket „kapott”. A karitatív szervezetnél dolgozó közfoglalkoztatott asszonyok pozíciója strukturálisan igen hasonló. Mégis, az elvégzendő munka jellege, a munkakörülmények, a szervezet küldetésével való azonosulás, s ettől elválaszthatatlanul, a „Marika néniel” szembeni lojalitás mentén egyfajta határvonal húzódik meg az asszonyok között.¹⁰ Ezt a hierarchiaként is értelmezhető különbségtételt nem az irodán dolgozó munkatársak fogalmazták meg, hanem azok, akik kinti munkát végeztek.

Egyikük Zsuzsa, aki változatos munkatörténettel rendelkezik, munkahelyei (nyomda, varroda, ipari üzem mosodája és raktára) sorra tönkrementek, bezártak. A gyes után képtelen volt elhelyezkedni, hét-nyolc évet töltött munkanélküliségben, közben egy ideig az egyik iskolában dolgozott közcélú foglalkoztatottként. A családsegítő munkatársa küldte a karitatív szervezethez, ahol öt évet töltött. Egy idő után lánya is idekerült, ő nem fejezte be középiskolai tanulmányait és munkanélküli lett. Mindketten tudták már, hogy a hónap végén lejáró közfoglalkoztatásuk után nem veszik vissza őket, elkeseredettek voltak, jövőjüket kilátástalannak látták. Talán ez a helyzet is felerősítette Zsuzsában az elégedetlenséget, s ezért fogalmazhatott élesebben: „szerettem itt dolgozni, de sok minden megváltozott”. Arról beszélt, hogy a szervezetnek korábban volt egy kis kertészete, azt szerette a legjobban, s akkoriban még volt olyan fűtött helyiség is, ahová be tudtak húzódni. A rá bízott feladatok némelyikét már nem végezte szívesen, s emellett a légkör, az emberi kapcsolatok változását is érzékeltette: úgy érezte, Marika néni elégedetlen az ő munkájával, s az irodában dolgozók között is vannak, akik éreztetik a fölényüket a „kint” dolgozókkal szemben.

A szervezet a kinti munkát végző közfoglalkoztatottak számának csökkentését tervezte, az irodában dolgozó asszonyokat nem fenyegette foglalkoztatásuk megszüntetésének veszélye, ők a karitatív szervezet működésével kapcsolatos adminisztratív feladatokat végezték, s rendelkeztek az ehhez nélkülözhetetlen tudással, szakmai tapasztalattal. A megkérdezett asszonyok mindegyike azt mondta, hogy a hit, a vallás gyakorlása nem elvárás a közfoglalkoztatottakkal szemben. Mégis, az irodán dolgozók voltak azok, akik hitvalló, gyakorló katolikusnak nevezték magukat, s akadt köztük, aki a cigánymisszió munkájában is rendszeresen részt vett. Ők említették inkább azonosulásukat az egyházi gyökerű karitatív szervezet értékeivel és céljaival: „mi azért dolgozunk itt,

¹⁰ Amikor egy késő őszi napon felkerestük a szervezetet, a közfoglalkoztatott asszonyok egy része (akik nem a szervezet más telephelyein dolgoztak éppen) a raktárakban az adományokat rendezgette, vagy a hideg előcsarnokban kirakós játékokat rakott rendbe aprólékos fáradsággal, vagyis „kinti” munkát végzett, csak néha húzódtak be az adminisztrációval foglalkozó asszonyok fűtött irodájába. A látogatás időpontja és az időjárás rögtön láthatóvá és érzékelhetővé tette a különbséget a kinti és a benti, a hidegben és a melegben végzett munka között.

hogy embereken segítsünk”, és kifejezték tartós elkötelezettségüket a szervezet mellett: „ha találok máshol munkát, akkor is vissza fogok jönni önkéntesként”. Az irodai, adminisztratív munkát végzők körében éreztem erősebbnek a szervezettel és annak vezetőjével szembeni lojalitást, az elköteleződést, s noha nem mondták ki, vélhetően ez is szerepet játszott abban, hogy ők számíthattak arra, hogy mindig visszakerülhetnek azután is, ha időszakosan el tudtak valahol helyezkedni vagy elköltöztek a városból.

A más városi intézményekben dolgozó közfoglalkoztatás-szervezők és közfoglalkoztatottak a helyi közfoglalkoztatási formák hierarchiájában a civil szervezeteknél végzett munkát tekintették a legkényelmesebbnek, legbiztonságosabbnak, amelyekhez azonban csak informális kapcsolatokon keresztül vezetett út (Kovai 2019:154). A személyes kapcsolatok jelentőségére rámutattak Ida idézett szavai is arról, hogy a karitatív szervezetnél dolgozó közfoglalkoztatottak szűk körébe nehéz bekerülni. Aki azonban bekerült, ott van, pontosan érzékeli közfoglalkoztatás keretében végezhető munkák hierarchiáját. Az asszonyok, függetlenül attól, hogy kinti vagy bent, irodai munkát végeztek, nagyon éles határvonalat húztak a karitatív szervezetnél és a város utcáin dolgozó közfoglalkoztatottak között (erre a különbségtételre utal Fekete 2020 is).

A negyvenes évei derekán járó Eszter több, a vendéglátóiparhoz és kereskedelemhez kötődő szakmai képesítést szerzett, s e területeken dolgozott, utóbb már csak alkalmi munkavállalói kiskönyvvel. Néhány kisebb megszakítástól eltekintve, tíz éve dolgozott itt közfoglalkoztatottként – „én vagyok itt a legrégebbi tag, igazából én kezdtem itt a közfoglalkoztatást” –, a szervezet, az alapítvány és az óvoda könyvelési feladatait látta el. A beszélgetésünk alatt többször is hangsúlyozta, mennyire méltatlannak és megalázónak tartja a közfoglalkoztatottak alacsony munkabérét, a közfoglalkoztatás társadalmi leértékelését, megbélyegzését, ezzel kapcsolatos rossz érzéseit ugyanakkor enyhíteni tudta munkahelyének légköre. Esztert először a munkaügyi szervezet közvetítette ki a karitatív szervezethez, számára meghatározó élmény volt első találkozása Máriával.

„Pontosan várt [...], akkor is nagyon pontosan tudott figyelni, nagyon jó érzés volt, nem tudom, mi sugárzott belőle [...] Igazából nem sok minden történt, ami kötelező volt, elkérte a papírjaimat, de beszélünk a családról, erről-arról. Nagyon egy hullámhosszon voltunk, nekem nagyon pozitív élmény volt. Munkahelyként, elhelyezkedésben is nagyon más, mint a többi [...], olyan, mint egy baráti társaság.”

Eszter szerint a karitatív szervezetnél közfoglalkoztatottként dolgozók „egy más közösséget” alkotnak, egy „szigetet”, ami a kapcsolatoknak köszönhető: szolidaritással fordulnak egymás felé, s ha másként nem is tudnak segíteni egymásnak, legalább érzelmi biztonságot nyújtanak azzal, hogy meghallgatják a másik problémáit. Ebben a jellemzésben nem jelenik meg közvetlenül az összehasonlítás a város utcáin végzett munkával, a közterületeken dolgozó közfoglalkoztatottak helyzetével. A határmegvonás a beszélgetések során jellemzően a város nyilvános tereiben végzett munka méltatlan körülményeinek leírásában jelent meg: az emberek hidegben dolgoznak, nem kapnak védőruhát, ha rájuk jön a szükség, nincs hová menniük, a város lakói megszólják őket, nem értékelik a munkájukat. A határmegvonás, a különbségtétel nem a közfoglalkoztatáshoz, a közfoglalkoztatottakhoz tapadó stigma továbbhárítását (Kovai 2017) jelenti; az asszonyok az együttérzés hangján beszéltek az utcán dolgozó közfoglalkoztatottakról, akik olyan viszonyok között kénytelenek dolgozni, amelyekben sérül az igazságosság, méltányosság alapvető elve és a közfoglalkoztatottak emberi méltósága. Az együttérzés mellett nyomatékkal hangsúlyozták, hogy ők maguk akkor sem dolgoznának az utcán, ha más lehetőségük nem lenne.

Úgy gondolom, hogy a közfoglalkoztatottak között létező különbségekre, az „utcán” dolgozók méltánytalan helyzetére reflektáló empátia forrása részben a személyes érintettség. A közfoglalkoztatott asszonyok maguk is érzik, tapasztalják és igazságtalannak tartják a közfoglalkoztatáshoz tapadó stigmát, a közfoglalkoztatottak által

végzett munka anyagi és társadalmi megbecsülésének hiányát. A kedvezőbb pozíció, a munkakörülmények, a szervezetnél megélt viszonylagos védettség ugyanakkor lehetővé teszi a szimbolikus határmegvonást önmaguk és az utcán dolgozó közfoglalkoztatottak között. Túl ezen, a karitatív szervezet missziójával, a rászorultak segítségének erkölcsi kötelességével való azonosulás, a segítség, a jót tevés etikája és mindennapi gyakorlása egyszerre táplálja az együttérzést, az empátiát a rosszabb helyzetűekkel, és tartja fenn a szimbolikus határvonalat a közfoglalkoztatottak bizonytalan, sérülékeny (prekár) léthelyzetei között.

„Hát mi ugye itt ezekkel az emberekkel foglalkozunk, a közfoglalkoztatottak jönnek be segítségért, hogy nincs bútor, nincs élelme, segély kellene, kiváltjuk a gyógyszert a gyerekeknek, az óvodásaink családjának, mindazt abból, hogy ugye a plébániával együtt vagyunk, az adományokból, meg az ilyen dolgokból. Nem egyszer adunk a saját zsebünkéből, mert egyszerűen, most nem az ezrek, mert azt nem tudjuk megtenni, akár egy kétszáz forint, mert itt áll, és tényleg potyog a szeméből a könny, hogy annyira szeretne venni egy kenyeret, mert nem evett tényleg két napja” (Eszter).¹¹

A segítő és a segített közötti aszimmetriában a segítették pozícióját mindig valamilyen hiány jelöli ki (Zakariás 2018), a karitatív szervezetnél dolgozó asszonyok és a szervezet által támogatott emberek, családok pozícióját egyaránt különböző hiányok határozzák meg, amelyek azonban a rászorultság és hiányok hierarchikus rendszerében jelennek meg. A közfoglalkoztatott asszonyok az utcai munkával szemben a városiakok számára láthatatlan (tehát nem stigmatizált) térben, jobb munkakörülmények között, viszonylagos védettségben, közösségi légkörben dolgoznak, és helyzetük, a szegénység és bizonytalanság ellenére, kedvezőbb azoknál a közfoglalkoztatottakénál, akik a szervezethez segítségért fordulnak. A professzionális (szociális szakmában dolgozó) vagy a szegénységet mérséklő projektekben foglalkoztatott segítő és klienseik élethelyzetének közelsége (Husz 2018, Vida 2015, Virág 2015) vagy a traumatikus élettapasztalatok hasonlósága (Németh 2020c) néha igen keskeny, törékeny határt von a segítő és segítették közé. Noha a karitatív szervezetnél dolgozó asszonyok nem professzionális segítő, igyekeznek fenntartani a szimbolikus határt és kifejezni a különbséget a maguk bizonytalan, sérülékeny és a reménytelen szegénységben élő, a szervezethez adományért, pénzért forduló, néha könyörgő emberek helyzete között. Eszter elbeszélésében a „tényleg” módosítószó kétszeri használata óhatatlanul a meghatározó különbségre, az éhezés, a kiszolgáltatottság valóságára mutat, ami előhívja a segítség gesztusát. A személyes segítség is ezt a határt teszi nyomatékosabbá; a közfoglalkoztatottként dolgozó asszonyok nem csak a szervezet erőforrásaiból osztanak a rászorulónak, de saját, mégoly szerény jövedelmükből is juttatnak pénzádományt a másik kétségbeesését látva. A segítség gesztusa világossá teszi a segítő viszonylag kedvezőbb pozícióját – hiszen képes a segítségre, amelyet a másik nem tud viszonzni –, s egyúttal saját önbecsülését is megerősíti (Zakariás 2018).

A karitatív szervezetnél dolgozó közfoglalkoztatottak munkaadója Mária, ő az, akinek vezetőként (a mindenkor rendelkezésre álló helyek és források korlátai között) módjában áll hosszabb-rövidebb ideig, akár visszatérően is alkalmazni őket, s aki (ha kényszerűen is) dönt arról, kinek a munkájára nem tart tovább igényt. Az asszonyok közfoglalkoztatásukról szóló történetei azonban nem vagy csak elvétve reflektálnak a Mária pozíciójával járó (korlátozott) hatalmi dimenzióra, az elbeszélésekben a hála, a lojalitás, a kölcsönös elismerés jellemzi az őket egymáshoz fűző kapcsolatokat. A szervezetről munkahelyként beszélnek, ahol őket és munkájukat megbecsülik, elismerik, s ahol viszonylagos védettségben, biztonságban érezhetik magukat. Ezt a munkahelyet azonban – amennyiben életkoruk miatt nem állnak közel a nyugdíjhoz – átmenetinek s nem végső

¹¹ Ida, aki maga is segítségre szorulna, hiszen családjával együtt évek óta folyamatos egzisztenciális bizonytalanságban és állandó szorongásban él, arról beszélt, hogy a szervezethez forduló emberekkel beszélgetve borzasztó sorsokat ismert meg: „olyan szerencsétlen némelyikük (...) de az ember azért próbál másoknak segíteni”.

megoldásnak tekintik; tudják, hogy megszűnhet ez a lehetőség, illetve reménykednek abban, hogy egyszer végre sikerül tartósan kikerülniük a közfoglalkoztatás létbizonytalanságot újratermelő helyzetéből.

KÖZFOGLALKOZTATOTT NŐK EGY SZEGREGÁLT EGYHÁZI ÓVODÁBAN

Az óvodában dolgozó három roma nő történetének, foglalkozási, szakmai és lakásmobilitási útjának megértéséhez meg kell említenünk a Mária roma hitoktatói és missziós tevékenységben gyökerező segítség ambivalens természetét. A telepen élő roma családok között végzett munkájának köszönhetően Mária a rendszerváltást követő években, informális módon vagy konzorcialis partnerszervezet vezetőjeként tevékeny szerepet vállalt a város deszegregációs és szociális bérlakáspolitikájának megvalósításában, amelyet az érdemesség alapján történő szelektivitás és az új lakásba költözők feletti szoros kontroll és fegyelmezés jellemez (Virág 2020:35–37). A városvezetők rendszeresen kikérték Mária véleményét arról, hogy az érintett roma családokat melyik városrészbe, milyen környezetbe költöztessék, s a családokat rendszeresen látogató és támogató Mária is figyelemmel kísérte, hogy az új lakók az elvárt viselkedési normáknak megfelelően élnek-e.¹² Az e politikában való közreműködés nem csak a segítő és a megsegített egyenlőtlen, aszimmetrikus viszonyára (Zakariás 2018) mutat rá, hanem Mária szerepének ambivalenciájára is, amely a rászoruló megsegítésének egyetemes kötelessége és a szegény roma családok városon belüli mobilitását befolyásolni képes, óhatatlan (nem szándékolt) hatalmi pozíció között feszül.

E szerepen túl az évtizedes hitoktatói, romamissziós munkából egy olyan segítség is elágazott, amely túlmutat az elesettek rendszeres támogatásán a lényegében folyamatos krízishelyzetekben, és azt a célt szolgálja, hogy kiemelje a környezetükből, és egy más élet felé indítsa el az egyes embereket. „*Fel kell karolni őket*” – fogalmazott Mária, s a „felkarolás” éveken át tartó odafordulást, figyelmet, segítséget jelent. A felkarolás, a kiemelés a segítő perspektívájából tekint a „sikerese” segítség folyamatára, s újra csak egyszerre foglalja magába az odafordulás és a kontroll elemét (Németh 2020c). Az óvodában dolgozó roma nők története azt mutatja be, hogy milyen utak nyíl(hat)nak azok előtt, akik ezt a személyre szabott figyelmet, segítséget megkapják.

Az óvodában dolgozó három roma nő élete máshonnan indul és másféle ívet jár be, mint a munkaerőpiaci szempontból lefelé mobil, a biztonságból az egzisztenciális bizonytalanság felé tartó asszonyoké. Az ő életük változó mélységű szegénységben telt, sorsukon mégis nagyot fordított a Máriával való találkozás, Mária és lánya, Kismari személyes figyelme, támogatása, amely megnyitott egy mobilitási ösvényt, a mélyszegénységből, krízisekből való kimozdulás lehetőségét, egy „szebb” élet esélyét, s ezért az óvodába vezető utat, valamint azt, hogy itt dolgozhatnak, a biztonságba való megérkezésként beszéltek el.

Anna a legidősebb közülük, találkozásunk idején ötvenéves volt, a kilencvenes évek végén, egy ruhaosztáson ismerkedett meg Máriával, amikor nagyobbik gyermekének keresett ruhát és cipőt. Kisebb-nagyobb megszakításokkal, gyakorlatilag a kezdetektől az óvodában volt közfoglalkoztatott. Találkozásunk idején Anna, akárcsak a harmincöt éves Edit, az óvoda konyháján dolgozott, Edit húga, a harmincegy éves Évi korábban közfoglalkoztatott volt, majd dajkaként véglegesítették. A nővérek gyerekkorukban ismerték meg Máriát és Kismarit, a cigánymisszió idején jártak Mária hittanóráira és a karitatív szervezet táboraiba. A városba költözéssel nem szakadt meg a kapcsolatuk, Mária jelen volt életük minden fontos pillanatában. Editet, Évit és öccsüket az édesanyjuk még akkor elhagyta, amikor a család a telepen élt. Edit, noha szeretett volna, nem tudott továbbtanulni, mert rá hárult a háztartás vezetése és a kisebb testvérek nevelésének feladata. Évi

12 „*Nagyon meg kell gondolni, hogy hogyan segítem őket. Nem lehet mindig hagyni, ahogy ők gondolják. Ők legszívesebben kint élnének az erdőben, az lenne nekik egyébként a legjobb, nekik az lenne az életterük. Az, hogy ők most bejönnek ide a bérházba [...] a zene is olyan hangos. Ahol mások is laknak. Az nem izgatja őket, zavarja is a másik embert.*”

kamaszkora hányatott volt, idejét hol apjával és testvéreivel, hol a megyeszékhelyen élő anyjával töltötte, ezért középiskolai tanulmányait sem tudta befejezni. Édesapjuk halála után nővére és Mária végleg hazaköltöztették a városba. Évi még nem alapított családot, Anna nagyobb lánya már külön lakott, a kisebb vele és párjával élt, Edit két kamasz fiút és egy kislányt nevelt a párjával.

Mobilitások

A roma asszonyok történetében hangsúlyosan jelent meg a lakás, a lakhatás témája, ami részint abból fakad, hogy lakásmobilitásuk, az óvodához kötődő foglalkoztatásuk, szakmai előmenetelük egymástól és Mária segítségétől elválaszthatatlan, részint azért jelent számukra problémát, mert megélték a lakás elvesztésével járó bizonytalanságot, kiszolgáltatottságot, vagy mert időről időre felmerül bennük a szociális bérlakás elvesztésének lehetősége.

Évi 12–13 éves volt, amikor a család beköltözött a városi szociális bérlakásba. A telepi és a városi élet közötti éles váltásról ambivalens érzésekkel beszél, s szavai rávilágítanak arra, hogy a roma családok lakásmobilitása ugyan sokféle, korábban ismeretlen lehetőséget nyitott meg előttük, a marginalizált térből való kilépés érzelmi veszteségekkel és alkalmazkodási nehézségekkel is járt (Németh 2020a, 2020b). A telep leromlása és a telepi közösség bomlása egy közeli faluból beköltöző roma nagycsaláddal kötődött; bűnözés, agresszió, alkoholizmus érkezett velük. Ahogy erről Évi beszámolt: *„De addig nagyon jó volt. Teljesen szabadon éltünk, ott volt az erdő, szabadon kimehettünk, mindenki figyelt mindenkire. [...] Amíg normális emberek éltek ott, jó volt, volt kutyánk, kertünk. De vidékről jöttek emberek, betörték a lakásba.”* A költözéssel az elviselhetetlenné vált körülményektől szabadultak meg, Évinek már nem kellett buszoznia az iskolába, és a városi léttel új, a telepről elérhetetlen tudásokhoz, élményekhez (színház, mozi, fesztiválok) jutott. Mégis, a kiskamasz lányra sokkolóan hatott az új élethez való alkalmazkodás, amelyet korábbi szabadsága korlátozásaként élt meg.

„Nagyon ijesztő volt beköltözni. Megszoktam [a telepen], hogy nem kell csendben lenni. Itt a társasházban vannak szokások, amit meg kell tartani. Nem engedtek ki egyedül már öt órákor. Apu, ha kicsit hangosabban hallgatta a zenét, akkor átkopogtak. De pár hónap alatt beszoktunk. Nem futkostunk a lakásban. A harmadikon laktunk.”

A városi szociális bérlakásba költözéssel járó alkalmazkodási nehézségek és a biztonságos, szabad gyerekkor világának elvesztésével járó megrendülés bizonyára kívül maradt a városi lakáspolitikát látókörén, s úgy tűnt, hogy Mária is értetlenül nyugtázta a nővérek nosztalgiáját a telep után.¹³ Édesapjuk halála után Évi maradt a lakásban. Találkozásunk idején nyugtalansággal töltötte el, hogy öccse egy ideje vele lakott, akit noszogatnia kellett, hogy ne maradjon nála, hanem kérelmezzen a maga és családja számára egy szociális bérlakást. *„A lakás fontos volt apunak. Nekem is fontos, hogy megmaradjon”* – a lakás a biztonságot jelentette számára.

Anna és családja lakásmobilitása saját városi lakásból (amelyhez férje ipari munkahelyének támogatásával jutottak) vezetett szociális bérlakásba. Amikor az üzem bezárt, férje is elveszítette állását, a kisebb lányuk után járó gyes volt a család egyetlen bevétele, nem tudták fizetni a lakás rezsijét. A következő években *„nem volt munka, nem volt bér, jövedelem, megélhetés. Összeomlott minden, kiraktak minket az utcára. Elárverezték a lakásunkat. A kisebbik lányom, aki akkor hatéves volt, azt kérdezte: anya, hová tették a babakonyhát? Hát, kislányom, már más játszik vele”*. A család albérletbe költözött, újra kellett építeni az életüket. Attól félték, hogy elveszik tőlük a gyermeküket, miközben rendszeresen pályáztak szociális bérlakásra, ami végül sikerült:

¹³ Mária a nővérekről beszélve jegyezte meg: *„beköltöztek, a városban laknak, de az a szívük csücske. Pedig ott minden rossz volt”*.

„folyamatosan imádkoztunk, fohászkodtunk, senki sem segített, a politika részéről most nincs kegyelem”. Ugyan rendkívül alacsony jövedelem mellett – Anna közfoglalkoztatott bért kap, férje évek óta kukásautón dolgozik, de biztosnak tekintett állásban –, fenn tudják tartani új lakásukat, nem kell félniük attól, hogy ne tudnák kifizetni a rezsit, ami kiköltöztetéssel járna.

Anna, mielőtt az óvodában közfoglalkoztatottként elhelyezkedett, nem dolgozott, a városi munkáscsaládokra jellemző módon otthon volt a gyerekekkel, a háztartást vezette. Edit sem dolgozott másutt, egyedül Évi töltött egy évet egy multinacionális cégnél minőségi ellenőrként, és akkor jött el onnan, amikor a cég bezárt. Három hónapot, egy rokona hívására, külföldön is töltött, de ott csak feketén foglalkoztatták. Évi a nővére noszogatására fordult Máriahoz, föl is vették a konyhára közcélú munkásként – akkoriban nővére ugyanitt dolgozott a gyerekek mellett dajkaként. Mindhárom asszony Mária hívására és segítségével került az óvodába, és Mária volt az, aki mindhármukat arra ösztönözte, hogy tanuljanak; ők maguk nem tervezték a szakmaszerzést. Az általános iskolai végzettség elegendő volt ahhoz, hogy a dajkaképzőt és/vagy a szociális gondozó, ápoló tanfolyamot elvégezzék a munkaügyi központ, illetve az egyházmegye szervezésében. Így szakmához jutottak, ami megnyitotta előttük a munkaerőpiaci mobilitás esélyét, de nem kerestek az óvodán kívül állást, noha itt csak a közfoglalkoztatást tudták kínálni számukra. Évit vették át végleges munkaviszonyba, tulajdonképpen a nővére helyett, aki akkor éppen külföldön dolgozó férjét követve fél évet Angliában élt, s mire hazaköltöztek, csak a konyhára tudott visszakérülni közfoglalkoztatottként.

A „családias” munkahely

Találkozásunk idején Anna tizenhét, Edit tizennégy, Évi pedig több mint tíz éve dolgozott az óvodában. Évi számára a szakmai és munkaerőpiaci mobilitás színtere volt az óvoda, közfoglalkoztatottból lett állandó munkatárs, így nem is kíváncsított el innen: „*nagyon jó, hogy a nővéremmel együtt elvégeztem a dajkaképzőt, mert nem lenne szakmám, ha pedig ő nincs éppen külföldön, akkor én most gyári munkás lennék valahol, vagy nem lenne munkaviszonyom*”.¹⁴ Am Anna és Edit sem nézett más munkahely után. Edit munkaerőpiaci immobilitásában közrejátszhatott a gyerekeivel otthon töltött idő, s hogy párja több szakmával rendelkező, a munkaerőpiacon rendkívül mobil ember, aki, ha időszakosan munkanélkülivé is vált, új szakmát tanult, 2017 őszén éppen buszsofőri tanfolyamra járt, s mindig akadt alkalmi munkája városi házaknál. Ugyanakkor Anna és Edit is azt hangsúlyozták, hogy az óvoda egzisztenciális biztonságot kínál, hiszen amikor kisebbik gyermekük születése miatt vagy más okból egy ideig otthon maradtak, számíthattak arra, hogy visszajöhetnek. Ahogy Edit fogalmazott: „*nekem mindig megvan a helyem itt*”.

Amikor arról beszéltek, hogy miért ragaszkodnak az óvodához, miért szeretnek itt dolgozni, mindhárman a „családias” munkahelyet említették. „*Én mindent szeretek ebben a munkahelyben. Úgy érzem, hogy hazajöttem, nem úgy vagyok, hogy ez egy munkahely – sziasztok, itt vagyok. Ezt másképp nem lehet csinálni*” – mondta Anna, és megemlítette, hogy már hozzák ide a gyerekeiket azok a fiatal anyák, akiknek még ő volt a dajkája. Az otthonlét, az otthonosság érzése az informális viszonyok által teremtett biztonságból fakad (Kovai 2020:83), a három asszonyt erős személyes kötelékek fűzik Kismarihoz és elsősorban Máriahoz, vagyis számukra a családias munkahely mindenekelőtt azt az érzelmi biztonságot jelenti, amely e kapcsolatokból fakad. Az érzelmi kötődést a munkahelyhez csak erősítette, hogy Anna kisebbik lánya, majd Edit gyermekei is ide jártak, az ő kislánya beszélgetésünk idején volt óvodás; „*nagyon anyás, eleinte mindig hozzám jött, ha pisilnie kellett. Most már elvan a csoportjában, de bekukkant a konyhába, hogy ott vagyok-e. Eleinte nem akartam, hogy itt aludjon, a húgom hazavitte, de most már itt alszik a többiekkel, és én mindig lefekszem mellé*”. Edit nem csak a kislányához bújhat

¹⁴ Évi vágya az volt, hogy befejezze a középiskolát, Marika ebben is támogatta.

hozzá, de ha a konyhai munkája mellett van ideje, akkor bemegy a gyerekek csoportjába is: „nem vagyok kizárva, nem vagyok kirekesztve, segíthetek, részt vehetek a feladatokban, most ülünk az asztalnál és együtt készítünk a mikulásra és karácsonyra”. A családiasság tehát azt is jelenti az asszonyok számára, hogy a munkahelyen belül átjárhatóak a terek és a pozíciók közötti határok, a viszonyok nem hierarchikusak. Évi is partnerként beszélt Kismariról és az óvónőkről: „nem úgy tekintek rájuk, mint a főnökeimre. Persze megcsinállok mindent szó nélkül, de lehet szabadnak lenni, lehet saját gondolatom”. Az óvodában tehát mindhárman kapcsolatba ágyazott otthonosságot, figyelmet, támogatást kapnak, megbecsülik és elismerik a munkájukat, egyenrangú partnernek tekintik őket (Honneth 1997, Zakariás 2018), ami táplálja és fenntartja a biztonság, a megérkezetség érzését és erősíti személyes integritásukat, önbecsülésüket.

A hit, a vallásgyakorlás jelentősége nem egyforma a három nő életében. Edit csak azt említette, hogy templomba ritkán járnak, de az nem is elvárás velük szemben. Évi a telepen Máriának köszönhetően „belenevelődött a vallásba”, nem templomjáró, de lelki vezetője és Mária tanácsait mindig kikéri életének fontosabb döntései előtt, s részt szokott venni a karitatív szervezet nyári táboraiban is. Anna akkor kezdett el templomba járni, amikor Máriával megismerkedett, és életében meghatározó élmény volt egy vatikáni utazás. Mária ajánlására és határozott unszolására részt vehetett a cigány Ceferino¹⁵ boldoggá avatásán.

„Nagy megtiszteltetés volt. Láttam a pápát. Kint vagyunk a vatikáni téren, nagyon nagy imák voltak, elmondták az illető életét, milyen volt, mikor tért meg [...] Ceferino egy spanyol cigány lótolvaj volt, aki megtért és megmentett egy papot, de megölték, a vérével fizetett ezért. [...] A párom is velem volt, ennek eredményeként nagy változások történtek velünk. Megszelídült, családcentrikusabb, normálisabb ember lett belőle. Valami volt ott vele, megtért, testileg, lelkileg megváltozott, az alkoholt abbahagyta. Elkezdtünk szépülni – szeretünk szépen élni.”

Anna szerint a vatikáni látogatás, párja megtérése, a hitük segített nekik abban, hogy férje munkanélkülisége, lakásuk elvesztése és a család egzisztenciális megroppanása után talpra tudtak állni. „Marika néni és a templom a biztos pont. [...] Egyet tudok, most itt vagyok, nem tudom, mennyire biztos ez, de hálás vagyok a Jóistennek, hogy itt lehetek, és hogy az óvodából át tudtam adni a családnak – énekelgettünk, jártunk a gyerekekkel. A kicsi idejárt, de a nagyobbik is kapott ebből.” Anna élettörténetében a maga és párja hite, vallásossága szorosan összekapcsolódik családi életük érzelmi és anyagi stabilizálódásával, s elválaszthatatlan a munkahely s az őt Máriához fűző kapcsolat nyújtotta biztonságérzéssel.

Határok

A beszélgetések során Edit utalt az utcán és az óvodában végzett munka közötti különbségekre, szinte szó szerint ismételve a karitatív szervezetnél dolgozó asszonyokat: meleg van, télen nem a hideg utcán kell dolgoznia, ahol megfázik az ember, megfájdulnak az ízületei, fáj a lába, ráadásul mások is látják, hogy közfoglalkoztatott. Az asszonyok is azoknak a szülőknek a gyerekeivel találkoznak, akik közfoglalkoztatottként a város utcáin dolgoznak, de esetükben a határmegvonás tétje nem a közfoglalkoztatotti pozíciók közötti hierarchia szimbolikus megerősítése. Ők maguk is kevés jövedelemből, kártyás mérőórákkal felszerelt szociális bérlakásokban élnek, szűkösen, szegénységben. A határvonal a kilátástalan és újratermelő szegénységben élők és az évek során elért, viszonylagos biztonságot nyújtó saját helyzetük között húzódik.

¹⁵ Giménez Malla Boldog Ceferino (1861–1936) spanyolországi roma lókereskedő, mélyen vallásos ember volt, akit a spanyol polgárháború idején a republikánusok kivégeztek. A hagyomány szerint meg akart menteni egy papot. II. János Pál pápa 1997. május 4-én avatta boldoggá.

Hármuk közül a dajkaként dolgozó Évi tölti a legtöbb időt a gyerekek között. Arról beszélt, hogy több gyerek is jár ide a város igen rossz hírű, szegregált utcájából. Gyakorlatát Évi a megyeszékhelyen, egy olyan óvodában töltötte, ahová középosztályi gyerekek jártak, akik a családjuktól sok mindent megkaptak, „*nekik már voltak elvárásaik.*” Mégsem akarna más óvodában dolgozni, mert a nagyvárosi gyerekekkel szemben az ide járó gyerekek „*szeretetre vágnak és nagyon tudnak szeretni, és bárminek örülnek, amit adok nekik. Egy szem cukornak.*” A dajkaként végzett munkában is megjelenik a segítség, az adás gesztusa, ami a gyerekeket és a felnőtt Évit is örömmel tölti el. Elbeszélése mintegy visszhangozza Eszter szavait az éhezéstről és a nélkülöző családok megsegítéséről, Évi ugyanakkor élesebb képet fest a kilátástalan szegénységéről, az éhségről, a családon belüli erőszakról.

„Játszani szoktam velük sokat, hallgatni szoktam, mikor mesélnek. Valakit megvertek, vagy berúgott, vagy ami otthon történt, mondjuk, az szomorú. Egyszer imádkoztunk, és az egyik kisfiú azt kérte, hogy legyen kenyérük este. Ezek a gyerekek kicsit mások. Az utcából járnak ide sokan. Marika néni segít nekik bútorral, élelmiszerrel, néha pénzadománnyal. Én meg jól megetetem őket. Ha marad a konyhán kenyér vagy kifli, akkor odaadom annak a szülőnek, akinek tudom, hogy nincs.”

Évi a szóban forgó szegregált utca szomszédságában lakik, és látja, hogy a fiatalok körében milyen mértékű problémát okoz az alkohol, a drog, a biofű¹⁶ használata. „*Itt sok olyan gyerek van, aki ugyanolyan lesz, mint az anyja meg az apja. Nincs, aki beszélgessen velük. Nekünk szerencsénk volt, Marika néni feljárt a telepre, elvitt minket táborokba, kiszakított minket innen. [...] Mindig volt étel, az jó volt, finom kakaó.*”

Évi egyszerre érzékelteti a közelséget és a távolságot az óvodás gyerekek családjai, a szegregátumban élő fiatalok és a saját élete között, azt a határvonalat, amely ezeket a léthelyzeteket egymástól elválasztja. Saját élettörténetét úgy értelmezi, hogy ő maga is osztozhatna a fiatalok sorsában, ha Mária nem „szakítja ki” őt és testvérét a mélyszegénység kilátástalan körforgásából.

Az út, amelyet ezek az asszonyok bejártak, egyfelől a „kiszakítás” – vagy Mária szavaival, a „felkarolás” – előtti, a kilépés perspektívájának hiányával jellemezhető helyzet felől értékelendő. Mária és Kismari támogatásával szakmát kaptak a kezükbe, és ezzel a mobilitás esélye is megnyílt előttük. Ha közfoglalkoztatottként is, de mindig elérhető munkahelyhez jutottak, s egyiküknek sikerült a kilépés az állandó foglalkoztatás biztonságába. Mindhármuk számára nagyon alacsony összegű, ugyanakkor kiszámítható, rendszeres jövedelmet biztosít az itt végzett munka. Úgy tűnik, hogy ennél fontosabb a „családias” légkör, amelyet az őket Máriával, Kismarival összekötő személyes, érzelmekkel (hála, lojalitás, szeretet) átítatott kapcsolatok, a kölcsönös bizalom és elismerés jellemez. Az e kapcsolatokba beágyazott biztonságérzet és önbecsülés, a „lehet más az élet” tapasztalata és perspektívája az, ami elválasztja őket a náluk mélyebb szegénységben, kilátástalanságban élő emberektől, családoktól. A segítő, támogató kapcsolat alapvető feltétele volt annak a foglalkoztatási státuszban nem feltétlenül megjelenő, számukra mégis jelentős mobilitási útnak, amelyet bejártak.

Az évek során át tartó, folyamatos segítő kapcsolat ugyanakkor az óvoda mikrovilágán belül tette lehetővé a korábbi élethelyzetből való ki- és előrelépést, de egyben ide is kötötte őket, egy az egyházon belül marginalizált, a városon belül szegregált, folyamatos fenntartási gondokkal küzdő, bizonytalan jövőjű intézményhez. Az óvoda családias munkahelye menedéket, biztonságot nyújt, de közel is van ahhoz a világhoz, ahonnan éppen csak kiléptek, s ez láthatóvá is teszi helyzetük sérülékenységét.

¹⁶ Más néven herbál. Mindkét fogalom a szintetikus kannabinoidokat tartalmazó kábítószer gyűjtőneve.

NÉHÁNY TANULSÁG

Meglehet, a karitatív szervezet és az egyházi óvoda mikrovilágai, amelyeket ebben a tanulmányban bemutatottam, nem tekinthetők a közfoglalkoztatás tipikus tereinek, ahogy azok a személyes viszonyok sem, amelyekbe 2017-ben az itt dolgozó nők közfoglalkoztatása beágyazódott. Úgy vélem azonban, hogy – a korábbi kutatási eredményekhez kapcsolódva – ezek az esettanulmányok is rávilágítanak arra, hogy a közfoglalkoztatást, ezt a strukturálisan bizonytalan, sokszorosán stigmatizált munkaerőpiaci pozíciót és a hozzá kötődő léhelyzeteket érdemes az érintettek nézőpontjából is értelmezni, elemezni. Ez a közfoglalkoztatás élettörténeti beágyazását jelenti, vagyis annak megértését, hogy honnan, milyen mobilitási utak vezetnek ide, s hogy mit jelent a közfoglalkoztatás az érintettek számára. A karitatív szervezetben dolgozó, egzisztenciális biztonságukat elvesztő, munkaerőpiaci tekintetben lefelé mobil és állandó bizonytalanságban élő nők számára kényszerű állomást jelent, beragadást, míg a folyamatos szegénységben élő roma asszonyok életében valamiféle előrelépést, mobilitási esélyt és biztonságot nyújt. A közfoglalkoztatás jelentése és jelentősége az érintettek életében ugyanakkor alapvetően a munkahelyeket jellemző személyes érzelmi, lojalitási és elismerési viszonyoktól függ.

A karitatív szervezet és az egyházi óvoda vezetői olyan légkört és viszonyokat teremtenek, amelyek egyrészt a segítség, a jót tevés keresztény értéke és mindennapi gyakorlata körül szerveződnek, másrészt (ha nem is mindenkinek egyforma mértékben) a megbecsültség, a kölcsönös elismerés, az érzelmi biztonság és az otthonosság érzéseit képesek nyújtani. Láthattuk a személyes segítség formáinak sokszínűségét. Segítség lehet a többé-kevésbé folyamatos, kiszámítható közfoglalkoztatás esélye a szervezetben és az óvodában, lehet a közfoglalkoztatott nők gesztusa a náluk nagyobb szegénységben, nélkülözésben élők felé, és lehet egy olyan folyamatos, személyre szabott odafordulás, támogatás, amely a szegénységben élő roma nők számára a mobilitás lehetőségéhez és egy „szebb” élet esélyéhez nyit ösvényt. A segítség-megsegíthettség viszonyai azonban, legyenek bármilyen mély érzésekkel – hála, elkötelezettség, lojalitás, kölcsönös elismerés – telítettek, elkerülhetetlenül aszimmetrikusak, hiszen a segítő és a megsegített pozíciója sosem azonos, és a segítséget előhívó hiányok is hierarchikus mintázatba rendeződnek.

A közfoglalkoztatott asszonyokkal folytatott beszélgetések arra is rámutattak, hogy saját, viszonylagosan kedvező pozíciójuk, önbecsülésük és személyes integritásuk fenntartásának egyik eszköze a szimbolikus (de nem stigmatizáló) határmegvonás a közfoglalkoztatás különböző formáiban és körülményei között dolgozó emberek, valamint a strukturálisan hasonlóan bizonytalan, sérülékeny élethelyzetek között. A határmegvonás a roma asszonyok esetében világított rá arra, hogy milyen törekeny a határ a mélyszegénységben rekedők és az onnan a személyes segítségnek köszönhetően épphogy kilépő, de szegény asszonyok és családjuk élete között.

A közfoglalkoztatás az esettanulmányban bemutatott nők életében strukturális kényszerből fakad, hiszen az elsődleges munkaerőpiacra való belépésük vagy visszatérésük lehetősége hiányzik vagy rendkívül korlátozott. Azok a személyes viszonyok ugyanakkor, amelyekbe közfoglalkoztatásuk beágyazódik, a viszonylagos biztonság, az otthonosság, a megbecsültség érzését nyújtják számukra, így képesek tompítani életük strukturális kényszerekből fakadó bizonytalanságát és sérülékenységét.

HIVATKOZÁSOK

- Asztalos Morell, I. (2014) Workfare with a human face? Innovative utilizations of public work in rural municipalities in Hungary. *Metszetek*, (3)4, 3–24. Elérhető: http://metszetek.unideb.hu/files/201404_01_asztalos_morell_ildiko.pdf [Letöltve: 2021-10-16].
- Cseres-Gergely Zs. – Molnár Gy. (2014) *Közmunka, segélyezés, elsődleges és másodlagos munkaerőpiac*. Budapest: TÁRKI, 204–225. Elérhető: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b331.pdf> [Letöltve: 2021-10-15].
- Czirfusz M. (2015) A közfoglalkoztatás térbeli egyenlőtlenségei. In Fazekas K. – Varga J. (szerk.) *Munkaerőpiaci tükrök 2014*. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Központ Közgazdaságtudományi Intézet, 126–138.
- Éber M. Á. (2020) *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest: Napvilág, Társadalomelméleti Műhely.
- Farkas Zs. – Molnár Gy. – Molnár Zs. (szerk.) (2014) *A közfoglalkoztatási csapda. A Magyar Szegénységellenes Hálózat jelentése a közfoglalkoztatottak háttéréről, helyzetéről és lehetőségeiről*. Budapest: Magyar Szegénységellenes Hálózat. Elérhető: http://www.eselylabor.hu/images/tudastar_anyagok/fogl_anyagok/Kozfoglalkoztatasi_csapda.pdf [Letöltve: 2021-10-16].
- Fekete D. (2020) „Nekem ez most jó a kislány végett”. Női tapasztalatok a közfoglalkoztatási programról. *Szociológiai Szemle*, (30)3, 70–95. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.3.4>.
- Gregor A. – Kovács E. (2018) *Nőügyek 2018. Társadalmi problémák és megoldási stratégiák. A kutatási jelentés összefoglalója*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung. Elérhető: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14461.pdf> [Letöltve: 2021-10-16].
- Gregor A. – Kovács E. (2019) Work-Life Balance? Tensions between care and paid work in the lives of Hungarian women. In Szikra D. – Csizmadia P. (szerk.) *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle. Special issue in English No. 7. Labour relations and employment policies in times of volatility*. 91–115. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019en.91>
- Honneth, A. (1997) Integritás és megvetés. In *Elismerés és megvetés*. Pécs: Jelenkor, 97–108.
- Husz I. (2018) Szegénységcsökkentést célzó programok és a projektfoglalkoztatás. *Magyar Tudomány*, (179)6, 871–884. <https://doi.org/10.1556/2065.179.2018.6.15>
- Jelinek Cs. (2020) „Gúzsba kötve táncolunk”. Zsugorodás és a kontroll leszivárgásának politikai gazdaságtana magyarországi középvárosokban. *Szociológiai Szemle*, (30)2, 115–136.
- Jelinek Cs. – Virág T. (2020) Zsugorodó városok és társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, (30)2, 4–26.
- Kálmán J. (2015) A közfoglalkoztatási programok háttéré és nemzetközi tapasztalatai. In Fazekas K. – Varga J. (szerk.) *Munkaerőpiaci tükrök 2014*. Budapest: MTA KRTK KTI, 42–58.
- Koltai L. (szerk.) (2018) *A közfoglalkoztatás hatása a helyi gazdaságra, helyi társadalomra*. Budapest: Belügyminisztérium, Hétfá Kutatóintézet Kft. Elérhető: https://kozfoglalkoztatasi.kormany.hu/download/f/fc/42000/BM_k%C3%B6zfoglalkoztat%C3%A1s_Tanulm%C3%A1ny_20180928-merged.pdf [Letöltve: 2021-10-16].
- Kovai C. (2017) *A cigány-magyar különbségtétel és a rokonság*. Budapest: L'Harmattan.
- Kovai C. (2019) Permanent wage labour as a norm. Workfare policy and everyday experiences of precariousness in a small Hungarian former industrial town. In Szikra D. – Csizmadia P. (szerk.) *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle. Special issue in English No. 7. Labour relations and employment policies in times of volatility*. 143–161. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019en.142>
- Kovai C. (2020) Egy „elképzelt” középosztály és a lokalitás „valósága”. Tanodaprogramok mozgásterei egy zsugorodó városban. *Szociológiai Szemle*, (30)2, 72–95.
- Kovai C. – Vigvári A. (2020) Befejezetlen proletarizáció? A vidéki munkaerő-tartaléksereg Magyarországon a 2008-as válságot követően. *Tér és Társadalom*, (34)3, 68–89. <https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3284>
- Lamont, M. – Molnár, V. (2002) The Study of Boundaries in the Social Sciences. *Annual Review of Sociology*, 28, 167–195. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.28.110601.140107>
- Messing V. (2012) Kettévágott munkapiac, szétforgácsolt társadalom – Avagy hogyan dezintegrálják a magyar munkaerőpiacot és a társadalmat az állami foglalkoztatáspolitikai beavatkozások, különös tekintettel a közfoglalkoztatási programokra. In Kovács I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: MTA TK Szociológiai Intézet, Argumentum, 204–220. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/12700/12706/12706.pdf> [Letöltve: 2021-10-16].
- Molnár Gy. – Bazsalya B. – Bódis L. – Kálmán J. (2019) Public works in Hungary: Actors, allocation mechanisms and labour market mobility effects. In Szikra D. – Csizmadia P. (szerk.) *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle. Special issue in English No. 7. Labour relations and employment policies in times of volatility*. 118–142. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019en.116>
- Nagy E. – Timár J. – Nagy G. – Velkey G. (2015) The everyday practices of the reproduction of peripherality and marginality in Hungary. In Lang, T. – Henn, S. – Ehrlich, K. – Sgibnev, W. (szerk.) *Understanding Geographies of Polarization and Peripheralization: Perspectives from Central and Eastern Europe and Beyond*. Basingstoke: Palgrave-Macmillan, 135–155.

- Németh K. (2020a) Marginalizált térből átmeneti térbe. Egy térbeli-társadalmi mobilitási pálya megélt jelentései. *Szociológiai Szemle*, (30)2, 50–71.
- Németh K. (2020b) „Cseberből vederbe” – Lakásmobilitás-mintázatok egy marginalizált térben. *Tér és Társadalom*, (34)3, 90–113. <https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3279>
- Németh K. (2020c) Sebzettség és segítség két szociális munka szakmai életútjában. *Esély*, (31)2, 62–83. Elérhető: http://esely.org/kiadvanyok/2020_2/esely-2_vegleges_62_83_nemeth.pdf [Letöltve: 2021-10-16].
- Schwarcz Gy. (2014) Közfoglalkoztatás, agrártermelés és a társadalmi inklúzió. In Schiller K. – Tóth-Kirzsa F. (szerk.) *Mwomboko. Köszöntő kötet Sárkány Mihály 70. születésnapjára*. Budapest: Makat – ELTE BTK Néprajzi Intézet, 80–98.
- Schwarcz Gy. – Szőke A. (2014) Creating the state locally through welfare provision. *Social Analysis*, (58)3, 141–157. <https://doi.org/10.3167/sa.2014.580310>
- Sik E. – Szeidl B. (2016) A prekariátus mint munkaerőpiaci csoport. *Metszetek*, (5)3, 3–41. <https://doi.org/10.18392/METSZ/2016/3/1>
- Szépe A. (2012) Prekariátus. Miért pont most és miért pont itt? *Fordulat*, 19(3), 11–20. Elérhető: http://epa.oszk.hu/02100/02121/000017/pdf/EPA02121-fordulat_19.pdf [Letöltve: 2021-10-16].
- Szikra D. (2014) Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014. *Journal of European Social Policy*, 24(5), 486–500. <https://doi.org/10.1177%2F0958928714545446>
- Szőke A. (2015) A ‘Road to Work’? The reworking of deservedness, social citizenship and public work programmes in rural Hungary. *Citizenship Studies*, (19)6–7, 734–750. <http://dx.doi.org/10.1080/13621025.2015.1053790>
- Tordai B. (2012) A prekariátus fogalmáról. *Annales*, 1. 371–386. Elérhető: https://www.academia.edu/8358321/Tordai_Bence_A_prekariatus_fogalomrol [Letöltve: 2021-10-16].
- Váradi M. M. (2016) Értéktերemő közfoglalkoztatás periferikus vidéki terekben. *Esély*, (27)1, 30–56. Elérhető: http://esely.org/kiadvanyok/2016_1/2016-1_2_1_Varadi_Ertekeremto_kozfoglalkoztatas.pdf [Letöltve: 2021-10-16].
- Váradi M. M. (2020) Az (im)mobilitás dinamikái vidéki terekben – szakirodalmi kitekintés, empirikus kiegészítésekkel. *Tér és Társadalom*, (34)3, 114–141. <https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3285>
- Vida A. (2015) „Hát rajtunk ki segít?” A szociális ellátásban dolgozók helyzete és szegénységképe egy dél-alföldi kisvárosban. In Virág T. (szerk.) *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum, 167–180.
- Vida A. – Vidra Zs. (2015) „Ez is segély, csak máshogy hívják”. Helyi szegénypolitikák: segélyezési gyakorlatok és közmunka. In Virág T. (szerk.) *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum, 69–90.
- Virág T. (2015) „Próbálják oda szorítani az embereket, abba a környezetbe, ahol élnek” – Szegénységre adott válaszok egy alföldi kisvárosban és tanyavilágában. In Virág T. (szerk.) *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum, 195–210.
- Virág T. (2020) Demográfiai polarizáció, térbeli és társadalmi marginalizáció két zsugorodó középvárosban. *Szociológiai Szemle*, (30)2, 27–49.
- Zakariás I. (2018) *Jótevény nemzet. Szolidaritás és hatalom a kisebbségi magyarok segítésében*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet – Kalligram, Regio Könyvek.

KELEMEN KATALIN¹

VÁLLALKOZÓ, BANKÁR
SIKERTÖRTÉNETEK A NYOLCVANAS ÉVEK MAGYARORSZÁGÁN

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.1.56>

ABSZTRAKT

A hiánygazdaság, a rugalmatlan állami vállalatok árnyékában erősödő piac, a régió többi országát megelőző reformok már a nyolcvanas évek Magyarországon a felemelkedés vissza nem térő lehetőségét teremtették meg azoknak, akik a piacon eladható tudással rendelkeztek, vagy nyitottak voltak illet elsajátítani.

Dolgozatunkban két – a rendszerváltás folyamatába ágyazódott – esetet mutatunk be, amikor a szereplők éltek a történelemadta kivételes lehetőséggel, s karrierjük meredeken és gyorsan emelkedett magasra a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején anélkül, hogy a tőketulajdonosi jogosítványok újraelosztásában részt vettek volna. A két eset bemutatása során arra fókuszáltunk, hogy egyrészt mik voltak azok az erőforrások, amik (verseny)előnynek bizonyultak, illetve hogy ezek segítségével milyen módon tudták megragadni a helyzet kínálta lehetőségeket.

Kulcsszavak: esettanulmány, karrierépítés, nyolcvanas évek vállalkozói, kétszintű bankrendszer létrejötte, kreatív alkalmazkodás, rendszerváltás

AN ENTREPRENEUR, A BANKER
SUCCESS STORIES IN HUNGARY IN THE 1980S

ABSTRACT

The shortage economy, the growing market in the shadow of inflexible state-owned enterprises, and the reforms that were a step ahead of countries in the region created a unique opportunity for advancement in Hungary in the 1980s for those who had marketable knowledge or were willing to rapidly acquire it. In our study we present two cases - embedded in the process of the regime change - where actors took advantage of the exceptional opportunities provided by historical events. Their careers rapidly soared to great heights in the late 1980s and 1990s, even without participating in the redistribution of capital ownership rights. In our analysis, we focus on the resources that proved to be a (competitive) advantage and how these enabled the actors to seize the opportunities presented by the circumstances.

Keywords: case study, career building, entrepreneurs of the 1980s, the establishment of a two-tier banking system, creative adaptation, regime change

¹ ELTE Állam- és Jogtudományi Kar

VÁLLALKOZÓ, BANKÁR

SIKERTÖRTÉNETEK A NYOLCVANAS ÉVEK MAGYARORSZÁGÁN

BEVEZETÉS

Schumpeter (1939) „alkotó rombolás”-nak nevezte a régi társadalmi szerkezetek lebomlásának és az újak felépülésének folyamatát. Magyarországon a rendszerváltás/változás² irodalmának fókuszában inkább a rombolás, a szocializmustól örökölt állami vállalati tulajdon széthordása, a korábbi intézmények szétesése, illetve az ezzel párhuzamosan átalakuló társadalom kétpólusúvá válása állt (Laki 2001). Az átalakulás gazdasági, társadalmi hatásait vizsgálók között kiemelt figyelmet kaptak a társadalom két szélső pólusán zajló események. Egyrészt, hogy mi történt a régi elittel, milyen mobilitási folyamatokat eredményezett az átalakulás, kikből rekrutálódott az új elit (pl. Bartha–Martin 1997, Fligstein 1996, Hankiss 1989, Kolosi–Róna-Tas 1992, Kolosi–Sági 1996, Kovách–Kristóf–Lengyel 2006, Nee 1989, Laki 2002a, 2002b, Laki–Szalai 2004, Lengyel 2007, Róna-Tas 1994, Szalai 1996, Szelényi 1994). E szerint a nyertesek tipikusan társadalmi és politikai kapcsolataik révén érték el e pozíciójukat, jellemzően a korábbi állami tulajdonrészek megszerzése által. Szintén sok elemzés készült az átalakulás veszteseiről, a korábbi hatékonytalan struktúrák leépülésének áldozatairól, akik részben vagy teljes egészében kiszorultak a munkapiacról, ami köré korábbi életük szerveződött (pl. Acsády 2020, Alabán 2019, 2020, Dobák 2020, Molnár 2020, Valuch 2014, 2020).

Kevésbé irányult a figyelem a folyamat alkotó tartalmára, illetve a két véglet közötti karrierépítés, fel-törekvés egyéb módjaira, például arra, amikor a szereplők nem vettek részt a tőketulajdonosi jogosítványok újraelosztásában, vagy ha az alkalmazotti munkaviszony keretében történt (Laki 2001, Zentai 1999).

A hiánygazdaság, a rugalmatlan állami vállalatok árnyékában erősödő piac, a régió többi országát megelőző reformok már a nyolcvanas évek Magyarországon a felemelkedés vissza nem térő lehetőségét teremtették meg azoknak, akik a piacon eladható tudással rendelkeztek, vagy képesek/hajlandóak voltak ilyen tudást elsajátítani.

Dolgozatunkban két – a rendszerváltozás folyamatába ágyazódott – esetet mutatunk be, amikor a szereplők éltek a történelemadta kivételes lehetőséggel, s pályájuk meredeken és gyorsan emelkedett magasra a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején anélkül, hogy a tőketulajdonosi jogosítványok újraelosztásában részt vettek volna.

² A rendszerváltás/változás vagy máshogy az átmenet/ átalakulás fogalmak között sokak szerint komoly tartalmi különbség van.

Míg az átmenet/váltás fogalom a valahonnan valahová kérdésre reflektálva elsősorban arra fókuszál, hogy az átmeneti posztszocialista társadalom megfelel-e a valahová (kapitalizmus, demokrácia) kritériumainak, addig az átalakulás/változás fogalom útfüggő változásként értelmezve a folyamatokat arra helyezi a fókusz, hogy mi az az állapot, ahová érkeztek a posztszocialista társadalmak, illetve ezt hogyan határozta meg a múlt.

Az átmenet (tranzitológia) fogalmát a legtöbben meghaladottnak tartják (optimista) céltételező volta miatt (Carothers 2002, Kornai 1999, Mandel 2012, Verdery 1996), mivel azt sugallja, az átmenet egy időleges, szükséges rossz a demokrácia és a kapitalizmus felé vezető úton. Az átmenet fogalom korábbi széles körű elterjedését a huszadik század utolsó negyedében a demokrácia „harmadik hulláma” (Huntington 1991) által kiváltott optimizmus következményeként szokták értelmezni.

A dolgozatban a fogalmat mi is a rendszerváltozás/átalakulás, a gazdasági rendszer és a társadalomszerkezet útfüggő átalakulásának folyamata értelemben használjuk, amely már 1990 előtt megkezdődött.

A nyolcvanas évek elején mellékállásban vállalkozni kezdő interjúalanyunk pár év alatt az egyik legnagyobb hazai magánvállalkozás tulajdonosa/vezetője lett.

A nyolcvanas évek második felében pályakezdő közgazdász interjúalanyunk karrierje pedig bankszektorbéli alkalmazottként ívelt viharos sebességgel magasra.

Tisztában vagyunk a siker, ehhez kapcsolódva a társadalmi státusz fogalmának sokdimenziós voltával, nem is kíséreljük meg annak összes szempontját meghatározni, illetve az életutak során bemutatni. Elsősorban a foglalkozási, munkapiaci, illetve az anyagi, jövedelmi helyzet dimenziói mentén írjuk le és értelmezzük alanyaink nyolcvanas évekbeli sikereit, illetve karrierjük, életpályájuk alakulását.

Kolosi, Tóth és Keller (2008) rendszerváltó nemzedéknek nevezte az 1951 és 1965 között születetteket, akik a rendszerváltás idején 26–40 évesek voltak. Életkorukból adódóan ők voltak a kevésbé „kompromittált” nemzedék, az előző, az úgynevezett státuszváltó generációhoz (1936–1950 születettek) képest, akiknek a tagjai már a rendszerváltást megelőzően kiforrott társadalmi státusszal rendelkeztek. A változásokhoz való alkalmazkodás kényszere különböző módon érintette az eltérő generációkat, amíg az idősebbek esetében a különböző tőkekonverziós stratégiák bizonyulhattak hatékonyak, addig a fiatalabb, rendszerváltó nemzedék esetében nyíltak meg leginkább új pályák (Kolosi–Tóth–Keller 2008).

Interjúalanyaink mindketten a rendszerváltó nemzedék tagjai, a nyolcvanas években voltak pályakezdő fiatalok, a szocializmus időszakában szocializálódtak, a szocialista korszak egyetemén tanultak, ahol persze őket sem készítette fel senki a korábbi kiszámítható (diplomás) életpálya megszűnésére, vagy tágabban, a körülöttük lévő világ totális átrendeződésére.³ Életkoruk és társadalmi státuszuk alapján azonban egyértelműen azok közé tartoztak, akiknek a legnagyobb esélyük volt arra, hogy életjük során akár még javítsanak is társadalmi helyzetükön (Kolosi–Róbert 2004).

Annak ellenére, hogy alanyaink számos szociológiai relevanciával bíró jellemzőben különböznek egymástól, egyikük férfi, másikuk nő, egyikük vállalkozó, másikuk alkalmazott, más pályákon is mozognak, úgy, mint az informatika területe és a bankszektor, közös bennük, hogy a rendszerváltozás időszakában voltak pályájukon a legsikeresebbek, azaz olyan erőforrásokkal, tőkékkel rendelkeztek, amelyeket ebben az időszakban jól tudtak kamatoztatni. Miután az átalakulás irodalmában a jó pozíciók megszerzésének hangsúlyos útja volt a korábbi állami tulajdonrészek megszerzése a társadalmi és politikai kapcsolatok révén, fontos szempont volt, hogy a tulajdon újraelosztásában egyikük sem vett részt.

A két eset bemutatása során arra fókuszáltunk, hogy egyrészt melyek voltak azok az erőforrások, amelyek (verseny)előnynek bizonyultak, illetve hogy ezek segítségével milyen módon tudták megragadni a helyzet kínálta lehetőségeket.

Az interjúalanyok erőforrásainak leírására a Bourdieu (1986) és Coleman (1988) nyomán bevezetett tőkefogalmakat alkalmaztuk, mivel ezek segítségével az intézmények változása összeköthető az egyéni sikerrel, mobilitással (Róna-Tas 1997). Az egyes tőkefajták felhalmozása és használata az intézmények által meghatározott, ám új intézmények megjelenésekor az egyes tőkefajták értéke megváltozik. Ilyenkor az egyének felhalmozott tőkéjüket más tőké(k)re konvertálhatják,⁴ bár a tőkefajták különböznek átruházhatóságuk, megszerzhetőségük, tartósságuk, oszthatóságuk, átválthatóságuk stb. szempontjából (Róna-Tas 1997, Vedres 1997, 1998).

3 Ghodsee (2011) bolgár példák segítségével érzékelteti, hogy a poszt szocialista átmenet/átalakulás időszaka egyben megrázkódtatás is, amikor megszakad a mindennapi élet szokásos, kiszámítható ritmusa, zavartságot, frusztrációt és bizonytalanságot hagyva maga után.

4 Hankiss (1989) koncepciójában hangsúlyos a tőkekonverzió szerepe az elit folytonosságának megőrzésében.

Az elittel kapcsolatos kutatások a tőkék között kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a szereplők társadalmi tőkéjének, azaz társadalmi, politikai kapcsolataiknak. Az általunk vizsgált két történetben megítélésünk szerint a társadalmi tőke, a kapcsolatok jelentősége jóval kisebb, az erőforrások közül a kulturális tőke kiemelt szerepét tapasztalhattuk.

Az átalakulással, a piac szerepének erősödésével a gazdasági tőke és az azt működtetni képes szaktudás felértékelődött, ez utóbbi azonban a legnehezebben átadható, „legragacosabb”, legidőigényesebben megszerzhető, azaz a legmerevebb erőforrás (Vedres 1997).

Mindkét alanyunk rendelkezett olyan speciális, viszonylag ritka kulturális tőkével,⁵ amit a gazdasági intézmények változásai már a nyolcvanas években felértékeltek, s ami – különösebb társadalmi tőkék nélkül is – a karrierjük „üstököszerű” emelkedéséhez vezetett.

Idővel mások is igyekeztek alkalmazkodni az intézményi változásokhoz, azaz piacképes tudást szerezni, felhalmozni, így szereplőink kezdeti előnye nagyrészt elkopott.

A két történet esetlegessége és sok-sok különbsége ellenére is mutat néhány közös vonást, ami ha önmagában nem is bír magyarázó erővel, olyan adalék lehet, amelyhez keresztmetszeti kutatások révén nem juthatunk.

Jelen dolgozat forrása az a két (életút)interjú, amelyek 2019 októberében és 2020 decemberében – több részletben – Budapesten készültek.^{6,7}

Egy interjú szövege a múlt emlékeinek a jelen perspektívájából való elbeszélése, azaz általa nem tudjuk a múltbéli eseményeket „objektíven” megismerni, csak az alany narratív identitásán keresztül, mint egy társadalmi jelenség – esetünkben a rendszerváltozás időszakához való alkalmazkodás – individuális reprezentációjaként (Elekes 2018, Kovács 2007, 2011). E mellett – az interjú szituációból adódóan – az interjút készítő perspektívája is megjelenik (Holstein–Gubrium 2013).

Mindezekkel számolva az esettanulmányt jól alkalmazható módszernek ítéljük egy sokdimenziós környezetben, interdiszciplinárisan értelmezhető komplex jelenség bemutatására. Alanyaink életpályájának elemzése interdiszciplináris fogalmi keretet kíván, hisz sokféle dimenzió, sokféle logika alakította cselekedeteiket. A gazdasági intézményeken túl, a szűkebb-tágabb társadalmi környezet, a múltból eredő, mozgásteret behatároló strukturális kötöttségek, a történeti szempontok vagy akár az alanyok személyiségének bizonyos vonásai is szerepet játszottak.

5 Gazdasági tőkével – mint a legtöbbben – nem.

6 Az interjút a szerző készítette. Az egyéb forrás megjelölése nélküli idézetek „dólt betűvel, idézőjelben” az interjúkból származnak.

7 Az interjúalanyok a szerző ismerőseinek köréből kerültek ki. A személyes kapcsolat azzal az előnnyel járt, hogy adva volt a bizalom, ami elősegítette az interjúalanyok megnyílását. Az e körbe tartozó (vállalkozó, bankár) interjúalanyok szóra bírása különösen nehéz, jellemző a rejtőzködés, a bizalmatlanság (Laki–Szalai 2013). A személyes ismeretség miatt felmerül a kérdés, hogy ebben a helyzetben az alanyok mennyire törekedtek arra, hogy a kérdezőhöz igazítsák/torzítsák a mondanivalójukat. Azonban azt is tudjuk, hogy a személyes kapcsolat hiánya sem garantálja a kész identitásnarratívák vagy torzítások elkerülését. Az interjúvezetési módszerek sokféle módja közül a szerző arra törekedett, hogy minél kevesebbet beszéljen, hagyja alanyait „történeteket mesélni”. Úgy tűnt, mindketten megnyíltak, szívesen beszéltek az életükről, az interjú szituáció számukra is jó alkalmat, lehetőséget teremtett, hogy végiggondolják eddigi történetüket.

A VÁLLALKOZÓ⁸

Magyarországon a szocialista rendszer végig elfogadta a kisvállalkozók korlátozott jelenlétét, 1982 után pedig már tízezrek gyakorolhatták a vállalkozási tevékenységet.⁹ A gazdag hazai gazdaszociológiai szakirodalomból tudjuk, hogy a nyolcvanas évek vállalkozóit a kedvezőbb jövedelemszerzés motiválta, a vállalkozóvá válást tipikusan évtizednyi munkahelyi pályafutás előzte meg, a vállalkozást jellemzően másodállásban kezdték,^{10,11} más tőke híján a tudástőke jelentette a legfontosabb erőforrást. Első történetünk, Kovács István¹² története nagyrészt illik e képbe.

KI 1954-ben született Budapesten. Szülei (közép)polgári családokból származtak, édesapja jogász volt, édesanyja kereskedelmi középvezettséggel rendelkezik. A mama a nyolcvanas évek végén – fiától függetlenül – alkalmazottból (mikro)vállalkozó¹³ lett, s amely vállalkozást sikeresen működtetett nyugdíjba vonulásáig.

KI gyermekkorában sok időt töltött nagyszüleivel. A 19–20. század fordulóján született nagyszülők¹⁴ számára természetesen a német nyelv volt „az idegen nyelv”, s efelé orientálták az unokát is, aki a gimnáziumban, illetve az NDK-ban töltött hosszabb diákmunkák ideje alatt meg is tanult németül. Igaz, KI megítélése szerint német nyelvtudása későbbi karrierje során nem járt előnnyel, ezzel szemben az angol nyelvismeret hiányának hátrányát sokszor tapasztalta. Későbbi szűkebb szakmája, az informatika nyelve az angol, így azt a minimális szakmai szókészletet autodidakta módon elsajátította, amire az írott szakmai szövegek értelmezéséhez szüksége volt, de „*megszólalni nem tudott angolul*”.

A család számára olyan opció fel sem merült, hogy KI ne gimnáziumban, majd egyetemen tanuljon tovább. Műszaki érdeklődése hamar egyértelművé tette pályaválasztását. Az egyik vidéki nagyvárosunk¹⁵ műszaki egyetemének hallgatójaként ismerkedett meg a számítógéppel (persze annak az akkori, hetvenes évekbeli lyukszalagos, óriás méretű mivoltával), s ez a „szerelem” meghatározta későbbi életpályáját.

KI szerint az egyetemen magas szinten művelték/tanították az informatikát, a hallgatókat támogatták a fejlődésben. Például „*az érdeklődő hallgatók által létrehozott »informatikai szakkör« számára éjszaka is megnyitották a számítógépes labort*”.

8 E fejezetben támaszkodom az Egy „üstökös vállalkozás” története Magyarországon című tanulmányomra, amiben már – más kontextusban – elemeztem az e pontban tárgyalt vállalkozó történetét (Kelemen 2021).

9 Az 1982-es Vállalkozási Törvény lehetőséget teremtett kisszövetkezetek, jogi személyiség nélkül Pjt. (polgári jogi társaság), GMK (gazdasági munkaközösség), VGMK (vállalati gazdasági munkaközösség), illetve ISZSZCS (ipari és szolgáltató szakcsoport) létrehozására, az 1988-as Társasági Törvény pedig a jogi személyiséggel bíró társaságok alapításának a lehetőségét is kiszélesítette.

10 Az egyes korszakokban eltérőek voltak a piacra lépés kockázatai. A bizonytalanságot mérséklő, illetve a kockázatot kerülő stratégiák egyik jól ismert megoldása volt, hogy a magángazdaság szereplői megtartották állami alkalmazotti státusukat is, ami lehetővé tette számukra, hogy a szabályozás hullámsáitól függően a vállalkozásukat hol szüneteltessék, hol újraindítsák, hol törvényes keretek között működtessék, avagy „maszokoljanak”, azaz átlépjenek a szürke vagy a fekete gazdaságba (Laki 1998).

11 A második gazdaság szereplőinek az állami szférához kötődése a főállás biztonsága mellett a személyes kapcsolatok változatos hálóját is jelentették, amelyek pótolták bizonyos intézményeket. Akárcsak a család és a rokonság (Laki 1998).

12 A Kovács István (a továbbiakban KI) fantáziánév.

13 Az állami Képcsarnok Vállalat alkalmazottjaként kialakult személyes kapcsolatait felhasználva képzőművészeti alkotásokkal kereskedő vállalkozást hozott létre.

14 Tisztviselő nagypapa.

15 A budapesti fiú vidéki tanulását a könnyebb bejutáson túl az is motiválta, hogy mielőbb kikerüljön a családi keretek közül. Szülei korai válásuk után mindketten újrահázasodtak, s KI szívesen került távolra e mozaikcsaládtól.

KI 1978-ban szerezte meg rendszermérnöki diplomáját, s egy budapesti¹⁶ állami nagyvállalatnál, a Vilatinál¹⁷ helyezkedett el, ahol az akkor még gyerekcipőben járó számítástechnikai rendszerekkel kezdett el foglalkozni.

Álláskeresésnél kiemelt szerepe van a személyes kapcsolatok hálójának (Granovetter 1973), az első munkahely esetén pedig a származási család hálózatának (Utasi 1995). Ezek közül KI egyikre sem tudott támaszkodni, miután egyrészt más pályát választott, mint a szülei, másrészt egyetemi tanulmányait nem Budapesten végezte. Segítségre azonban az akkor még ritka képzettségével nem is volt szüksége. Egy állásbörzén jutott ahhoz az információhoz, hogy a Vilati (és több más cég is, amelyek közül a választás esetleges volt) egyáltalán létezik, és hogy informatikai szakembert keres.

MÁSODÁLLÁS

1981-ben – tehát még az 1982-es Vállalkozási Törvény megjelenése előtt – három (mérnök) kollégájával, másodállásban¹⁸ működő vállalkozást alapítottak. Az alapítás esetlegességét jelzi, hogy a rádióban hallott valamelyikük egy interjút arról, hogy létezik olyan gazdálkodási forma (polgári jogi társaság), amely keretében másodállásban vállalkozni lehet, innen jött az ötlet.¹⁹ Úgy gondolták, (szak)tudásukat, számítástechnikai ismereteiket a hiánygazdaság körülményei között, a rugalmatlan állami vállalatok környezetében könnyen értékesíteni tudják. Friss házas fiatalemberként többen szerettek volna keresni, ami már az első (nem teljes) évben sikerült is, ekkor a másodállásuk annyit hozott, mint a főállásuk éves bére.²⁰

A vállalkozás számítógépes rendszerek tervezésével, (mikro)számítógépek gyártásával és értékesítésével foglalkozott. KI három alapító társa a hardverre, ő – rendszermérnökként – a szoftverre specializálódott.

A személyi számítógépek itthoni piaca ekkor „védett” volt a külföldi versenytől, hisz – mint minden szocialista országban – a legújabb informatikai technológia behozatala embargó alá esett. A számítógépek összes változata rajta volt a COCOM-listán,²¹ azaz nem lehetett – legalábbis egyben – importálni azokat. A vállalkozás által gyártott személyi számítógépek – magyar nem lévén – import alkatrészekből készültek, annak ellenére, hogy az import állami monopólium, a vállalkozások importkerete szűkös, a devizához való hozzájutás pedig korlátos volt.

Az ellentmondást az úgynevezett „zsebimport” intézménye hidalta át.²² Ez azt jelentette, hogy hazai magánszemélyek a saját valutájukból megvették „nyugaton” – leggyakrabban a legközelebbi Bécsben –

16 KI tehát egyetemi tanulmányai végeztével a vidéki megyeszékhelyről hazatért Budapestre.

17 Villamos Automatika Tervező Intézet. Az 1960-ban alapított (állami) vállalatot eredetileg irányítástechnikai rendszerek egyedi és sorozatgyártmányainak tervezésére hozták létre, de a feladatkör később kiterjedt a gyártásra, szerelésre, üzembe helyezésre és szervizelésre is.

18 Utalunk a 8. és 9. lábjegyzetre.

19 Ez volt az ország 40. Pjt-je.

20 Kb. 50 000 Ft-ot. 1981-ben a teljes munkaidőben dolgozók havi átlagkeresete 4364 Ft volt (KSH 2020).

21 A COCOM tizenhét ország, Ausztrália, Belgium, Dánia, az Egyesült Királyság, Franciaország, Görögország, Hollandia, Japán, Kanada, Luxemburg, a Német Szövetségi Köztársaság, Norvégia, Olaszország, Portugália, Spanyolország, Törökország és az USA által 1947-ben életre hívott bizottság, a *Coordinating Committee for Multilateral Export Controls* első két szavának rövidítéséből kapta nevét. E bizottság állította össze az úgynevezett COCOM-listát, ami a szocialista blokk országait sújtó, kereskedelmi embargó volt. A listán lévő – elsősorban csúcstechnológiai – termékeket tilos volt a KGST (+Kína) országaiiba exportálni. Magyarországra vonatkozóan a COCOM-listát 1992-ben törölték, maga a COCOM szervezet 1994-ben szűnt meg.

22 A kedvezőtlen körülményekhez való kreatív alkalmazkodásnak nagy hagyománya van a hazai gazdasági szereplők viselkedésében. Laki Mihály (1984–1985) kényszerített innovációnak nevezte azt a jelenséget, amikor a hiánygazdaság körülményei között az éppen nem elérhető eszközöket, alkatrészeket valamilyen helyi „találmánnyal” helyettesítik. Kuczai Tibor (2000) a kreácsolás fogalmával, ami a kreativitás és a barkácsolás fogalmak összevonásából született, a hazai kisvállalkozások működését jellemezte. E szerint mind a kisvállalkozások, mind a barkácsolók a környezetük lehetőségeiből építkeznek.

a számítógépalkatrészeket, hazahozták, és azt eladták bizományba a vállalkozás(ok)nak. Az eladás némi felárral történt, így a zsebimportőr haszonhoz jutott, a vállalkozás pedig alkatrészhez, és ingyen hitelhez, mivel a bizományba átvett alkatrész árát csak az abból készült számítógép értékesítése után fizette ki.

A megrendelőik, jellemzően hazai²³ állami nagyvállalatok²⁴ számára az akkori szabályozási rendszerben anyagi előnyt jelentett, hogy az így megvásárolt munka költsége nem bér-, hanem dologi kiadás (azaz olcsóbb) volt. Az olcsóbb szolgáltatás ellenére – az első időkben különösen – csak a rugalmasabb vállalatvezetők merték őket, a „maszekokat” megbízni. Ekkor még legtöbbször a személyes kapcsolatok hálóján keresztül szereztek munkát. Ez elsősorban KI vállalkozótársainak kapcsolati hálóját, egyetemi évfolyamtársakat, illetve az állami munkahelyen korábban teremtett kapcsolatokat jelentette. Ezt az magyarázza, hogy KI nagyjából tíz évvel fiatalabb volt, mint társai, így alkalmazotti múltja jóval rövidebb volt, valamint vidéken szerzett egyetemi kapcsolatai voltak.

NÖVEKEDÉS

A számítástechnikai piacon a fordulatot az jelentette, amikor 1983-ban, illetve 1984-ben az IBM piacra dobta a PC/XT-t, majd a PC/AT-t. Az IBM PC-k világsikere „begyűrűzött” még az embargóval sújtott szocialista országokba is.

KI vállalkozása (is) elkészítette az IBM PC „klónját”²⁵ és piacra dobta. A kereslet jelentős volt, a zsebimportból adódó ingyen hitelből pedig könnyen tudták finanszírozni a növekvő kibocsátás növekvő anyagigényét, így a forgalom, az árbevétel és a jövedelmük is erőteljes növekedésnek indult.

A növekedés, a siker egyben azt is jelentette, hogy a mellékállás egyre több munkát igényelt, és egyre inkább összeegyeztethetlenné vált a főállással. „Gyakran előfordult, hogy azért voltam szabadságon, hogy napi 16 órát dolgozhassak a maszek cégben” – mesélte KI.

A növekedéssel párhuzamosan a főállás jövedelme egyre inkább a maszek jövedelem töredékére zsugorodott, 1985-ben például KI a főállása 70 000 Ft-os éves bére mellé a vállalkozás 185 millió Ft árbevételéből 1 millió Ft „maszek” jövedelemre tett szert. 1985-ben a teljes munkaidőben dolgozók havi átlagkeresete 5961 Ft volt Magyarországon (KSH 2020), ez éves szinten 71 532 Ft. Az 1 millió ennek a tizennégyszerese.

A nyolcvanas évek közepére már mind a négyen úgy érezték, hogy a megengedőbb politikai légkörben ott merik hagyni az állami vállalat főállásának biztonságát, és 1986-ban teljes állású vállalkozóvá váltak.²⁶

A nyolcvanas évek reformjai során a magánvállalkozások gazdasági környezete jelentősen megváltozott. Számos, addig érinthetetlen adminisztratív korlát megszűnt, vagy „felpuhult”. Ezek a változások a magánvállalkozók viselkedését is megváltoztatták. Sokan – csakúgy, mint KI és társai – már nem próbáltak lavírozni az állami és a magánszektor között, hanem teljes egészében kiléptek a magánszférába, s a szabályozásadta kereteken belül egyre nagyobb vállalkozásokat működtettek (Laki 2002b).

23 De nem kizárólagosan, például exportáltak nyugatnémet vevőnek is, aminek bevételét importra költhették.

24 Magánszemélyek számára ekkor még nagyon drága volt a számítógép. 1986-ban egy IBM PC 1 millió Ft-ba került. A havi átlagjövedelem ekkor 6435 Ft volt (KSH 2020).

25 Az IBM PC esetében a hardver adatai nyilvánosak voltak, a szoftver azonban a korábbi számítógépekkel szemben nem szabványos volt, hanem védett, így a „klónt” saját fejlesztésű szoftverükkel látták el.

26 Míg az önállóság korábban sok társadalmi hátránnyal járt (Laky 1987), a nyolcvanas évek közepére a vállalkozás már nem tekinthető alacsony presztízsű tevékenységnek. Ezt az is jelzi, hogy 1988-ban a magyar felnőtt társadalom mintegy egynegyede vállalkozott volna szívesen, ami 1990-re aztán 40% fölé emelkedett. A vállalkozói hajlandóságnak ez a mértéke nem maradt állandó, 1995-re lecsökkent kb. 20% körülire, amit a kutatók nem az önálló presztízsének a csökkenésével, hanem az emberek reálisabb helyzetfelmérésével magyaráztak (Lengyel 1989).

A szocialista rendszer azonban nemcsak intézményi, hanem kulturális akadályokat²⁷ is jelent(ett) a vállalkozói szellemmel szemben (Estrin–Mickiewicz 2011, Ivlevs–Nikolova– Popova 2020). Ilyen például az önkezdemenyezés helyett az államra való támaszkodás kultúrája (Szerb–Trumbull 2016).

KI-ék számára az is korlátot jelentett, hogy az ő alapvetően műszaki, informatikai tudásuk mellett, a vállalkozás növekedése és a folyamatosan változó intézményi környezethez való alkalmazkodás kényszere okán, egyre fontosabbá váltak a közgazdasági és jogi ismeretek.

A szabályozási rendszer változásaihoz alkalmazkodva, keresve mindig a legelőnyösebbet, a vállalkozás jogi formája többször változott. A Vállalkozási Törvény megjelenése után a kedvezőbb adózási szabályok miatt 1982-ben átalakultak GMK-vá, majd 1985-ben kisszövetkezetté, a kilencvenes években pedig RT-vé.²⁸

A nyolcvanas évek második fele a dinamikus növekedés időszaka volt. A forgalom, az árbevétel ugrásszerűen nőtt, s a kedvező adórendszernek²⁹ hála, a jövedelmük is.

VERSENY ÉS EGYÜTTMŰKÖDÉS³⁰

A hazai számítástechnikai, informatikai piacon természetesen jó pár (nagy)vállalkozás kínálta termékeit.³¹ A nyolcvanas évek végi, illetve a kilencvenes évek eleji „vadkapitalizmus” versenyét KI azonban rendkívül korrektnek írta le. A versenytársakkal való kapcsolatot „barátságos konkurenciaként” jellemezte, akik között nem volt tisztességtelen verseny, például egymás ajánlatai utáni kémkedés, a másik ajánlata alá ígérés. Sőt, támogatták, ha kellett, alkatrészsel is kíségtették³² egymást.

E jó viszonyt legalábbis elősegítette, hogy az informatikai piacon a kereslet dinamikusán nőtt, azaz az itt versenyző vállalkozások gyakorlatilag nem álltak egymás növekedése útjában.

A vállalkozók közötti kapcsolatok egy része korábbi szakmai (egyetemi, előző munkahelyi) ismeretségekből adódott,³³ illetve a közös piac közös színterein való találkozásokból, mint például a különböző kiállításokon, vásárokon (pl. BNV) való részvétel.

Nemegyszer közösen próbáltak lobbizni is, intézményi keretek híján személyes kapcsolati hálóikon keresztül, például a szűkös hivatalos importkeret bővítéséért. Jórészt ebből a társaságból kerültek ki azok, akik 1990-ben újraélesztették az id. Chorin Ferenc és Hatvany-Deutsch Sándor által 1902-ben alapított és 1948-ig működő GYOSZ³⁴-t.

27 Megjegyezzük, Leopold Lajos (1917) már a 19–20. század fordulója hazai „színlelt kapitalizmusának” legnagyobb problémáját az igazi kapitalista szellem hiányában látta.

28 A már jogi személyként működő kisszövetkezetet 12 fővel lehetett alapítani, amit a már meglévő alkalmazottak segítségével hidalnak át, azaz bevették őket a szövetkezetet alapítók közé.

29 Pár %-os volt mind az éves nyereségadó, mind a személyi jövedelemadó.

30 Mike (2020) arra hívta fel a figyelmünket, hogy a piaci koordináció mind a verseny, mind az együttműködés intézményeit is jelenti.

31 „Elégé színes a gépek választéka is: a zsebimportban bejövő gépek típusválasztékában minden található, ami csak Bécsben vagy Münchenben kapható és elég olcsó. Figyelemre méltó, hogy hazánkban 1985-ben 13 gyártó 23 különböző típusú gépet gyártott. Biztosra vehető, hogy a gyártók száma is, a gyártott géptípusok száma is több a katalógusban található nál” (Mazzag 1986:335).

32 A készletgazdálkodás neuralgikus pont a számítástechnikai ipar esetében, mert az elektronikai áru nagyon gyorsan romló jószág, akár egy-két hónap alatt felhasználhatatlanná, eladhatatlanná válik.

33 A kezdetekkor ez még egy viszonylag szűk, átlátható szakmai közösség volt.

34 Gyáriparosok Országos Szövetsége.

A „társaság” egy része informálisan is rendszeresen összejárt, KI emlékei szerint „közvetlen hangulatban, évődve, biliárdozás közben” vitatták meg a legfontosabb gazdasági, politikai eseményeket.³⁵

KI tehát vállalkozói tevékenysége során, sikeres vállalkozóvá válva, „menet közben” tett szert széles ismeretségi körre, széles kapcsolati hálóra.

KI vállalkozásának piaca elsősorban a vállalatok/vállalkozások voltak, akiket – kinőve a személyes kapcsolatok hálóit – marketingeszközökön, például a már említett kiállításokon, vásárokon, egyéb reklámokon (TV) keresztül értek el.

Személyzeti politikájukban kifejezetten ügyeltek a munkaerő gondos kiválasztására, jó szakemberek alkalmazására, a dolgozók lojalitásának megszerzésére, a jó munkahelyi légkör megteremtésére. Például Magyarországon először (1988-ban) e vállalkozás egészítette ki a táppénzt a teljes fizetésre az alkalmazottak betegsége idején. (Ennek persze marketingfunkciója sem volt elhanyagolható.)

A jó szakemberek megkeresésének, kiválasztásának nehézségeit³⁶ megtapasztalva 1989-ben alapítottak egy személyzeti tanácsadó (fejvadász) céget, egyrészt hogy segítse személyzeti munkájukat, másrészt mert jó üzletnek gondolták. (Az is lett.)

1990

1990-ben a rendszerváltás intézményi változásai közül a vállalkozást az import liberalizálása érintette leginkább. Ez egyrészt utat nyitott a „nyugati” versenynek, bár KI szerint a kilencvenes évek elején ennek nyomását még nem érezték. Másrészt ekkortól megszűnt a zsebimport, azaz megszűnt az alkatrészek beszerzésének ingyen hitelezése. A gyártáshoz szükséges import alkatrészeket a vállalkozásnak kellett előre megfinanszíroznia. Ezt – mint a hasonló, import alkatrészekből termelő vállalkozás legtöbbje – csak hitelből tudták megoldani. A kilencvenes évek elejének transzformációs válságát (Kornai 1993b) erőteljes infláció, rendkívül magas kamatok, a drága hitel jellemezte. 1990 és 1993 között a jegybanki alapkamat meghaladta a 20%-ot.³⁷ A döntően importalkatrészeket feldolgozó vállalkozások nagy része, így KI-ék vállalkozása is, hitelspirálba került.

Fizetési nehézségek, „sorbanállás,”³⁸ csődök, illetve – a szabályozás részéről – a pénzügyi fegyelem kikényszerítésének kísérletei voltak ezen időszak jellemző sajátosságai.

A problémákat tetézte a gazdálkodási ismeretek, a hozzáértő gazdasági szakemberek hiánya. A vállalkozás növekedése, illetve a piaci mechanizmus térnyerése felértékelte a műszaki tudás mellett a (köz)gazdasági ismereteket.³⁹ KI és tulajdonostársai – mindnyájan műszaki emberek – ezt fel is ismertek. Tudták, hogy mérnökként nem értenek a vállalatirányításhoz, és különösen nem az irányítás átalakításához, amit a vállalkozás erőteljes növekedése és a verseny élesedése is megkívánt volna.

35 KI szerint ezek a találkozók elsősorban baráti találkozók voltak, s kevésbé szóltak az üzletről. Ide meghívás útján lehetett bekerülni.

36 Például 1986-ban egy „titkárnőt keresünk” hirdetésre egyszerre megjelenő 36 jelölt komolyan megijesztette KI-t, hogy az jó sok idő, amíg minden jelölttel elbeszélget.

37 MNB – A jegybanki alapkamat alakulása. Elérhető: https://www.mnb.hu/Jegybanki_alapkamat_alakulasa?datefrom=1990.01.01.&dateuntil=1993.01.01.&order=0 [Letöltve: 2020-05-27].

38 Amikor a fizetések és adósságtörlesztések elmulasztása tovább gyűrűzik a többi vállalatra, és kialakulnak a kényszerhitelek egymásba kapcsolódó láncolatai. Az adós vállalat előtt mintegy sorban állnak a hitelezők a tartozás kiegyenlítéséért (Kornai 1993a).

39 A piaci koordináció uralkodóvá válásával a közgazdasági (és jogi) diploma és a közgazdasági tudás felértékelődésének folyamatát (főként a mérnöki diplomával szemben) elemezte Lengyel és Bartha (1995), Vedres (1997) és Lengyel (2007) a gazdasági elit relációjában.

Ekkor azonban a jó gazdasági szakember hiánycikk (fejvadász céggel együtt is), mivel sem az elavult képzés,⁴⁰ sem a korábbi elavult gyakorlat nem közvetített naprakész tudást, nem beszélve a gyorsan változó intézményi környezetről. A hozzá nem értés okozott rossz döntéseket a vállalkozás életében is.

FELSZÁMOLÁS

A hitelspirál elől a '90-es évek elején már részvénytársasággá alakult vállalkozás megpróbált előre menekülni, és kihasználni a rendszerváltás utáni időszak piaci és/vagy szabályozási réseit.

„Sokszor abból indultunk ki, nekünk mire lenne szükségünk. Mint amikor például szerettünk volna jó szakembert felvenni, de nem volt fejvadász cég. Hát csináltunk egyet.”

Így, az akkor már holding⁴¹ formában működő cég, jó néhány új területen jelent meg. Lett lízinggel, reklámmal, oktatással foglalkozó vállalkozásuk, fejvadász cégük, magánnyomozó irodájuk. A „csúcson” a holding 12–13 vállalkozása nagyjából 300 főt⁴² foglalkoztatott, amiből az alapvállalkozásnál dolgozott 120–150 fő.

A cél az lett volna, hogy az újak nyereségével „tömjék be” az alapvállalkozás által létrehozott „lyukakat” (vesztéseket). Az új területek közül jó néhány eredményes volt, ennek ellenére az összes lyuk betömése nem sikerült, ami a vállalkozás csődjéhez, majd 1994-es felszámolásához vezetett. A diverzifikáció, az új piacokra lépés ennek ellenére jó ötletnek bizonyult, ami abból is látszik, hogy nem egy – a felszámoláskor vevőre lett – vállalkozás a mai napig eredményesen működik, bár már mások tulajdonában.

KI megítélése szerint a hitelspirált azok éltek túl a kilencvenes évek első felében, akik tőkéhez jutottak. Ennek két jellemző útja volt: vagy állami tulajdon szerzésével vagy külföldi befektetők megjelenésével. Különösen a spontán privatizáció időszakában⁴³ lehetett kiugróan „nyereséges” privatizációkat bonyolítani. A privatizáció során nagyobb részben azok jutottak tulajdonhoz, akik a szocializmus időszakában végig kitartottak az állami vállalatokban, szövetkezetekben (Laki 2002b).

KI tipikus képviselője volt azoknak az – általában – fiatalabb vállalkozóknak, akik már a rendszerváltás előtt elhagyták az állami szektort (akik korábban az állami szektorban alacsonyabb beosztásokban dolgoztak, s nem voltak tagjai az MSZMP-nek), s akik jórészt kimaradtak a privatizációból (Laki 2002a, 2002b).

Bár KI-ék is indultak néhány privatizációs pályázaton, nem jutottak állami tulajdonhoz. *„Nem voltak politikai, és államigazgatási kapcsolataink. Egyrészt túl fiatalok voltunk hozzá, másrészt tudatosan is próbáltunk a politikától (politikusoktól) függetlenek maradni. Ez persze csökkentette az állami vagyonhoz jutás esélyét.”*

A volt káderek állami tulajdonhoz jutásának nagyobb esélye nemzetközi tapasztalat is. A kommunizmus összeomlása után Közép- és Kelet-Európában a volt párttagok különösen nagy valószínűséggel kezdtek vállalkozást és lettek vállalkozók (Róna-Tas 1994, Ivlevs–Nikolova–Popova 2020). Ivlevs és szerzőtársai (2020) azt is próbálták tisztázni, hogy a volt párttagok vállalkozói tevékenységét a korábbi párttagság által biztosított erőforrások,

40 A későbbiekben ezt részletesebben tárgyaljuk.

41 Vállalatcsoport.

42 A hazai vállalkozások méretszerinti megoszlásában a 250 főt meghaladó foglalkoztatottal rendelkező nagyvállalkozások 1%-nál kisebb arányt jelentettek akkor és azóta is.

43 Az 1987 és 1990 közötti időszakot nevezik a spontán privatizáció korszakának, amikor gyakran jogszerűen, de erkölcsileg kifogásolható módon, átgondolt szabályozás nélkül, a nyilvánosság kizárásával, egyenlőtlen esélyekkel került állami vagyon olcsón magánkézbe, elsősorban a helyzetükből adódóan „bennfentes” kezekbe. 1990-től az Állami Vagyonügynökség (ÁVÜ) létrehozásával megkezdődött az állami vezérlésű privatizáció és az állami vagyon védelmének törvényi védelme (1990. évi VII. és VIII. tv.). Ezzel a spontán privatizáció szélsőséges időszaka lezárult.

információk és lehetőségek (pl. privatizáció) vezérelték-e, vagy pedig az, hogy bizonyos egyéni adottságokkal rendelkező személyek nagyobb valószínűséggel váltak kommunista káderekké. Eredményeik szerint a volt párttagság az ahhoz kapcsolódó erőforrások révén könnyítette meg az üzlet alapítását, de annak működtetésben már nem járt előnyökkel, sőt, a káderek nagyobb valószínűséggel rendelkeztek olyan tulajdonságokkal, mint például a konformitás, alacsonyabb kockázatvállalási hajlam, amik egyenesen szemben álltak a vállalkozói szellemmel.

A hitelspirálból való másik „menekülési út”, a (külföldi) tőkebevonás, tulajdonmegosztás lehetősége lett volna. Ebbe az irányba KI-ék sem voltak nyitottak, úgy érezték, a nyugati befektetők „gyarmatosító mentalitását” nehezen viselnék, félték a kiszolgáltatott helyzettől, illetve az azzal való visszaéléstől.

NAGYVÁLLALKOZÓBÓL KISVÁLLALKOZÓ

A '94-es felszámolás után KI és alapítótársai külön-külön, de továbbra is önállóként folytatták pályafutásukat, nagyvállalkozóból immár kisvállalkozóvá válva. Az azóta eltelt negyedszázad során egyikük sem volt soha alkalmazott. Ez utóbbi ténytet KI erőteljesen hangsúlyozta, kitűnt, kiemelkedően fontos számára az önállóság, a szabadság, az autonómia. Szintén, hogy „*egyedül is megállták és megtalálták a helyüket*”, „*hogyan megteremtették a családi boldogulás feltételeit*”.

A gazdasági szereplők pszichológiai jellemzőinek meghatározó volta már Schumpeter (1980) vállalkozófogalmában megjelent. Kő (2002) a magyarországi nagyvállalkozók egy csoportjának pszichológiai profilját leírva legfontosabb jellemzőként az autonómiát, az önállóságot emelte ki: hatékonyak és kompetensnek tartják magukat, aktívak, kezdeményezők, kreatívak. A célkitűzéseik elérésében saját aktivitásukra alapoznak, és nem azt várják, hogy a dolgokat majd a szerencse fogja kedvezően alakítani. A feladatok megoldása, a munka végzése önmagában jelent örömet számukra. A szerző megjegyezte, ezek a tulajdonságok azonban nem kizárólagosan a nagyvállalkozókra jellemzőek, hanem minden önálló, hatékony és kreatív személyre ráillenek.

Az informatikai vállalkozás felszámolásakor nem „mentődött ki” magánvagyon, mi több, „*inkább a családi ezüstöt is bevittük a cégbe, csak hogy menteni próbáljuk*” – fogalmazott KI.

Azaz, a kilencvenes évek második felétől létrehozott kisebb vállalkozásaikban – újra – csak a tudástőkéjükre, korábbi tapasztalataikra („*jó iskola volt*”), illetve a már vállalkozóként megszerzett kapcsolataikra⁴⁴ tudtak erőforrásként támaszkodni. Igaz, ezek „*sokat segítettek*”.

Laki (2002b) szerint akármilyen úton is váltak tulajdonossá, a hazai nagyvállalkozók piaci „működési módját” az aktív éveikben, a nyolcvanas, kilencvenes években „szerzett tudás” és annak mozgósításának képessége határozta meg.

KI tudását, szakmai ismereteinek nagy részét autodidakta módon, már aktívként sajátította el, azaz élete folyamatos tanulás. Tevékenysége kisvállalkozóként szerteágazó, foglalkozott/foglalkozik informatikai, üzleti, sőt, életmód tanácsadással, ezekhez kapcsolódó tréningek tartásával, ISO rendszerek kiépítésével. Ma már nyugdíjkorú.

A nagyvállalkozóból kisvállalkozóvá válás jelentős munkapiaci/vagyonosi státuszvesztést jelentett, ez azonban csak kisebb mértékben járt együtt az életmódbeli/jövedelmi státuszának csökkenésével. Magyarországon a jólét nélkülözhetetlen kelléke a színvonalas, saját tulajdonban lévő lakás (Utasi 1995). KI otthona ma is ugyanaz a kiváló helyen lévő tágas otthon, mint nagyvállalkozó korában. Azaz, a kisvállalkozás jövedelme is biztosított és biztosít egyfajta „tisztos polgári jólétet” (Kolosi–Szelényi 2010) családjának.

⁴⁴ Például a kapcsolatok révén megrendeléshez, információkhoz lehetett jutni.

A BANKÁR

A hatvanas évek első felében született Kiss Mária⁴⁵ szülei orvosok voltak, édesapja az egyik budapesti kórházban, édesanyja egy klinikán dolgozott. A paraszti családból származó édesapja nem, de a (kis)polgári családból származó édesanyja – nem szokványos módon – németül és angolul is beszélt,⁴⁶ amit klinikai orvosként és kutatóként is tudott kamatoztatni.

Magyarországon az úgynevezett „nemek forradalma”⁴⁷ (Nagy 2014) részben a szocializmus időszakában lezajlott, amikor a női emancipáció kitüntetett terepeként kezelték a munkaerőpiacot, és jelentősen növelték a nők munkaerőpiaci részvételét (Verdery 1996, Nagy 2014, Nagy–Fodor 2015). A kétkeresős családmodell általánossá válásával párhuzamosan a férfi szerepek kevésbé változtak, s továbbra is erős maradt a patriarchális család ideája (Esping-Andersen 2009, Nagy 2014:177).⁴⁸

Interjúalanyaink abba születtek, az volt a természetes, hogy az anya is dolgozik, s mellette otthon a „hágyományos munkamegosztást” tapasztalhatták. Akkor is, ha mint láttuk, KM édesanyjának munkapiaci pozíciója, jövedelme magasabb volt, mint az édesapjéé.

Vállalkozó alanyunk saját családjában tovább élt a hágyományos munkamegosztás normája. KI felesége, diplomás közgazdászként – a gyermekeik születése utáni rövid időszaktól eltekintve nyugdíjba vonulásáig aktív volt, s emellett a háztartás és a gyermekek terhei kizárólag rá hárultak. Ebben segítséget a nagyszülők jelentettek, illetve – anyagi helyzetükből adódóan megengedhettek, megengedhetnek – fizetett háztartási alkalmazottak is, úgymint takarítónő és kertész.

KM – ahogy szülei esetében is volt – magasabb pozícióban és több fizetésért dolgozott, illetve dolgozik, mint a szintén bankszektorbéli férje, az otthoni munkamegosztás azonban náluk már nem tradicionális módon alakult. A háztartási munkákat, a gyermek körüli feladatokat megosztják, abban mindketten részt vettek/vesznek, például a férj főz. Emellett fizetett segítségük is volt/van: babysitter, takarítónő, kertész. Azaz KM esete kevésbé illeszkedik abba a hágyományos hazai mintába, miszerint a munkapiacra a férfiak mögött a házastárs (élettárs) és a gyerekek erőforrást jelentenek, addig a nők esetében a „második műszak” erőforrást von el (Nagy–Sebők 2018).⁴⁹

45 Kiss Mária, továbbiakban KM, ami fantáziánév.

46 1960-ban a magyar lakosság 4%-a beszélt németül, 0,4%-a angolul (KSH 1992:18).

47 E hangsúlyos kifejezés arra a folyamatra utal, amikor a férfi kenyérkeresői modellen alapuló társadalmi status quo felborult, s a nemek társadalmi helyzete – sokféle szempontból (foglalkoztatás, oktatás, egészségügyi helyzet, politikai részvétel stb.) közeledett egymáshoz (Nagy 2014).

48 A rendszerváltás környékén elő is törtek azon antifeminista törekvések is, amelyek az állam kontrolljának növekedését szerették volna elérni (pl. abortusz-ellenes mozgalmak, Verdery 1996).

49 Turaeva (2017) két vállalkozónő esetén keresztül mutatta be a nemi szerepek változását a muszlim vallású Üzbegisztánban. A szovjet időszak alatt bevezetett reformok és intézmények ott is a tradicionális nemi szerepek modernizálódását jelentették, megnyílt a nők előtt a tanulás lehetősége, megjelen(het)tek a munkapiacra, sok szempontból elszakadhattak a hágyományos életmódtól (pl. ruházkodás tekintetében), némileg kiszakadhattak a család, a rokonság hágyományos hatalmi struktúrájából, csökkent a nemek közötti egyenlőtlenség. A posztsovjet időszakra a korábbi emancipálódást elősegítő intézmények jó része megszűnt, félő volt, hogy a tradicionális patriarchális családmodell automatikusan visszatér, azonban a modernizáció nem múlt el nyomtalanul. A dolgozatból megismert két vállalkozónő is „lavírozik” a két ellentmondó értékrend, a modernitás és a hágyomány között, innovatívan próbálják az előnyöket (intenzívebb társadalmi élet, a származási családotól való függetlenség, nagyobb önrendelkezés) és a hátrányokat (kevesebb családra fordítható idő, időkényszer, munka és háztartási feladatok összekapcsolásának nehézsége, szociális nyomás) összehangolni. Ami a nemek közötti tekintélyt és a döntési jogköröket illeti, a piac szerepe erős: „most a pénz dönti el, ki a főnök és mit kell tenni” (Turaeva 2017:317).

Visszakanyarodva KM gyermekkorához, a fentiek alapján talán nem meglepő, hogy az édesanya interjúalanyunknak olyan (az akkori viszonyok között ritka) iskolát keresett, ahol a gyerekek már alsó tagozattól angolul is tanultak a – majd felső tagozattól kötelező – orosz mellett. Az 1960-as évek zárt Magyarországon még a diplomás szülők között is kevesekben fogalmazódott meg a nyelvtanulás/tudás iránti igény.

A sokáig szintén orvosnak készülő KM-t a szüleit körbevevő hazai egészségügy feudális világa, a hálapénz intézménye a gimnázium vége felé végül eltérítette az orvosi hivatás megcélzásától,⁵⁰ és az akkoriban⁵¹ „feljövőben lévő”, egyre népszerűbb közgazdasági egyetemre jelentkezett. Választását az egyik osztálytárs külkereskedő édesanyjának személyes varázsa is motiválta, akinek személyisége és foglalkozása összekapcsolódott KM szemében. („Ha ilyen⁵² egy külkereskedő, akkor én is külkereskedő szeretnék lenni.”)

„...NEM ÁLL MEG A VILÁG A HATÁROKNÁL”

KM számára a közgazdasági fakultás⁵³ „sorsformáló élménye” az AIESEC⁵⁴ volt. Néhány napos egyetemistaként nem látott okot a „szimpatikus verbuválók” visszautasítására, így belépett a (közgazdász) hallgatók által vezetett és működtetett nonprofit szakmai szervezetbe. Az AIESEC kvázi vállalkozásként működött.⁵⁵ Hogy bevételük legyen kiadásaik fedezésére szolgáltatásokat nyújtottak (pl. marketingtevékenységet) vállalatoknak, gyakornoki állásokat szereztek külföldi diákok számára hazai vállalatoknál, hogy cserébe tagjaik külföldön gyakornokoskodhassanak. KM-t még gólyaként választották meg a helyi szervezet vezetőjének, ami a gyakorlatban a húsz fős csapat irányítását jelentette.

Az AIESEC tagjai tehát már a hetvenes-nyolcvanas években alkalmat teremtettek arra, hogy egyrészt működtessenek egy nonprofit vállalkozást, másrészt, hogy világot lássanak, nemzetközi tapasztalatokat szerezzenek.⁵⁶ KM egyszer Svédországban, egyszer pedig az USA-ban, Texas államban – a véletlenek folytán⁵⁷ – mindkét alkalommal egy bankban vett részt szakmai gyakorlaton. Mindezek – saját bevallása szerint – sokkal inkább formálták gondolkodását, mint az egyetem hivatalos tananyaga.

KI – a kor ismereteihez képest – nívós képzést kapott egyik műszaki egyetemünkön, míg KM egyetemen megszerzett gazdasági ismeretei hagytak kívánni valót maguk után. Ismert, a közgazdaságtudomány oktatása magas színvonalú volt Magyarországon a II. világháborúig, de ez a folytonosság – ideológiai okokból – radikálisan megszakadt a háború után mind szellemi mind személyi értelemben (Szamuely–Csaba 1998). A műszaki képzés – kevésbé átideologizált volta okán – színvonalának alakulására jóval inkább volt jellemző a kontinuitás.

50 Úgy érezte, hálapénz nélkül nem áll arányban a ráfordított munka az elérhető jövedelemmel, a hálapénz intézménye viszont elfogadhatatlan volt számára.

51 1982-ben kezdte meg egyetemi tanulmányait.

52 „Elegáns, művelt, kedves, nagyvonalú.”

53 Egyetemi tanulmányait KM sem Budapesten, hanem az egyik vidéki nagyvárosunk tudományegyetemének közgazdasági karán, áruforgalmi szakon folytatta. A budapesti lány azért ment vidékre, hogy önálló lehessen, kiszakadjon a szülői házból. Ezen törekvését családja is támogatta. Ezt utólag is jó döntésnek gondolja, az „önellátás” sok praktikus ismeret elsajátítására kényszerítette.

54 Az 1948-ban alapított AIESEC (*Association Internationale des Etudiants en Sciences Economiques et Commerciales*, angolul: *International Association of Students in Economic and Commercial Sciences*) a világ legnagyobb diákszervezete: ma már több mint 120 országban van jelen, több mint 86 000 taggal. A diákszervezet célja a fiatalok személyes, szakmai és vezetői képességeinek, tudásának fejlesztése elsősorban nemzetközi csereprogramok (szakmai gyakorlatok) segítségével. Működésük nonprofit, tagjaik és vezetőik is diákok. Magyarországot az AIESEC 1972. évi bécsi nemzetközi kongresszusán választották a szervezet teljes jogú tagjává.

55 Illetve működik a mai napig.

56 A kommunikáció jóval nehezebb volt, ekkor még nem volt általános a számítógép, az e-mail, a mobiltelefon.

57 Sorsolás útján döntötték el, hogy ki és hova mehet.

Ez a különbség tetten érhető volt még a hetvenes, nyolcvanas évek felsőoktatásában is.⁵⁸

KM az egyetemen megszerzett másik erőforrása az angol nyelvtudásának tökéletesítése volt. A kellő alappal rendelkező hallgatók számára egy szakfordítói diplomát is adó kurzust biztosított az egyetem, ami – a legtöbb felsőoktatási intézmény nyelvkurzusával szemben – hatékonyan működött.⁵⁹

BELÉPÉS A MUNKAPIACRA

Az 1987-ben diplomázott KM – a HVG-ben olvasott álláshirdetés nyomán⁶⁰ – egy marketing konzultációs kft-nél⁶¹ kezdte munkavállalói pályafutását Budapesten. Álláskeresésnél – KI-hez hasonlóan – ő sem támaszkodhatott sem a személyes, sem a származási családja kapcsolatainak hálójára. Egyrészt nem a szülei szakmáját folytatta, másrészt egyetemi tanulmányait ő sem Budapesten végezte. Így maradt az újsághirdetés. Azonban miután a nyolcvanas években egyre inkább felértékelődtek a közgazdasági ismeretek, a pályakezdő közgazdászokra⁶² volt kereslet, mind az új intézmények, mind a vállalati szféra részéről, azaz KM válogathatott az állások között.⁶³

Első választása nem volt túl szerencsés, a reklám-, illetve marketingstratégiákkal foglalkozó cég kezdetleges, „*fapados*” módszerei,⁶⁴ illetve a fiatal munkatársak negatív diszkriminációja („*csicskáztatása*”) okán interjúalanyunk hamar menekülőre fogta rossz hangulatú első munkahelyéről. 1988-ban még itt, munkahelyi feladatai révén került kapcsolatba az egyik hazai vegyesbankkal, ahol a – még nem túl hosszú – szakmai önéletrajzának köszönhetően azonnal nyitott kapukra talált.

A MAGYAR BANKRENDSZER ÁTALAKULÁSA

A szocialista időszak egyszintű bankrendszerének modernizációja, a központosított tőkeallokáció lazítása már a nyolcvanas évek elején megkezdődött, majd 1987. január 1-jétől lett újra kétszintű a magyar bankrendszer.⁶⁵

58 Ez azt is jelenti, hogy azok a közgazdászok, akik még a rendszerváltás előtt diplomáztak és később sem képezték magukat tovább intézményes keretek között, csak autodidakta módon szerezhettek piacokonform ismereteket.

59 Ez elsősorban a kurzusz vezető személyes kvalitásainak érdeme volt. Jellemző, hogy még a mai napig is tartják vele a személyes kapcsolatot az egykori tanítványok.

60 KM egyetemi tanulmányai végeztével a vidéki nagyvárosból szintén hazatért Budapestre.

61 A kft több állami vállalat közös tulajdonában volt.

62 Laikus voltuk ellenére.

63 A marketingre azért esett a választása, mert az az alkalmazott közgazdaságtan modern, nyugatias területének tűnt.

64 „*Cipőt a cipőboltból.*”

65 A (szocialista) egyszintű bankrendszerben nem volt kereskedelmi banki szint, az MNB állt közvetlen kapcsolatban a vállalati szférával, azok pénzforgalma, hitelezése, devizagazdálkodása rajta keresztül bonyolódott. A jegybank mellett csak korlátozott jogosítványú, például csak a lakossággal kapcsolatban álló pénzüintézetek léteztek.

Az MNB funkcióinak szétválasztásával hozták létre a központi irányítási feladatokat ellátó jegybankot, és az üzleti tevékenységek végzésére a tőle intézményesen és szervezetenként is elkülönülő kereskedelmi bankok rendszerét. A kétszintű bankrendszerben a jegybank felelős a monetáris politikáért, a kereskedelmi bankok, akik közvetlen kapcsolatban állnak a gazdasági szereplőkkel, az üzleti döntéseik (számlavezetés, betétgyűjtés, hitelnyújtás) következményeiért. Ezzel az MNB-nek megszűnt a gazdálkodó szférával való közvetlen kapcsolata, és a központi bank a bankok és az állam bankjává vált. Az újonnan megalakuló kereskedelmi bankok egy részét a korábbi központi bank egyes részlegeiből választották le, illetve a meglévő, speciális feladatokat ellátó bankokból (külkereskedelmi, lakossági bankok) hozták létre. Megjelentek a külföldi bankok leánybankjai is, illetve a bankalapítás szabadsága szült néhány hazai tulajdonú kis magánbankot is. 1989-re nagyjából kialakultak a mai magyar bankrendszer alapjai (Ábel–Szakadát 1997, Várhegyi 1996, Vértesy 2007).

Johnson (2016) azt a folyamatot elemezte, ahogy a poszt-szocialista országok legtöbbszörében, így Magyarországon is, a kétszintű bankrendszer létrejöttével a kilencvenes évek első felére – egyáltalán nem evidens módon – intézményesült a jegybanki

„A bankpiac liberalizálása utáni első időszak az új lehetőségek okozta eufória jegyében telt el. Néhány év alatt több tíz új pénzüintézet alakult meg, országszerte bankfiókok épültek, s az új bankok nagy becsúval kezdték el a piac meghódítását. Az üzleti tapasztalattal nem, vagy csak kevéssé rendelkező új bankárok sikereket értek el, az ügyfelek és az ügyletek száma nőtt, ami a banki profitok növekedésében is tükröződött” (Ábel–Povlivka 1997:539).

A bankrendszer extenzív növekedése együtt járt a foglalkoztatás növekedésével is, ami – kezdetben – komoly korlátokba ütközött, mivel nagyon kevés volt a bankoláshoz értő szakember. A bankszakmát a gyakorlatban megtanulni eddig kevés embernek volt módja. A közgazdasági egyetemek tananyaga pedig a kétszintű bankrendszer mint kapitalista intézmény működéséről szóló ismeretekre a rendszerváltásig gyakorlatilag nem tért ki. KM, aki 1987-ben, azaz a kétszintű bankrendszer bevezetésének évében diplomázott az egyik hazai közgazdasági egyetemen, a kétszintű bankrendszeréről annyi tudást kapott, „*hogyan létezik olyan*”.

„Az MNB 2900 alkalmazottjából mondjuk 500, az OTP-ben 50–100 ember rendelkezett azokkal az ismeretekkel, amelyek egy valódi bankban szükségesek. Ezek az ismeretek részben onnan származtak, hogy sokan 1945 előtt is bankban dolgoztak, másik viszont olvastak arról, hogy miként működik egy bank” – emlékezett Bácskai Tamás erre az időszakra (Becsky 2006:5).

Az új kereskedelmi bankok vezérkara jellemzően tehát az MNB-ből érkezett, hisz itt volt az a néhány hozzáértő, aki alkalmas volt arra, hogy az újonnan alakult bankokat első- vagy másodvonalbeli vezetőként viszonylag szakszerűen irányítsa (Várhegyi 1996).⁶⁶

Az 500–600 hozzáértőhöz képest azonban rövid idő alatt durván 30 000 banki alkalmazott „kelt életre”. A bankrendszer általi foglalkoztatás növekedése 1995-ben állt meg, mikor a korábbi terjeszkedés helyére a racionalizálás lépett (Ábel–Povlivka 1997, Várhegyi 1998).

PÁLYAKEZDŐ BANKÁR

Visszatérve interjúalanyunk személyes történetéhez, a fentiek ismeretében nem meglepő, hogy 1988-ban az AIESEC-es külföldi banki gyakornoki tapasztalatait, nyelvtudását tartalmazó önéletrajzát olvasva azonnal „lecsaptak” a pályakezdő KM-re. Így ’89-től egy vegyesbank alkalmazottja lett.

A banki állás – a fizetésen túl – leginkább az „*elegáns, modern, kényelmes irodai miliő*” miatt vonzotta.

A munkatársak nagy része pályakezdő fiatal volt, a fiatalok között erőteljes volt a fluktuáció és a belső mozgás. A jól teljesítő munkatársak nagyon gyorsan, már egy kevés banki tapasztalattal vagy helyben, vagy egy másik bankba csábítva kerültek egyre feljebb és feljebb a „ranglétrán”. Ez a dinamikus vertikális, de sokszor egyben horizontális mozgás⁶⁷ azt is jelentette, hogy a fiatal bankárok rövid idő alatt a bankszakma sokféle területével kapcsolatba kerültek.

függetlenség és a jegybankok árstabilitás iránti elköteleződése. Azaz a jegybankok a nyugatias, piaci értékek hordozóivá, a jegybankok transznacionális közösségének tagjává váltak, amit nem mindig egyszerű a helyi érdekekkel összeegyeztetni.

66 „...Az MNB ugyanis a hatvanas évek végétől egyre intenzívebben bekapcsolódott a nemzetközi bankvilágba, és az IMF-tagság megszerzésétől, 1982-től, e kapcsolat tovább bővült. Minthogy a bank nemzetközi presztízse fontos politikai-gazdaságpolitikai érdeke volt az országnak, az átlagosnál korábban hangsúlyt helyeztek arra, hogy mind a legfelső szinteken, mind középszinten legyenek megfelelő tárgyalóképességű, a nemzetközi bankvilágban mozogni képes vezetők is. ...a vezető kiválasztás erőteljes átpolitikáltsága ellenére, a belföldi és nemzetközi hitelkapcsolatokból fakadó nagyobb nyilvánosság miatt a bankszektorban nehezebben lehetett kirekeszteni a szakmai alkalmasság szempontját, mint az államigazgatás sok más területén” (Várhegyi 1996:34).

67 Azaz: a magasabb pozícióba kerülés gyakran járt együtt a tevékenység típusának változásával is. Ez is a szakemberhiányból adódott. „Ha ezen a területen beváltál, biztosan egy másikon is jó leszel, gyorsan beletanulsz.”

KM először kis- és középvállalatok hitelezésével foglalkozott, kis idő múlva már betétcsoport-vezető volt, mindezt úgy, hogy nem voltak kialakult cselekvési sémák, gyakran rögtönözve kellett a feladatokat megoldani. Jól jött a külföldi szakmai gyakorlatok során megtapasztalt/megtanult rugalmasság és nyitottság.

Például a „*hogyan gyűjtsön betéteseket egy új bank*” feladatkor „*fogtuk a telefonkönyvet, felosztottuk egymás között, majd elkezdtek hívogatni a potenciális ügyfeleket. A »stratégia« lényege az volt, hogy: Legyünk mások, mint az OTP!*” Azaz, igyekeztek az OTP munkatársainál informatívabbak, közvetlenebbek és kedvesebbek lenni. Működött.⁶⁸

Ha banki ismereteik, tapasztalataik nem is voltak a fiatal bankároknak, KM beszámolója szerint „*motiváltak voltak, inspiráló volt a szellemi közeg*”, a hangulatot „*a közvetlenség és a humor*” jellemezte. Sokat dolgoztak, este 7–8 előtt nem gyakran hagyták el a bankot, nem ritkán még később, azaz minimum napi 10–11 óra volt az átlagos munkaidő. „*A sok munkát nem éreztük tehernek, mert e pezsgő életben rengeteg volt a sikerélmény, az alkotás öröme. [...] közösen alakítottuk ki a banki működés know-how-ját.*”⁶⁹

A bank támogatta a tanulás elérhető intézményes formáit, mint például az ekkoriban induló Bankárképző és hasonló szervezetek által szervezett eszmecsereken, konferenciákon, tanfolyamokon való részvételt.⁷⁰ KM 1996-tól elvégezte a Manchester Business School kétéves levelező MBA kurzusát is.

Az akkor itt kezdők döntő hányadának pályája gyorsan ívelt felfelé, rövid idő alatt váltak a banki vagy vállalati szféra közép- vagy akár felsővezetőivé.

MÉLYVÍZBE DOBVA

A bank – KM számára „*misztikusnak tűnő*”⁷¹ – zárt ajtó⁷² mögött működő részlege volt a *Treasury*. A *treasury* minden bank központi forráselosztó egysége. Feladata a nap minden pillanatában a bank likviditásának biztosítása, ügyelve és kihasználva a pénz- és tőkepiacok állandó mozgását. Ehhez gyakran nagy összegekre vonatkozóan kell gyors döntést hozni, ami komoly felelősség (Veres–Ágoston 2019). Egy *treasury* eredményességét viszonylag egzaktan lehet mérni a megtermelt profit segítségével.

A kereskedelmi bankok *treasuryjének* vezetői általában már tapasztalt, középkorú, leggyakrabban férfi bankárok. KM e pozíció betöltésére kapott felkérést 1991-ben, 27 évesen, 2 éves banki tapasztalattal, nőként. Még ma is csodálkozik,⁷³ hogy „*hogyan is merete elvállalni*”.

A banki hierarchiában a *treasury* vezetője, mint az operatív területek vezetői (ilyen még például a lakossági üzletág vezetője, vállalati üzletág vezetője stb.) a középmenedzsment tagja.⁷⁴

KM négy hónapot kapott arra, hogy külföldi elődjével együtt dolgozva tanuljon, aki aztán a „betanítás” után visszatért hazájába. A négyhónapos betanulás természetesen csak a tanulási folyamat kezdete volt a dina-

68 Bár ebben bizonyára az ügyfelek protest OTP döntései is segítettek.

69 E „*hőskorszakbeli pezsgést*” a bank(ok) növekedésével párhuzamosan létrejövő formálisabb szervezeti struktúra, illetve a standardizáltabb cselekvési, viselkedési minták kialakulása nagyrészt megszüntette.

70 Ezek általában rövid, egy vagy maximum néhány napos rendezvények voltak.

71 Ebből is kiténik KM bankon belül is laikus volta. Ez persze nem rajta múlt, hanem a környezetét jelentő intézményeken.

72 Ennek oka az akkori informatikai rendszerek kevésbé védett volta volt. Miután ezen a részlegen folyamatosan online zajlott a pénzügyi eszközök adása, vétele, így akarták megelőzni, hogy valaki jogosulatlanul „*belenyúljon*.”

73 Az önmagunk iránti attitűdök pszichológiáján túl ebben bizonyára szerepet játszott a nő önmagukkal szembeni előítélete is.

74 Ismert, a nők gyakrabban töltenek be vezetői pozíciót a közszférában, mint a magánszférában (Nagy–Sebők 2018), ami alól a bank-szféra sem kivétel, annak ellenére, hogy összességében a női foglalkoztatottak felülreprezentáltak (Nagy 2019).

mikusan változó szabályozási és gazdasági környezetben.⁷⁵ Például 1992-től kaptak lehetőséget a kereskedelmi bankok az önálló árfolyamjegyzésre, ami jelentősen növelte a bankok, így a *treasury* mozgásterét is.

Az ekkor négy fős *tresasuryt* 7 évvel később, amikor születési szabadságra ment, már 24 főből álló professzionálisan és eredményesen működő részlegként hagyta ott.

HORIZONTÁLIS MOZGÁS

KM e hét évben érte el a banki hierarchiában karrierje csúcsát, reálértékben jövedelme is ekkor volt a legmagasabb,^{76,77} bár formális besorolásából később sem vettek vissza.

A bankba – a születési szabadság után, már a 21. században – visszatérő KM egy új területre került, s az utóbbi 20 évben felfelé már nem, csak horizontálisan mozgott a bankszektorban. E horizontális mozgás előnyei közé sorolhatjuk, hogy így a banki működés egyre több területével ismerkedett meg, ami tudását piacképesebbé tette.

A 21. század és főleg napjaink hazai bankrendszere munkapiaci aspektusból már egészen más feltételeket jelent KM, illetve a kétszintű bankrendszer indulásakor, a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején kezdők számára. Időközben a piac, azaz a bankrendszerbéli foglalkoztatás telítődött,⁷⁸ a gazdasági teljesítmény hullámaihoz leépítések kapcsolódtak, a közép- és felsővezetői posztokon megjelent a (KM-nél) fiatalabb, és így olcsóbb, de már jólképzett⁷⁹ és tapasztalatokkal is – azaz a legmerekvebb és „letragacsosabb” kulturális tőkével, aminek az elsajátításához kell a legtöbb idő – rendelkező munkaerő versenye.

A bankrendszer átalakulásának időszakában a szakemberhiány komoly lehetőséget teremtett a pályakezdő közgazdászok egy részének. Miután a bankszektor a gazdaság egyik legkevésbé provinciális területe, elsősorban a nyitott, fejlődni, tanulni képes, (angol) nyelvtudással is rendelkezők számára nyílt meg a villámgyors felfelé jutás esélye. A gyors kiemelkedés lehetősége mára elkopott, a manapság 60 körül szóródó „hőskorszakbéli üstökösök” jó, ha meg tudták tartani korábbi szintű állásukat, s nem helyettesítették őket fiatalabb és olcsóbb munkaerővel. S ebben már a „hőskorban” létrejött kapcsolati háló sem tud túl sokat segíteni.⁸⁰

ÖSSZEZÉS

A nyolcvanas, kilencvenes évek átalakulása nemcsak korábbi tevékenységeket, szerepeket értéktelenített el, tett feleslegessé, hanem új szerepeket, a felemelkedés új lehetőségeit is kínálta azon (gazdasági) szereplők számára, akik a piacon eladható tudástőke, kulturális tőke birtokában voltak, vagy ezekre alapozva – hajlandók voltak új ismereteket gyorsan elsajátítani.

Interjúalanyaink mindketten a nyolcvanas években voltak pályakezdő fiatalok, azaz az úgynevezett rendszerváltó nemzedékhez tartoztak, akik a legesélyesebbek voltak arra, hogy éljenek az új lehetőségekkel, új pályákkal. Budapestiek révén kiváltképp, hisz az új intézmények többsége a fővároshoz kötődött.

75 Az 90-es évek első feléhez kapcsolódik a transzformációs válság, a bankkonszolidáció, zajlik a privatizáció, hogy csak néhány meghatározó makrogazdasági folyamatot említsünk.

76 Igaz, később a bankok jövedelmezősége sem érte el e korszak szintjét.

77 „Az rossz érzés volt, és szégyelltem is a szüleim előtt, hogy néhány éves munkaviszonnyal négy-, ötszörösét keresem, mint például a bőrgyógyász professzor édesanyám.”

78 Mi elsősorban a közép- és felsővezetői posztokra fókuszálunk, de az állítás tágabb értelemben is megállja a helyét.

79 Természetesen a képzés, az oktatás struktúrája is átalakult.

80 Például álláskeresőkor/-váltáskor némi információs potenciált jelentenek az ismerősök.

E kivételes korszak két sikeres alkalmazkodási folyamatát mutattuk be. Szereplőinknek ott és akkor persze nem voltak nagyraábrándító terveik, „egyszerűen csak boldogulni szerettünk volna” – fogalmazta meg egyikük.

Mindketten egyetemet végeztek, családjaikban az egyetemi továbbtanulás magától értetődő norma volt, családjuk nem tartoztak a nőmenklatúrához, de a társadalmi átlaghoz képest privilegizált helyzetben voltak. Az interjúkból az is kitűnt, hogy származási családjuk privilegizált helyzete nem csak a foglalkozási pozícióra és a jövedelemre vonatkozott, hanem a társadalmi státuszt meghatározó egyéb, elsősorban kulturális dimenziókra is (pl. nyelvismeret), tükröződött az életvitelben is, azaz nem jellemezte őket az úgynevezett státuszinkonzisztencia.⁸¹

Interjúalanyaink tehát nemcsak életkoruk, hanem társadalmi státuszuk alapján is azok közé tartoztak, akiknek a legnagyobb esélye volt arra, hogy megtartsák vagy akár még javítsák is társadalmi helyzetüket (Kolosy-Róbert 2004).

Mindketten az egyetemen szerezték meg azt az erőforrást, ami a későbbiekben belépőnek, így meghatározónak bizonyult. KI az informatikai, számítástechnikai ismereteinek alapjait, KM pedig itt tökéletesítette angoltudását, illetve itt szerzett némi szakmai tapasztalatot az AIESEC-en keresztül.

A lehetőségek szempontjából fontos, hogy alanyaink mindketten olyan területen tevékenykedtek, amely szinte robbanásszerűen alakult ki, illetve újult meg a nyolcvanas években – gondolunk az informatika világára, illetve hazai bankszektorra.

Azaz a piac szerepének erősödésével párhuzamosan pályájuk elején elsősorban a kulturális tőkájükre támaszkodhattak, ekkor a társadalmi tőkájük, kapcsolataik jelentősége elhanyagolható volt. Mindkét alanyunk rendelkezett olyan speciális, viszonylag ritka kulturális tőkével,⁸² amit a gazdasági intézmények változásai már a nyolcvanas években felértékeltek, s ami – különösebb társadalmi tőke nélkül is – a karrierjük „üstököszerű” emelkedéséhez vezetett. Széles ismeretségi körre, kapcsolati hálóra csak később, „menet közben” tettek szert.^{83,84}

A tudásuk nagy részét mindkettőjüknek a gyakorlatban, autodidakta módon kellett tökéletesítenie, illetve megszereznie. (Vállalkozó alanyunknak szervezett keretek, intézményes segítség nélkül kellett professzionalizálnia, új ismereteket, szakmá(ka)t elsajátítania.) Ez nagyon sok munkát igényelt.

Szereplőink sikeréhez szakértelmükön és kitartásukon túl nyitottságukra, kreativitásukra, alkalmazkodóképességükre és némi bátorságra is szükség volt.

A kiugrási/gyors felemelkedési pályák a kilencvenes évek folyamán mindkettőjük területén bezáródtak. Idővel mások is igyekeztek alkalmazkodni az intézményi változásokhoz, azaz piacképes tudást szerezni, felhalmozni, így szereplőink kezdeti előnye nagyrészt elkopott.

KI számára az új körülményekhez, az új intézményekhez, a transzformációs válsághoz való alkalmazkodás csak komoly munkapiaci/vagyonosi pozícióvesztéssel sikerült.

81 Érdekes egybeesés, hogy mindkét esetben az anyai karrier volt kevésbé tipikus, KI édesanyja 50 éves korán túl lett sikeres mikrovállalkozó, míg KM esetében a szülők közül az édesanya jutott magasabbra az orvosi hierarchiában.

82 Gazdasági tőkével – mint a legtöbben – nem.

83 Nem meglepő módon, legtöbb ismerősük, „barátjuk” a karrierjük csúcsán volt.

84 E kapcsolati háló a leszálló ágban válik erőforrássá, például KI számára megrendelést a (kis)vállalkozásának, információs potenciált, KM számára is információt például állásváltásnál stb.

KM munkapiaci helyzetének változása lassabban és jóval kisebb pozícióvesztéssel ment végbe, párhuzamosan a banki foglalkoztatás telítődésével. Egyre több, már a rendszerváltás után szocializálódott és már az egyetemen jó képzést kapó versenytárs jelent meg, akik már szintén rendelkeztek gyakorlati tapasztalatokkal is. Akik nemcsak fiatalabbak, hanem – a ranglétrán lejjebb lévők lévén – olcsóbbak is. E verseny KM karrierjét horizontális pályára állította.⁸⁵

Mindezek ellenére a nyolcvanas évekbeli sikeres alkalmazkodás hatása meghatározta mindkettőjük későbbi helyzetét; az akkor megszerzett tudás, tapasztalat, a megtanult alkalmazkodási minták, a személyes kapcsolatok hálójá, illetve az akkor felhalmozott anyagi háttér (pl. lakáskörülmények, megtakarítások)⁸⁶ máig olyan munkapiaci/jövedelmi/vagyoni pozíciót biztosítanak számukra, amely révén megítélésünk szerint mindketten ma is a magyar társadalom ahhoz a becslések szerinti (Kolosi–Szelényi 2010, Sik–Szeitl 2016) ötödéhez tartoznak, akiket a „tisztos polgári jólét” jellemez. Hozzáteesszük, az interjúk tapasztalatai alapján ezen a „jóléten” nemcsak az anyagi helyzet, hanem az életvitel is értendő. Ahogy az sem véletlen, hogy mindkettőjük foglalkozási, munkapiaci státusza legfeljebb közvetett módon „államfüggetlen” (Szalai 2020).

85 E bezáródás mindkettőjük szubjektív jólétét abból a szempontból is erőteljesen rontotta, hogy elveszett „az alkotás, a valami új létrehozásának öröme, sikerélménye”.

86 Az egyetem utáni életüket mindketten a származási családjuktól (szülők, nagyszülők összefogása révén) kapott kislakásban kezdték, ahonnan a sikereik idején költöztek „hosszú távon is elfogadható körülmények” közé. Ma is ott élnek.

HIVATKOZÁSOK

- Acscád J. (2020) „A vezetés elfelejti, hogy nem gépek vagyunk”: Esettanulmány az elektronikai iparban foglalkoztatottakról a rendszerváltás utáni Magyarországon: kiszolgáltatottság, kiszámíthatatlanság In Bartha E. et al. (szerk.) *Munkás-kultúra-örökség: Munkások a rendszerváltás előtt és után Kelet-Közép-Európában és Magyarországon*. Pécs: Kronosz, 265–285.
- Alabán P. (2019) *A társadalmi dezintegráció társadalomtörténeti összefüggései Ózdon és környékén a rendszerváltás után*. Doktori disszertáció. Eger: Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola. Elérhető: http://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/62/1/Alab%C3%A1n_disszert%C3%A1ci%C3%B3.pdf [Letöltve: 2022-01-16].
- Alabán P. (2020) Meddőhányón, a periférián: Mélyszegénységi szintek ábrázolása Ózdon a rendszerváltás idején In Kiss M. – Lengyel Gy. (szerk.) *Milyen élet ez? Szociográfiák*. Budapest: Gondolat, 237–254.
- Ábel I. – Polivka G. (1997) *A versenyképességet befolyásoló tényezők a bankrendszerben: A bankszektor és a pénzügyi közvetítés jellemzőinek hatása a vállalati versenyképesség tényezőire – alprojekt zárótanulmánya*. Budapest: BKE Vállalatgazdaságtan tanszék. Elérhető: http://edok.lib.uni-corvinus.hu/254/1/Z18_%C3%81bel_Polivka.pdf [Letöltve: 2022-01-16].
- Ábel I. – Szakadát L. (1997) A bankrendszer átalakulása Magyarországon 1987 és 1996 között. *Közgazdasági Szemle*, július-augusztus, 635–652.
- Bartha A. – Martin J. P. (1997) Menedzserutak: Magyar vállalatvezetők és bankárok a posztkommunista átalakulás kezdetén. *Századvég*, 2, 23–36.
- Becsky R. (1996) Az árnyékbokszolásról és a magyar bankrendszer átalakulásáról. Beszélgetés Bácskai Tamással. *Külgazdaság*, 7–8, 4–10.
- Bourdieu, P. (1977) *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1986) The Forms of Capital. In Richardson, J. (szerk.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Westport, CT Greenwood, 241–258.
- Carothers, T. (2002) The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*, 1, 5–21. <https://doi.org/10.1353/jod.2002.0003>
- Coleman, J. (1988) Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94, 95–120.
- Dobák J. (2020) Borsod „ipari vára”: Területi hatások vizsgálata a borsodi iparvidéken a diósgyőri kohászat példáján In Bartha E. et al. (szerk.) *Munkás-kultúra-örökség: Munkások a rendszerváltás előtt és után Kelet-Közép-Európában és Magyarországon*. Pécs: Kronosz, 177–198.
- Elekes Gy. (2018) A narratív életútinterjú módszere a társadalomtudományok kvalitatív kutatásaiban. *Szociálpedagógia*, 11, 42–52
- Esping-Andersen, G. (2009) *The Incomplete Revolution. Adapting to Women’s New Roles*. Cambridge: Polity Press.
- Estrin, S. – Mickiewicz, T. (2011) Entrepreneurship in transition economies: the role of institutions and generational change. In Minniti M. (szerk.) *The dynamics of entrepreneurship: evidence from the global entrepreneurship monitor data*. Oxford: Oxford University Press. 181–208. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199580866.003.0009>
- Fligstein, N. (1996) The Economic Sociology of the Transitions from Socialism. *American Journal of Sociology*, 101(4) (January), 1074–1081.
- Ghodsee, K. (2011) *Lost in transition: Ethnographies of everyday life after communism*. Durham: Duke University Press.
- Granovetter, M. (1973) The Strength of Weak Ties. *The American Journal of Sociology*, 78(6), 1360–1380. <https://doi.org/10.1086/225469>
- Hankiss E. (1989) *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: KJK.
- Holstein, J. A. – Gubrium, J. F. (2013) Az aktív interjú. In Bodó P. (szerk.) *Szavak, képek, jelentés*. Budapest: L’Harmattan, 117–138.
- Huntington, S. P. (1991) *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman, Oklahoma: University of Oklahoma Press.
- Ivlevs, A. – Nikolova, M. – Popova, O. (2020) Former Communist party membership and present-day entrepreneurship. *Small Business Economics*, 57, 1783–1800. <https://doi.org/10.1007/s11187-020-00364-6>
- Johnson, J. (2016) *Priests of Prosperity: How Central Bankers Transformed the Postcommunist World*. Ithaca: Cornell University Press.
- Kelemen K. (2021) Egy „üstökös vállalkozás” története Magyarországon. *Tér-Gazdaság-Ember*, 9(1), 101–119.
- Kolosi T. – Róna-Tas Á. (1992) Az utolsókból lesznek az elsők? A rendszerváltás társadalmi hatásai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 1, 3–26.
- Kolosi T. – Sági M. (1996) Rendszerváltás és társadalomszerkezet In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport*. Budapest: TÁRKI – Századvég, 149–197.

- Kolosi T. – Róbert P. (2004) A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának fő folyamatai a rendszerváltás óta. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2004*. Budapest: TÁRKI, 48–74.
- Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Keller T. (2008) Nyertesek és vesztesek: intragenerációs mobilitás a rendszerváltás évtizedeiben. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Újratervezés. Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben*. Budapest: TÁRKI, 11–51.
- Kolosi T. – Szelényi I. (2010) *Hogyan legyünk milliárdosok?* Budapest: Corvina.
- Kornai J. (1993a) A pénzügyi fegyelem evolúciója a poszt szocialista rendszerben. *Közgazdasági Szemle*, 5. 382–395.
- Kornai J. (1993b) Transzformációs visszaesés *Közgazdasági Szemle*, 7–8, 569–599.
- Kornai J. (1999) A rendszerparadigma. *Közgazdasági Szemle*, 7–8. 585–599.
- Kovács É. (2007) Interjú módszerek és technikák. In Kovács É. (szerk.) *Közösségtanulmány: Módszertani jegyzet*. Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék. 269–277.
- Kovács É. (2011) *Narratív módszerek politikája. Forrás*, 43. 7–8. 3–20.
- Kovács I. – Kristóf L. – Lengyel Gy. (2006) Elit és társadalom a kilencvenes években. In Kovács I. (szerk.) *Társadalmi metszetek: Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon: szociológiai tanulmányok*. Budapest: Napvilág, 431–449.
- Kő N. (2002) A nagyvállalkozói mélyinterjúk pszichológiai értelmezése. *Közgazdasági Szemle*, január, 59–73.
- KSH (1992) *1990-es népszámlálás. 3. Összefoglaló adatok*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH (2020) Gazdaságilag aktívak, bruttó átlagkereset, reálkereset (1960–) KSH STADAT 2.1.1. Elérhető: https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_qli001.html [Letöltve: 2022-01-16].
- Kuczi T. (2000) *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Budapest: Replika Kör.
- Laki M. (1984–1985) Kényszerített innováció. *Szociológia*, 1–2. 45–53.
- Laki M. (1998) *Kisvállalkozás a szocializmus után*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány.
- Laki M. (2001) Kerékgyártó István: Vagyonregény – Ipszilon történet. *Holmi*, október. Elérhető: <https://www.holmi.org/2001/10/laki-mihaly-kerekgyarto-istvan-vagyonregeny-ipszilon-tortenet> [Letöltve: 2022-01-16].
- Laki M. (2002a) A nagyvállalkozók tulajdonszerzési esélyeiről a szocializmus után. *Közgazdasági Szemle*, 1, 45–58.
- Laki M. (2002b) A tulajdon működtetése. A magyar nagyvállalkozók felhalmozott tudásának és kapcsolatainak hasznosítása. *Közgazdasági Szemle*, 9, 774–793.
- Laki M. – Szalai J. (2004) *Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Laki M. – Szalai J. (2013) *Tíz évvel később – magyar nagyvállalkozók európai környezetben*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány.
- Laky T. (1987) Eloszlatott mítoszok – tétova szándékok. *Valóság*, 4, 34–49.
- Lengyel Gy. (1989) A vállalkozókedvről. *Szociológia*, 3–4. 291–307.
- Lengyel Gy. – Bartha A. (1995) Az iskolapadból a csúcsra: a gazdasági elit képzettsége és karriermintái a kilencvenes évek első felében. *Educatio*, 4, 598–613.
- Lengyel Gy. (2007) *A magyar gazdasági elit társadalmi összetétele a huszadik század végén*. Budapest: Akadémiai.
- Leopold L. jr. (1917) Színlelt kapitalizmus. In Leopold L.jr. *Elmélet nélkül. Gazdaságpolitikai tanulmányok*. Budapest: Benkő Gyula Könyvkereskedése. 91–133.
- Mandel, R. (2012) Transition to Where? Developing Post-Soviet Space. *Slavic Review*, 71(2), 223–233.
- Mazzag M. (1986) Vegyem? Ne vegyem? Általános tudnivalók a mikroszámítógépekről. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 33 (5–6–7), 328–338.
- Mike K. (2020) *Szelíd kapitalizmus. A szabad együttműködés rendje*. Budapest: Gondolat.
- Molnár Cs. (2020) „Ez a lakótelep is kiüresedik, mint a kommunizmus” – Életstratégiák, elvándorlás és egy Tarna menti lakótelep esete a rendszerváltás után. In Bartha E. et al (szerk.) *Munkás-kultúra-örökség: Munkások a rendszerváltás előtt és után Kelet-Közép-Európában és Magyarországon*. Pécs: Kronosz, 215–238.
- Nagy B. (2014) Nemek forradalma? Közeledés a nemek helyzetében. *Replika*, 85–86(1–2), 177–191
- Nagy B. – Fodor É. (2015) A gazdasági válság hatásai a férfiak és a nők munkaerő-piaci helyzetére Kelet-Közép-Európában. *Szociológiai Szemle*, 25(3), 2–22.
- Nagy B. – Sebők A. (2018) Női és férfi vezetők. In: Fazekas K. – Szabó-Morvai Á. (szerk.) *Munkaerőpiaci tükrök, 2017*. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet. 65–68.

- Nagy B. (2019) Négy friss tény női vezetőkről *Forbes*, 7.
- Nee, V. (1989) A Theory of Market Transition: From Redistribution to Markets in State Socialism. *American Sociological Review*, 54, 663–681. <https://doi.org/10.2307/2117747>
- Róna-Tas Á. (1994) The First Shall The Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism. *American Journal of Sociology*, 100(1), 40–69.
- Róna-Tas Á. (1997) Path-Dependence and Capital Theory: Sociology of the Post-Communist Economic Transformation. *East European Politics and Societies*. 12(1), 107–131. <https://doi.org/10.1177/0888325498012001005>
- Schumpeter, J. (1980) *A gazdasági fejlődés elmélete*. Budapest: KJK.
- Schumpeter, J. (1939) *Business cycles: A theoretical, historical, and statistical analysis of the capitalist process*. New York: McGraw-Hill. Vol. I–II.
- Sik E. – Szeitl B. (2016) Polgárság a mai Magyarországon. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2016*. Budapest: TÁRKI. 113–119.
- Szalai E. (1996) *Az elitek átváltozása*. Budapest: Cserépfalvi.
- Szalai J. (2020) *A nem polgárosuló középosztály*. Budapest: Balassi.
- Szamuely L. – Csaba L. (1998) *Rendszerváltás a közgazdaságban – közgazdaságtan a rendszerváltásban*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány.
- Szelényi I. (1990) Alternative Futures for Eastern Europe – the case of Hungary. *East European Politics and Societies*, 2, 231–254.
- Szelényi I. (1994) Az elit cirkulációja vagy újratermelődése Közép-Kelet Európában? *Info-Társadalomtudomány*, 29, 31–41.
- Szerb L. – Trumbull, W. N. (2016) The development of entrepreneurship in the European transition countries: is transition complete? *Strategic Change*, 25(2), 109–129. <https://doi.org/10.1002/jsc.2051>
- Utasi Á. (1995) A kisvárosi elit eredete és vagyona. *Tér és Társadalom*, 3–4, 191–205.
- Turaeva, R. (2017) Gender and Changing Women’s Roles in Uzbekistan: From Soviet Workers to Post-Soviet Entrepreneurs. In: Laruelle, M. (szerk.) *Uzbek State Narratives of Post-Soviet Years*. London: Lexington Books: 303–319.
- Valuch T. (2014) A rendszerváltás hatásai a magyar társadalom térbeliségére. *Metszetek*, 2, 110–118.
- Valuch T. (2020) Munkások az átmenetben Magyarországon és Kelet-Közép-Európában: Értelmezési kísérletek és közelítések. In: Bartha E. et al (szerk.) *Munkás-kultúra-örökség: Munkások a rendszerváltás előtt és után Kelet-Közép-Európában és Magyarországon*. Pécs: Kronosz, 15–28.
- Várhegyi É. (1996) Bankvezetők kiválasztása a nyolcvanas-kilencvenes években Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 3–4, 33–55.
- Vedres B. (1997) „Ökonokrata” menedzser-elit – az átalakulás nyertesei? *Szociológiai Szemle*, 1, 111–133.
- Vedres B. (1998) A piaci átmenet elméletörténete – Evolúció a piaci átmenettől posztszocialista átalakulásig *Szociológiai Szemle*, 3, 153–166.
- Verdery, K. (1996) *What was socialism, and what comes next?* Princeton: Princeton University Press.
- Veres I. – Ágoston I. (2019) Treasury, a bank szíve, Beszélgetés Veres Istvánnal és Ágoston Istvánnal (04.15) Budapest Institute of Banking. Elérhető: <https://www.bib-edu.hu/hirek/2/treasury-a-bank-szive> [Letöltve: 2022-01-16].
- Vértesy L. (2007) A magyar bankrendszer a 20. században. In *20. századi magyar gazdaság és társadalom konferenciakötet*. Győr: Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar.
- Zentai V. (1999) Győztesekből tettesek, vesztesekből áldozatok? *2000*, 9, 10–22.

GYÓRI ÁGNES¹

AZ IDŐSEBB KOROSZTÁLY MENTÁLIS EGÉSZSÉGE A KORONAVÍRUS-JÁRVÁNY ELSŐ HULLÁMA ALATT
A TÁRSADALMI KAPCSOLATOK MINTÁZATAI ÉS A MENTÁLIS EGÉSZSÉG VÁLTOZÁSÁNAK ÖSSZEFÜGGÉSE
MAGYARORSZÁGON²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.1.78>

ABSZTRAKT

A koronavírus világméretű járvány súlyosan érintette a legidősebb korosztályt, bár a 2. hullám alatt az is kiderült, hogy a középkorúak is nagy arányban megbetegedtek. Magyarországon a 3. hullám gyengülésekor – a korlátozások feloldásának harmadik fázisában – a COVID-19 fertőzés miatt elhunytak 92,7%-a 60 éves vagy annál idősebb volt. Az elhunytak korösszetétele más országokban is ehhez nagyon hasonlóan alakult. Mivel a sérülékeny idősek egészsége a koronavírus okozta súlyosabb megbetegedéseknek erősen kiszolgáltatott, a járvány kitörésekor világszerte szigorú kormányzati korlátozásokat vezettek be a védelmük érdekében. Ez a társadalmi elszigeteltség azonban – a járványt követő bizonytalanság, életmódbeli változások és pénzügyi nehézségek mellett – komoly pszichés és érzelmi megterhelést okozhat. Ilyen helyzet(ek)ben kitüntetett szerepe van a megküzdést segítő, a személyes kapcsolatok hálózatán keresztül hozzáférhető társas támogatás minden formájának. A tanulmány egyfelől azt tárja fel, hogyan változott a járvány kitörése után az 50 év feletti korosztály mentális jólléte Magyarországon nemzetközi összehasonlításban, másfelől azt is vizsgálja, hogy a társadalmi kapcsolatok mintázatai hogyan függnek össze a mentális egészségi állapotváltozásokkal. Elemzésünkhöz a SHARE COVID-19 nemzetközi adatbázisát használtuk. Eredményeink alapján egyrészt adódik egy triviális következtetés: a kapcsolathányos network növeli leginkább a depresszió, a szorongás, az alvászavar és a magányérzet súlyosbodását. Érdekes viszont, hogy az intenzív szűk körű kapcsolati hálóval rendelkezők csoportjában nagyobb volt a mentális tünetek romlásának kockázata a többféle kapcsolataktívakéhoz képest. Sőt, az elektronikus kapcsolattartás – telefon, Skype stb. – sem segített: kifejezetten magas volt ebben a körben a depresszió súlyosbodásának valószínűsége a kapcsolatintenzív csoportéhoz képest. További érdekes eredmény, hogy mind a családi kapcsolatok által dominált csoportban, mind a többféle kapcsolatot tartók között kisebb a mentális tünetek rosszabbodásának esélye, azaz a személyes kontaktus – akár családtagokkal, akár más ismerősökkel – valóban védelmet jelent.

Kulcsszavak: COVID-19, mentális egészség, kapcsolati háló, társadalmi kapcsolatok mintázatai, idősebb korosztály, látens osztályelemzés

¹ Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

² A tanulmány a Mobilitás Kutatási Centrum, MTA Kiválósági projekt keretében készült.

MENTAL HEALTH OF THE ELDERLY DURING THE FIRST WAVE OF THE CORONAVIRUS EPIDEMIC CORRELATION BETWEEN PATTERNS OF SOCIAL RELATIONS AND CHANGES IN MENTAL HEALTH IN HUNGARY

ABSTRACT

The coronavirus pandemic has severely affected the elderly age group, but during the second wave a considerable proportion of middle-aged people also became ill. In Hungary, at the time of the decline of the 3rd wave – in the third phase of lifting the restrictions – 92.7 per cent of those who died due to COVID-19 infection were aged 60 or older. The age structure of the deceased was very similar to that of other countries. As the health of vulnerable seniors is highly prone to the more serious diseases caused by the coronavirus, strict government restrictions were introduced worldwide when the epidemic broke out in order to protect them. However, in addition to post-epidemic insecurity, lifestyle changes and financial hardship, this social isolation can cause severe psychological and emotional strain. In all such situations, forms of social support available through networks of personal contacts play a key role. The study explores how the mental well-being of people over the age of 50 has changed in Hungary since the outbreak in an international comparison, and also investigates how patterns of social relationships are related to changes in mental health, using the international database of SHARE COVID-19 for our analysis. Based on our results, on the one hand, a trivial conclusion is drawn: the lack of a network increases the severity of depression, anxiety, sleep disorders, and loneliness the most. It has been an interesting outcome, however, that those with an intense close-knit network had a higher risk of worsening mental symptoms compared to those with various contact activities. We also found that electronic communication – telephone, Skype, etc. – did not help: there was a particularly high probability of worsening depression in this group compared to the contact-intensive group. Another interesting result is that both in the group dominated by family relationships and among those with various relationships, the chances of worsening mental symptoms are lower, therefore, personal contact – whether with family members or other acquaintances – in fact provides protection.

Keywords: COVID-19, mental health, patterns of social relationships, elderly age group, latent class analysis

AZ IDŐSEBB KOROSZTÁLY MENTÁLIS EGÉSZSÉGE A KORONAVÍRUS-JÁRVÁNY ELSŐ HULLÁMA ALATT

A TÁRSADALMI KAPCSOLATOK MINTÁZATAI ÉS A MENTÁLIS EGÉSZSÉG VÁLTOZÁSÁNAK ÖSSZEFÜGGÉSE MAGYARORSZÁGON

BEVEZETÉS

2019 decemberében új humán koronavírus (SARS-CoV-2) jelent meg Közép-Kína legnépesebb városában, Wuhanban, majd néhány hónapon belül – COVID-19 néven – gyorsan elterjedt az egész világon (Adalja et al. 2020). Amikor 2020. március 12-én már közel 125 ezer fertőzöttet regisztráltak világszerte (Európában pedig több mint 20 ezer beteget és 1000 halálesetet), az Egészségügyi Világszervezet (WHO) globális járvánnyá nyilvánította a COVID-19-et (WHO 2020). A koronavírus-járvány első magyarországi esetét 2020. március 4-én észlelték, s azóta 1.286.777 fertőzöttet és 40.237 halálesetet regisztráltak itthon³ (lásd: www.koronavirus.gov.hu). A WHO közleményét követően a világ minden országában megelőző kormányzati rendelkezéseket vezettek be a vírus terjedésének megfékezése, megállítása érdekében, így Magyarországon is. A járványügyi intézkedések minden országban magukba foglalták a fokozott higiénias szabályok betartására és a társadalmi távolságtartásra (*social distancing*) vonatkozó lakossági felhívást, mely arra irányult, hogy – ha tehetjük – ne hagyjuk el a lakóhelyünket („Maradj otthon!” ajánlások), törekedjünk a személyes kapcsolatok, találkozások minimalizálására és tartsunk fizikai távolságot – legalább 1,5 métert – egymástól. Ezeken túl sok országban bezárták a köznevelési intézményeket és a nyilvános helyeket (éttermek és más szolgáltatók), sor került az utazások korlátozására, illetve tilalmára és a tömegrendezvények (például kulturális- és sportesemények, fesztiválok, kereskedelmi vásárok) lemondására, sőt munkahelyek bezárására is annak érdekében, hogy a fertőzés ne terjedjen nagyszámú, zárt helyen tartózkodó ember körében (ECDC 2020). Magyarországon 2020. március 11-én vészhelyzetet rendelt el a kormány (Magyar Közlöny 2020)⁴, és ahogyan az a világ legtöbb országában történt, az emberek mindennapi életét korlátozó intézkedések bevezetésére került sor több lépcsőben, melyeket csak fokozatosan, a járvány első hullámának lecsengésével oldottak fel. A járvány már több hullámban tört az országra, és az omikron vírusvariáns gyors terjedése miatt a szakértők arra figyelmeztetnek, hogy a napokban az ötödik hullám is be fog robbanni.⁵

³ A kézirat lezárásának időpontjáig: 2022. január 10.

⁴ 40/2020. (III.11.) Kormányrendelet a vészhelyzet kihirdetéséről (Magyar Közlöny 2020.03.11.)

⁵ Az első, 2020 márciusában kezdődő hullám idején az aktív esetek száma folyamatosan emelkedett május elejéig, ezt követően azonban július közepéig csökkent. Július második felétől viszont ismét lassú emelkedésnek indult, és augusztustól, a második hullám beköszöntével hirtelen megemelkedett. A második hullám alatt sokkal több beteget azonosítottak, mint az első hullám során, és egyre nagyobb arányban fiatalokat is. Mivel a fiatalokra ez a vírus kevésbé veszélyes, ezért a második hullám során alacsonyabb volt a koronavírushoz köthető halálozások száma, mint az elsőben. A második hullám 2020 decemberében már enyhült, azonban még nem tűnt el teljesen, amikor 2021 februárjában megjelent az eredeti vírusnál jóval fertőzőbb brit mutáns és újra emelkedésnek indult az aktív esetszám. A harmadik hullám lecsengésével 2021 júniusától megkezdődött a járványügyi korlátozások lépcsőzetes feloldása, de 2021 őszén már a negyedik járványhullám is beindult, sőt jelenleg az ötödik hullám berobbanása zajlik.

Jóllehet a járványügyi intézkedések és a társadalmi távolságtartás pozitív hatása bizonyított a fertőzések számának csökkenésére, illetve a járványgörbe ellaposítására (lásd például Vokó–Pitter 2020)⁶, negatív szociálpszichológiai következményei nem megkerülhetők (Atzendorf–Grube 2021, Brooks et al. 2020). A szakirodalomban részletesen dokumentált a társadalmi elszigeteltség és a mentális egészség közötti kapcsolatot: az izoláció negatív hatással van az idegrendszer működésére, növeli a magány, a depresszió és más mentális betegségtünetek prevalenciáját, illetve fokozza azok súlyosságát (a teljesség igénye nélkül: Armitage–Nellums 2020, Cacioppo et al. 2006, Cacioppo–Hawkey 2019, Santini et al. 2006). Az is bizonyított, hogy a mentális problémák kockázatának leginkább az idősek és az egyedül élők vannak kitéve (Chou et al. 2006, Dean et al. 1992, Dykstra et al. 2005), és hogy mindez súlyos fizikai betegségek kockázati tényezője (az idősek körében elsősorban a magasvérnyomás-, szív- és érrendszeri betegségek, neurokognitív zavarok kialakulásának kockázatát növeli). Továbbá jelentősen rontja az általános fizikai egészségi állapotot (Gerst-Emerson–Jayawardhana 2015, Hawkey et al. 2010, Knox–Uvnas-Moberg 1998), hosszú távon pedig növeli az idősek körében a morbiditás rizikóját (Holt-Lunstad et al. 2015, Steptoe et al. 2013).

Mivel a koronavírus-járvány kitörése után – a WHO iránymutatásai alapján – bevezetett korlátozó intézkedéseket követően jelentősen beszűkültek a másokkal való kapcsolattartás lehetőségei, és a járványt övező bizonytalanság, a megváltozott napi rutin, a pénzügyi nyomás és az élet korlátozott irányíthatósága fokozott stresszérzést eredményezett (Peters et al. 2020), komoly aggodalom fogalmazódott meg a tudományos diskurzusban a COVID-19 mentális jóllétre – különösen az idősebb lakosság mentális egészségére – gyakorolt hatásával kapcsolatban. A tudományos vizsgálatok a járvány kitörését követően gyorsan igazolták, hogy a COVID-19 fertőzési és halálozási kockázata életkorhoz kötött: leginkább az idősek azok, akik ki vannak téve a koronavírus-fertőzés veszélyének és a betegség súlyos lefolyásának (Posch et al. 2020, Rajgor et al. 2020). Az egyik legelső klinikai becslések alapján Wuhanban a 60 év felettek körében 5,1-szer nagyobb volt a tünetek kialakulása után a halálozás valószínűsége, mint a 30–59 éves korosztályon belül, és a fertőzés esélye az életkor előrehaladtával életévenként közel 4%-kal emelkedett (Wu et al. 2020).⁷ Mivel az idősek az egyik leginkább veszélyeztetett csoportot jelentik – a krónikus alapbetegségben szenvedők mellett – védelmükre számos országban különféle kormányzati intézkedések irányultak. Magyarországon például az időstthonokban és szociális intézményekben bevezetett látogatási, illetve intézményelhagyási tilalom, vagy az idősek vásárlási sávjának bevezetése (a reggeli órákban csak 65 év felettek vásárolhattak az élelmiszerboltokban és gyógyszertárakban).⁸

Jóllehet a korábbi járványokkal kapcsolatos kutatásokból – például a H1N1 vírussal összefüggő tanulmányokból – tudjuk, hogy a súlyos betegség kialakulásától és a halálozás esélyétől való félelem a lakosság minden korcsoportjában fokozott szorongásérzést vált ki (Taha et al. 2014), az új koronavírus-járvány alatt a nagyobb fertőzés és halálozás veszélye miatt feltehetően az idősebb lakosságot nagyobb sokkhatás érte, mint más korosztályokat, és magasabb szintű stresszt, szorongást tapasztalhattak.

A járvány kitörése után számos kutatás az idősebb felnőttek testi és lelki egészségének vizsgálatára fókuszált. A pandémia korai szakaszában végzett kutatási eredmények még azt mutatták, hogy a koronavírus-

6 Vokó Zoltán és Pitter János (2020) 28 európai országra vonatkozó elemzése azt bizonyította, hogy a lakosság mobilitásának magasabb korlátozási szintjével jellemezhető országokban lassabb volt a koronavírus terjedése, azaz a közösségi távolságtartás „lapítja a járványgörbét”.

7 2020. február 29-ig nyilvánosságra hozott wuhani esetszámok alapján készült elemzés. Az idősek körében kimutatott magas halálozási arány értelmezésekor természetesen nem hagyható figyelmen kívül, hogy többségüknek legalább egy krónikus betegsége volt.

8 168/2020. (IV. 30.) sz. kormányrendelet a védelmi intézkedésekről 3. § (Magyar Közlöny, 2020.IV.30).

járvány nem befolyásolta jelentősen az idősök mentális jóllétét (Kivi et al. 2021, López et al. 2020), de később, az első lezárásokat követően készült tanulmányok már súlyos következményeket jeleztek az idősebb lakosság mentális egészségére vonatkozóan (Atzendorf–Grube 2021, Brooke–Jackson 2020, Killgore et al. 2020, Krendl–Perry 2020, Wang et al. 2020, Wong et al. 2020). A járvány előtti időszakhoz képest mind az amerikai, mind az európai, mind a kínai vizsgálatok magasabb depresszió- és magányérzést mutattak ki az idősebb lakosság körében (Krendl–Perry 2020, Atzendorf–Grube 2021, Wang et al. 2020), és azt, hogy jelentősen romlott körükben az alvás minősége (De Pue et al. 2021, Stanton et al. 2020). Egy nemzetközi összehasonlító tanulmány arra hívja fel a figyelmet, hogy a koronavírus-fertőzéssel kapcsolatos halálozások száma és a korlátozó intézkedések időtartama is jelentősen befolyásolja a mentális jóllétet: azokban az országokban, ahol magas volt a halálozási arányszám és a korlátozásokkal járó napok száma, a 60 évesnél idősebb lakosság nagyobb valószínűséggel számolt be depresszióérzésről (Atzendorf–Grube 2021). A szerzők azt is kimutatták, hogy az életkor előrehaladtával szignifikánsan emelkedik a makrotényezők hatása a depresszió érzésére: a legidősebb (80 év feletti) korcsoporton belül a magas koronavírus-fertőzéssel összefüggő halálozási arányszám a depresszió nagyobb arányú előfordulását eredményezi a 60–79 év közöttiekhez képest.

A mentális egészség védelme szempontjából a szakirodalom már régóta hangsúlyozza a társas kapcsolatok és az általuk elérhető társas támogatás jelentőségét, különösen a késői élet szakaszában (*in late life*, Antonucci et al. 2014). Ismeretes az is, hogy a kevés társadalmi nexus és a ritka társasági, közösségi tevékenységek csökkentik idős korban a nehézségekkel való megküzdési képességet, s növelik a mentális egészségi problémák, például a szorongás és depresszió kockázatát (Cornwell–Laumann 2015, Santini et al. 2020, Schwarzbach et al. 2014). A mentális egészség szempontjából kiemelten fontos jelentősége van a személyes network mérete mellett a kapcsolatok minőségének is (Lau et al. 2008), sőt számos tanulmány kiemeli, hogy a kapcsolatok minősége erősebben kapcsolódik a mentális egészséghez, mint a kapcsolathálózat más jellemzői (Cutrona–Russel 1990). Mak és munkatársai (2009) idős korú SARS-túlélők körében – 18 hónappal a fizikai felépülésüket követően – készült vizsgálata a formális és informális kapcsolatokon keresztül hozzáférhető társas támogatás mentális jóllétre gyakorolt hatásával kapcsolatban arra az eredményre jutott, hogy a családtagoktól, barátoktól és az egészségügyi szakemberektől kapott támogatás nagyobb mértékben járult hozzá az idős emberek mentális állapotának javulásához a más kapcsolati forrásból kapott támogatáshoz képest. Eredményeik arra is rámutattak, hogy a családi/baráti támogatás – szóbeli ösztönzés, bátorítás – jelentősen jótékonyabb hatással volt a túlélők mentális állapotára, mint az egészségügyi dolgozóktól kapott támogatás. Ezek az eredmények azt a – már jól ismert – hatásmechanizmust erősítik meg, hogy a társas támogatás (itt: a család/barátok és az egészségügyi szakemberek révén elérhető támogatás) előmozdítja és segíti a jobb stresszkezelési képességet, a nehézségek átvészeléséhez szükséges – alkalmazkodást segítő – megküzdési stratégiákat (Mak et al. 2009). A *stressz-kiegyenlítő hipotézis (stress-buffering hypothesis)* szerint ugyanis a kapcsolathálózat révén hozzáférhető társas támogatás tompítja a stressz mentális jóllétre gyakorolt negatív hatását és enyhíti a szorongást (Cohen–Wills 1985). Néhány vizsgálat azt is megerősítette, hogy a különböző társadalmi-kapcsolati erőforrások közül a családtól/barátoktól – az „erős kapcsolatoktól” – kapott társas támogatás kiemelkedő szerepet játszik idős korban a depresszió kockázatának csökkentésében (Teo et al. 2015). Kauppi és munkatársai (2018) szerint azonban nem egyértelmű, hogy a granovetteri értelemben vett „erős kötések” hatása jelentősebb a fizikai, illetve mentális egészségre, mint a gyenge kapcsolatoké. A szerzők ugyanis azt találták egy finn longitudinális kutatás adatai alapján, hogy nemcsak a kevés számú erős kapcsolat (legfeljebb 2), illetve a kevés gyenge kapcsolatszám (legfeljebb 5) növeli a halálozás kockázatát, hanem az is, ha a sok erős kötés csak néhány gyenge kötéssel párosul. A szerzők azt állítják, hogy a kapcsolathálózat távolabbi, periférikusabb kötése révén elérhető társas támogatás is hozzájárulhat az egészség és az általános jóllét megőrzéséhez (Kauppi et al. 2018). Egy

ausztrál longitudinális kutatás azt is bizonyította, hogy az idős emberek jóllétéhez az erős/szoros kapcsolatok közül a barátokkal való interakciók nagyobb mértékben járulnak hozzá, mint a rokoni interakciók (Giles et al. 2005).

A társadalmi kapcsolatháló kulcsfontosságú szerepet tölt be természeti katasztrófák után az idősek jóllétének megőrzésében – hangsúlyozzák a katasztrófatudományok (*disaster studies*) (Rafey et al. 2016, Hikichi et al. 2017). Hikichi és munkatársai (2016) a 2011-es kelet-japán földrengés és szökőár után arról számoltak be, hogy a természeti katasztrófa „átélése” (elsősorban az elszennvedett lakáskárok megtapasztalása) az idősebb túlélők körében fokozott kognitív hanyatlással járt. Későbbi vizsgálatuk (Hikichi et al. 2017) azt is feltárta, hogy a társadalmi-közösségi kapcsolatok és a kölcsönös segítségnyújtás normái segítenek elkerülni az idősek kognitív képességeinek romlását, azaz mérséklék a katasztrófaélmények kognitív hanyatlásra gyakorolt hatását.

A fent bemutatott empirikus eredmények a kapcsolati háló védő szerepét húzzák alá. A társas támogatáshoz való hozzáférés azonban a koronavírus-járvány idején szigorúan korlátozott volt, különösen az idősek számára, akik a COVID-19 szempontjából az egyik leginkább veszélyeztetett csoportot képviselik. Az elszigeteltségben töltött pandémiás időszak súlyos következményekkel járt az amúgy is sérülékeny, kiszolgáltatott idősebb korosztály számára (például magasabb szorongást, depresszióérzést eredményezett, lásd: Krendl–Perry 2020, Atzendorf–Grube 2021, Wang et al. 2020). Valószínű, hogy a telefonbeszélgetések, videóhívások, elektronikus kapcsolatok segíthettek mérsékelni az elszigeteltség negatív hatását. Noha egyre több vizsgálat irányul a COVID-19 mentális egészségre gyakorolt hatásának vizsgálatára, a társaskapcsolat-hálózat és a mentális egészség összefüggése nem teljesen feltárt terület. A kapcsolatok pandémia idején betöltött szerepéről pedig – néhány trivialitást kivéve – elég keveset tudunk, különösen az idősebb korosztály jóllétével kapcsolatban. Magyarországon kifejezetten hiányoznak az ilyen jellegű vizsgálatok.

KUTATÁSI KÉRDÉSEK

Tanulmányunk célja egyfelől annak feltárása, hogy az idősebb lakosság mentális egészsége hogyan változott Magyarországon a koronavírus-járvány kitörése után, másfelől annak vizsgálata, hogy a kapcsolati háló jellemzői hogyan függenek össze a mentális egészség – koronavírus-járvány hatására bekövetkezett – változásaival. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a különböző kapcsolattípusok gyakoriságának kombinációi hogyan befolyásolták az egyes mentális problémák, nevezetesen a depresszió, a szorongás, a magányérzet, az alvászavar rosszabbodását.

1. Miként érintette negatívan az 50 éves és annál idősebbek mentális egészségét a koronavírus-járvány Magyarországon? Európai összehasonlításban vajon erősebb vagy gyengébb volt-e itthon az idősebb korosztály érintettsége?
2. Milyen kapcsolatháló-mintázatok mérsékeltek a járvány mentális egészségre gyakorolt negatív hatását? Volt-e különbség az erős-gyenge kapcsolatok és kombinációik hatásaiban?
3. Az idősek egyes korcsoportjaiban eltér-e a hatások erőssége? A korcsoportok differenciáltságára vonatkozóan az öregség paradoxona tézis (*paradox of aging*) beigazolódik-e?

ADATOK ÉS MÓDSZEREK

Az adatbázis

Adataink a *Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe* (SHARE, Börsch-Supan 2020a) nemzetközi adatbázis előzetes 8. hullámának adataiból (*Preliminary Wave 8 Release 0.0.1 data*) származnak, míg néhány szocioökonómiai háttérinformációt a 7. hullám adatbázisából imputáltunk (Börsch-Supan 2020b). A SHARE a müncheni *Max-Planck Institute for Social Law and Social Policy* koordinációjával megvalósuló nemzetközi követéses panelvizsgálat, amelynek célja az 50 éves és idősebb népesség egészségi állapotában, gazdasági-társadalmi-munkaerőpiaci helyzetében és családi-közösségi kapcsolataiban bekövetkezett változások felmérése Európa-szerte. A SHARE első hullámának adatait 2004-ben vették fel, és azóta további hét hullám adatfelvételére került sor 28 európai országban és Izraelben. A panel vizsgálati minta mellett – minden adatfelvételi hullám során – egy frissítő minta is bekerül az adatbázisba, országos reprezentatív minták kialakításával az 50 éves és idősebb népességről (Scherpenzeel et al. 2020). Magyarország idáig a 4. (2011), a 7. (2017) és a legutóbbi, 8. hullámban (2019/2020) vett részt.

A 2019 októberében kezdődött 8. hullám adatfelvételét jelentősen megnehezítette a koronavírus-járvány kitörése és a helyzet egyre drámaibbá válása, ezért 2020 márciusára valamennyi országban felfüggesztették a terepmunkát. Hónapokkal később folytatódott csak az adatfelvétel azzal a lényeges változással, hogy a korábbi személyes interjúk (CAPI) helyett minden országban áttértek a telefonos interjúkra (CATI), így Magyarországon is. Továbbá kidolgozásra került egy speciális, a járvány társadalmi és gazdasági következményeinek hatására fókuszáló rövid kérdőív (*SHARE COVID-19 questionnaire*), aminek a lekérdezését kombinálták a panel alapkérdőívével. A SHARE COVID-19 adatfelvétele 2020 júniusa és augusztusa között zajlott,⁹ a pandémia első és második hulláma közötti időszakban. Ez a kiegészítő kérdőív konkrétan arra irányul, hogy maga a járvány és a kitörését követő járványügyi intézkedések hogyan érintették a célpopuláció életkörülményeit, fizikai és mentális egészségét, illetve egészségmagatartását, gazdasági és munkaerőpiaci helyzetét, valamint családi és közösségi kapcsolatait. Ebben a tanulmányban a SHARE COVID-19 adatbázisát¹⁰ használtuk. Az országos mintákba bekerült 50 évnél fiatalabb válaszadókat kihagytuk az elemzésből, így az általunk elemzett 26 európai ország összevont adatállománya 49.322 személy adatait tartalmazza, ebből a magyar almintá elemszáma 980 fő.

Változók

A *mentális egészség* különböző aspektusait – a kérdőív adta lehetőségek alapján – az alábbi dichotóm változók segítségével mértük: 1. depresszió érzése („Az elmúlt hónapban depressziósnak, szomorúnak érezte-e magát?”), 2. szorongás érzése („Az elmúlt hónapban szorongónak, idegesnek érezte-e magát?”), 3. alvászavar előfordulása („Az elmúlt hónapban volt-e problémája az alvással?¹¹”), 4. magányosság érzése („Milyen gyakran érzi magát magányosnak?”). Az első három változóra igen vagy nem válaszokat lehetett megjelölni, az utolsóra pedig egy háromfokú skálán válaszolhattak a kérdeztettek. Elemzésünkben mind a négy változó dichotóm változóként szerepel, az utóbbi változó esetében azokat tekintve magányosnak, akik arról számoltak be, hogy gyakran érzik magukat magányosnak.

9 Észtországban, Litvániában, Szlovákiában, Franciaországban és Olaszországban már július végén befejeződött, míg Bulgáriában és Svédországban zárult a legkésőbb, augusztus közepén.

10 Ausztria és Írország adatai az elemzés készítésekor nem voltak elérhetőek, Izraelt – mint nem európai országot – kihagytuk az elemzésből.

11 Ideértve az alvás ritmusában való zavart is.

A mentális egészségi állapotban a koronavírus-járvány – közvetlen és közvetett – hatására bekövetkezett változások méréséhez szintén négy változót alkalmaztunk, melyek azt mutatják, hogy a kérdezett megítélése szerint a COVID-19 kitörése előtti időszakhoz képest negatív irányban változott a mentális jólléte. A válaszadótól konkrétan azt kérdezték, hogy az elmúlt egy hónapban a kérdőívben megadott mentális probléma előfordult-e nála és ha igen, akkor az súlyosabb, kevésbé vagy ugyanolyan súlyos formában jelentkezett-e, mint a pandémia kitörése előtt. Az eredeti háromkategóriás változókból az alábbi kétértékű indikátorokat alakítottuk ki: 1. még inkább depressziós, 2. még inkább szorong, 3. még inkább alvászavarban szenved, 4. még inkább magányos. Megjegyezzük, hogy azokat a válaszadókat, akiknél a felsorolt tünetek nem fordultak elő (azaz nem érezték magukat depressziósnak, szorongónak, magányosnak vagy nem szenvedtek alvászavarban) 0-val kódoltuk.

A társaskapcsolat-hálózat méréséhez a szűkebb és a tágabb környezettel való kapcsolattartás gyakorisága felől közelítettünk. Az adatfelvétel a háztartáson kívüli személyekkel történő személyes és elektronikus kapcsolattartás intenzitására kérdezett rá. A válaszadóktól ezt kérdezték: „A koronavírus-járvány kitörése óta milyen gyakran volt face-to-face kapcsolata (1) a gyerekeivel, (2) a szüleivel, (3) más rokonokkal és (4) nem-rokonokkal, mint például szomszédokkal, barátokkal vagy kollégákkal?” Majd ugyanezt a kérdést az elektronikus kapcsolattartásra vonatkozóan is feltették: „A koronavírus-járvány kitörése óta milyen gyakran tartott elektronikus kapcsolatot – telefonon, e-mailen vagy más elektronikus úton – (1) a gyerekeivel, (2) a szüleivel, (3) más rokonokkal és (4) nem-rokonokkal?”. Öt lehetséges választ lehetett megjelölni: naponta, hetente többször, hetente egyszer, ritkábban, soha. Az elemzés során ezeket változókat az alábbi módon dichotomizáltuk: az 1-es érték azt jelzi, hogy a válaszadó legalább heti rendszerességgel tartott kapcsolatot háztartásán kívüli személyekkel, a 0 pedig azt, ha ennél ritkábban. Továbbá mind a személyes, mind az elektronikus kapcsolatok esetén összevontuk a gyerek(ek)kel és a szülő(k)kel történő kapcsolattartás gyakoriságát mutató változókat.

Az elemzésbe számos további változót is bevontunk, melyek hatással lehetnek a mentális egészségre, noha inkább kontrollváltozóként kezeljük őket. Figyelembe vettük a kérdezett *fizikai egészségi állapotát* (dichotóm változó: van-e valamilyen krónikus betegsége), a koronavírus-járvány kitörését követő *izolációt* (dichotóm változó: elhagyta-e otthonát a járvány óta), valamint a kérdezett és a közeli hozzátartozók/ismerősök *koronavírus-fertőzésben való érintettségét*¹² (a kérdezett vagy családtagja/ismerőse tapasztalt-e magán koronavírus-tüneteket, pozitív teszteredménye volt-e, koronavírus-fertőzés miatt kórházba került-e, koronavírus miatt elhunyt-e családtagja/ismerőse). Az érintettség mérésére egy indexet alakítottunk ki úgy, hogy súlyosságuk szerint pontosztuk a betegségállapotokat.¹³ A kérdezett kapcsolati hálózatának COVID-érintettségét úgy számoltuk ki, hogy a leírtak szerint kapott pontszámokat megszoroztuk az összes kapcsolati kategóriában megnevezett személyek számával, majd összegeztük, így egyetlen mutatónk lett. Az így létrehozott index folytonos változóként szerepel a modellekben. Továbbá, az elemzésbe a kérdezett társadalmi-demográfiai hátterét leíró változókat is beemeltünk: a *nem*, az *életkor* (kategoriális változóként szerepel: 50–64 éves, 65–74 éves, 75 éves és idősebb), a *családi állapot/háztartásméret* (dichotóm változó: egyedül él-e), az *iskolai végzettség* (kategoriális változó: alapfokú,¹⁴

12 A koronavírus-fertőzésben való érintettségét a kérdőív részletesen felmérte a válaszadók kapcsolati hálójában, és 8 kapcsolat kategória vonatkozásában kérdezte meg a válaszadóktól, hogy hány embert érintett: 1) házastárs vagy élettárs, 2) szülő, 3) gyermek, 4) háztartásának más tagja, 5) háztartáson kívüli rokon, 6) szomszéd, barát vagy kolléga, 7) gondozója/ápolója, 8) egyéb személy.

13 A tünetek esetén 1 pontot, pozitív teszteredmény esetén 2 pontot, kórházi ápolás esetében 5 pontot, ismerős halála esetén 10 pontot vontunk be az indexbe.

14 Az oktatás egységes nemzetközi osztályozási rendszere alapján felmért ISCEDO, ISCED1 és ISCED2 kategóriák összevonva, amely azt jelenti, hogy a válaszadó legfeljebb szakiskolai vagy szakmunkás végzettséggel rendelkezik.

középfokú,¹⁵ felsőfokú¹⁶ végzettség), a *munkaerőpiaci státusz* (dichotóm változó: dolgozik-e) és a *lakóhely településtípusának* változóit (kategoriális változó: főváros, más nagyváros, kisváros, község).¹⁷

Módszerek

Kutatási kérdéseink megválaszolásához többféle módszert alkalmaztunk. Először leíró statisztikák segítségével vizsgáltuk, hogy a koronavírus-járvány első hulláma alatt hogyan alakult az idősebb korosztály mentális egészsége Magyarországon európai összehasonlításban, valamint azt, hogy a pandémia következtében az egyes mentális betegségtünetek előfordulása milyen mértékben rosszabbodott. Azt is leíró jelleggel tártuk fel, hogy melyek a mentális egészség negatív irányú változásában érintettek társadalmi és demográfiai ismérvei. Végül többváltozós elemzéssel vizsgáltuk, hogy a magyar válaszadók körében a társadalmi kapcsolattartás intenzitása alapján kirajzolódó kapcsolatháló-mintázatok hogyan függenek össze a mentális egészség – a koronavírus-járvány első hullámának középtávú következményének tekinthető – romlásával.

A társas kapcsolatok alapján a válaszadók különböző csoportjait modellalapú klaszterezés segítségével tártuk fel. Mivel csoportképző változóink mindegyike bináris indikátor, ezért a „látens osztályelemzés” módszerét (*latent class analysis, LCA*) alkalmaztuk a kapcsolatháló-mintázatok létrehozásához. A különböző mentális problémák pandémia első hulláma alatt bekövetkezett változását befolyásoló tényezők elemzésére magyarázó modelleket vizsgáltunk logisztikus regresszió segítségével. Az elemzések során elfogadott szignifikanciaszint: $p < 0,05$. A tanulmányban súlyozott eredményeket közlünk.

EREDMÉNYEK

Mentális egészség a koronavírus-járvány idején

Először azt mutatjuk be, hogy a mentális egészség különböző aspektusai alapján a koronavírus járvány kitörését követő első lezárások utáni időszakban hogyan alakult Magyarországon és más európai országokban az idősebb lakosság érintettsége, és mindez a pandémia előtti időszakhoz képest hogyan változott. Mindezt annak figyelembevételével tesszük, hogy a nemzetközi összehasonlítást torzíthatja az a tény, hogy erősen kultúrafüggő, így országonként eltérő lehet az egyes mentális szimptomák és azok változásának érzékelése, továbbá az adatfelvétel idején érvényben lévő – sokszor jelentős országos különbségeket mutató – járványvédelmi intézkedések szigorúsága.

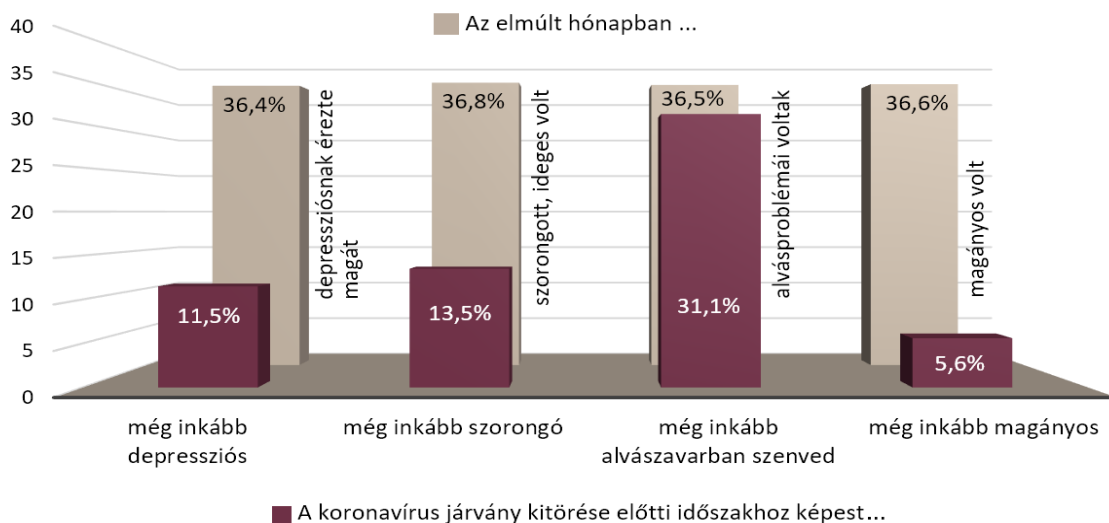
A magyar válaszadók nagyon hasonló arányban jelezték a vizsgált mentális betegségtünetek előfordulását: 36,4% és 36,8% között alakul azok aránya, akik depresszióról, szorongásról, alvászavarról, magányosságról számoltak be a felmérés időszakában (1. ábra). A mentálisegészség-mutatók kapcsolatáról elmondható, hogy a depresszió és a szorongás erősebben korrelál (ρ 0,553), mint a depresszió az alvászavarral (ρ 0,370) vagy a magány érzésével (ρ 0,283). A magány érzése hasonlóan gyenge összefüggést mutat mind a szorongással (ρ 0,288), mind az alvászavarral (ρ 0,282), és ugyanez igaz az alvászavar és a szorongás összefüggésére is (ρ 0,329). Azaz: a mentális problémákban való érintettség nem jelent szükségképpen együttes előfordulást, amennyiben igen, akkor nagyobb valószínűséggel párosul a depresszió a szorongással, idegességgel.

15 ISCED3 és ISCED4 kategóriák összevonva, amely azt jelenti, hogy a válaszadó érettségét adó középiskolai végzettséggel rendelkezik.

16 ISCED5 és ISCED6 kategóriák összevonva, amely azt jelenti, hogy a válaszadó felsőfokú (főiskolai vagy egyetemi) végzettséggel rendelkezik.

17 Az anyagi, illetve jövedelmi helyzet mutatóját is szerettük volna használni, de a magyar válaszadók nagyon magas aránya utasította vissza, hogy megadja a jövedelmi helyzetét (36%-uk).

1. ábra. Mentális problémák előfordulása és negatív irányú változása Magyarországon a koronavírus járvány kitérését követő első lezárások utáni időszakban az idősebb lakosság körében

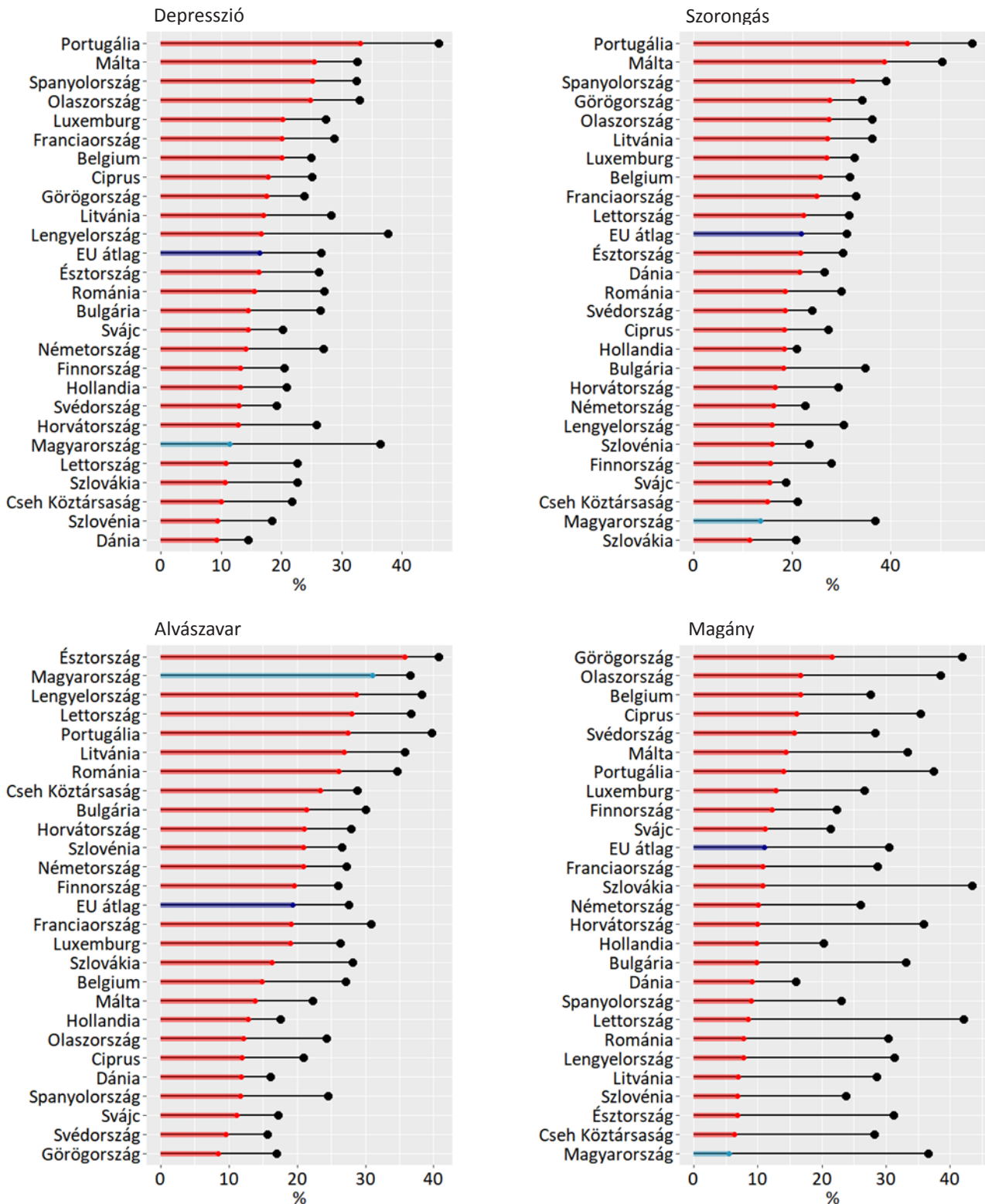
Forrás: SHARE COVID-19

A mentális egészségi állapotra vonatkozó magyarországi eredmények nemzetközi összehasonlításban igen kedvezőtlennek tekinthetők (lásd 2. ábra fekete sávok). A pandémia kitérését követő első lezárások utáni időszakban a SHARE felmérésben szereplő európai országok közül Magyarországon volt az egyik legmagasabb – néhány dél-európai ország és Lengyelország után – a depresszió előfordulása az 50 évesnél idősebbek körében, de mind a szorongás, mind az alvászavar, mind a magányosság tekintetében Magyarország az első negyedben helyezkedik el az országok rangsorában. Jól kirajzolódik az is, hogy az észak-európai, a svájci és a holland válaszadókat jellemzően kevésbé érintették a vizsgált mentális problémák (az érintettek aránya 20% alatti ezekben az országokban).

A mentális egészség különböző aspektusaiban bekövetkezett negatív irányú változásokat tekintve a magyar válaszadók – a pandémia előtti időszakkal összevetve – leginkább az alvászavarok súlyosbodását jelezték, közel harmaduk (31,1%). Ha csak az alvászavarokról beszámolókat vesszük figyelembe, azt látjuk, hogy 85%-uknak rosszabbodott a tünete. A minta hetede (13,5%) számolt be a szorongás érzésének növekedéséről és több mint tizede (11,5%) a depresszió fokozott érzéséről, ők a szorongó és depressziós válaszadók 27%-át, illetve 32%-át teszik ki. Azok aránya, akik magányosabbnak érezték magukat, mint a pandémia előtt, elég alacsonynak tűnik: a teljes minta 5,6%-a (a magukat magányosnak valló válaszadók 15,3%-a), ami valószínűleg azzal magyarázható, hogy akik magányosak, kevésbé keresik a kapcsolatot másokkal, így a pandémiás helyzet esetükben nem okozott jelentősebb romlást. A mentális problémák rosszabbodását jelző mutatók összefüggései azt mutatják, hogy elsősorban a depresszió és a szorongás érzésének növekedése függ össze egymással (ρ 0,608), és hogy viszonylag erős – bár a közepesnél gyengébb – a kapcsolat a magányosság és a depresszió érzésének növekedése között (ρ 0,465). A többi mentálisegészség-mutató negatív irányú változása közötti kapcsolat gyenge ($\rho \leq 0,3$). Mindez azt jelenti, hogy a pandémia első hulláma alatt felerősödő depresszióérzés, nagyobb valószínűséggel járt együtt a szorongás, illetve a magányosság fokozott érzésével.

Ezeket az eredményeket összevetve más európai országokéval (lásd 2. ábra piros sávok) az látható, hogy a magyar válaszadók mentális problémái – az alvászavar kivételével – kevésbé erősödtek fel a koronavírus-járvány következtében (de vegyük figyelembe, hogy eleve jelentős hányadukat érintik mentális tünetek). Magyarország – jellemzően Szlovákiával, Csehországgal és Szlovéniával együtt – azok közé az országok közé

2. ábra. Mentális problémák előfordulása és negatív irányú változása Európában a koronavírus járvány kitörését követő első lezárások utáni időszakban az idősebb lakosság körében

Forrás: SHARE COVID-19

Megjegyzés: Az ábrán az országokat a vizsgált mentális probléma negatív irányú változásában érintettek aránya szerint rendeztük növekvő sorrendbe.

tartozik, ahol a legkisebb arányban számoltak be a válaszadók a szorongás, a depresszió és a magány érzésének *rosszabbodásáról* (arányuk alacsonyabb mint 15%). Ezzel szemben a dél-európai országok (mint Portugália, Málta, Spanyolország, Olaszország és Görögország) válaszadói a vizsgált mentális problémák *legnagyobb mértékű súlyosbodását jelezték*, mindegyik olyan ország, ahol egyébként a legkisebb arányban fordulnak elő ezek a tünetek az idősebb lakosság körében. Ezekben az országokban a SHARE COVID-19 adatfelvétel idején – európai viszonylatban – a legszigorúbb korlátozó intézkedések voltak még érvényben és a legmagasabb volt a COVID-19-fertőzések 100 000 lakosra vetített száma (Málta kivételével).¹⁸ Az alvászavar esetében azonban Magyarország helyzete egyáltalán nem kedvező: Észtország után és más közép-európai országok mellett nálunk volt az egyik legmagasabb az alvásproblémák rosszabbodásáról beszámoló aránya.

A rosszabbodó mentális egészség társadalmi-demográfiai különbségei

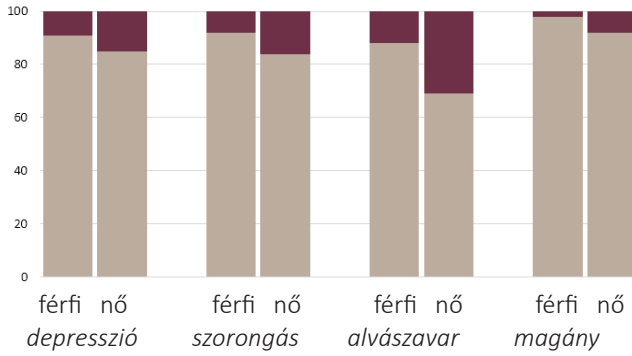
Most nézzük meg azt, hogy a különböző mentálisbetegség-tünetek koronavírus-járvány kitörése utáni rosszabbodása hogyan függ össze a társadalmi-demográfiai kategóriák jellemzőivel (lásd 3. ábra)! Azt látjuk, hogy mind a négy vizsgált mentális probléma súlyosabbá válása szignifikánsan gyakrabban fordul elő a nők, a legfeljebb alapfokú iskolai végzettségűek és az egyfős háztartásban, azaz az egyedül élők körében. A különböző korcsoportokat tekintve, a 65–74 év közötti, fiatal nyugdíjasok a fokozott depresszió, szorongás és magányérzet esetén jelentősen magasabb értéket mutatnak, mint a náluk fiatalabbak (50–64 év közöttiek) és a náluk idősebbek (74 év felettiek). Ugyanakkor ez utóbbi csoport, a legidősebb idősök azok, akikre leginkább jellemző az alvásproblémák súlyosabbá válása. A munkaerőpiaci státusz is jelentős összefüggést mutat a vizsgált mentális problémák negatív irányú változásával. Mind a depresszió, mind a szorongás, mind a magány rosszabbodása nagyobb arányú a nyugdíjasok között a dolgozók és az egyéb inaktív csoportjaihoz képest, míg a fokozott alvászavar legnagyobb mértékben ez utóbbi inaktív csoportot érinti. A válaszadók lakóhelyének településtípusa szerint azt látjuk, hogy a fővárosiakon belül a legmagasabb azoknak az aránya, akik a depresszió, a magány és a szorongás rosszabbodását érzékelték, és a falvakban, illetve kisvárosokban élők között a legalacsonyabb. Az alvásproblémák súlyosbodása pedig szignifikánsan nagyobb arányban van jelen a falvakban élők körében. Ez utóbbi azért érdekes, mert egyébként a mentális problémák (mind a négy itt vizsgált mutatója) leginkább a falvakban élőket érintik, a települési lejtő hatása jól láthatóan kirajzolódik (míg a pandémia alatti változásokat tekintve ez a települési lejtő csak az alvászavar romlásánál mutatható ki). Megjegyezzük, hogy a lakóhely településtípusa kivételével a mentális problémák hátterében meghúzódó lehetséges társadalmi-gazdasági tényezők megegyeznek a mentális problémák súlyosbodásánál bemutatott összefüggésekkel.

¹⁸ Az *Oxford Coronavirus Government Response Tracker* (OxCGRT) projekt által számolt *Stringency Index* alapján, mely 9 mutató figyelembevételével készül: iskolák bezárása; munkahelyek bezárása; nyilvános rendezvények lemondása; a nyilvános összejövetelek korlátozása; a tömegközlekedés lezárása; otthon tartózkodási követelmények; nyilvános tájékoztató kampányok; az országon belüli mozgás korlátozása; és nemzetközi utazási ellenőrzések. Az index adott napi értékét a kilenc mutató átlagpontszáma adja, és lényegében a kormányzati politikák szigorúságát tükrözi (az index kiszámításának teljes leírását lásd: Hale et al. 2021).

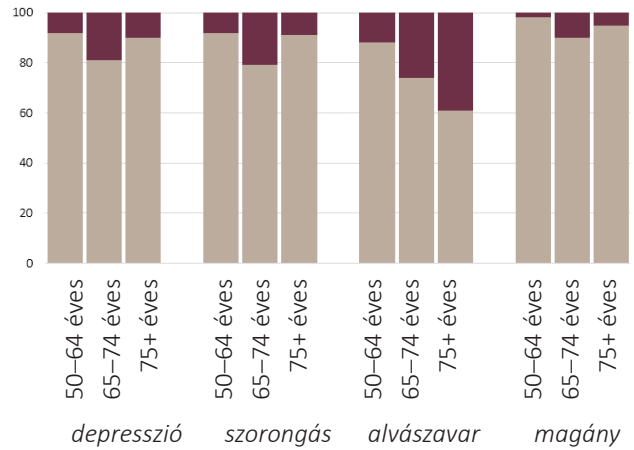
3. ábra. A mentális egészség negatív irányú változása társadalmi és demográfiai jellemzők szerinti bontásban az idősebb lakosság körében Magyarországon

■ Nem változott negatív irányban
 ■ Negatív irányban változott

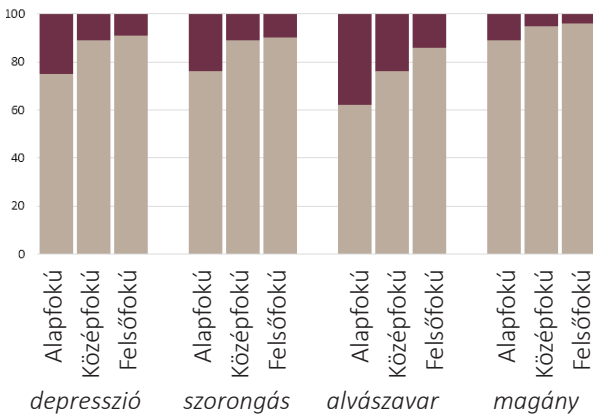
Mentális egészség negatív irányú változása nemenként

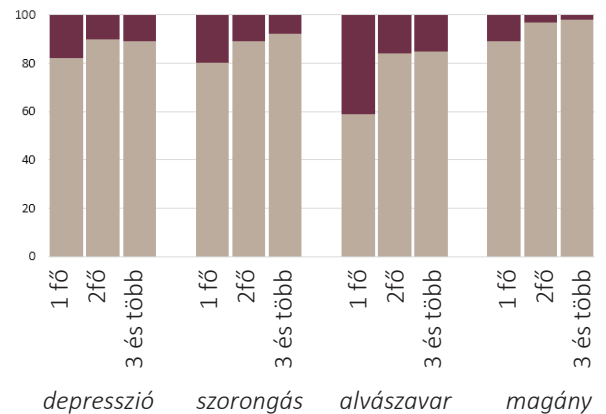
Mentális egészség negatív irányú változása korcsoportonként

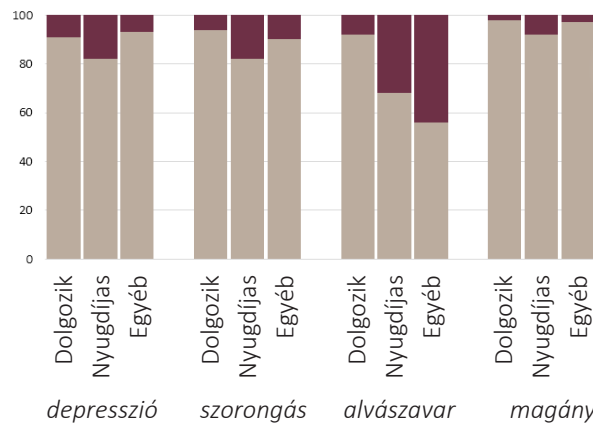
Mentális egészség negatív irányú változása iskolai végzettség szerint

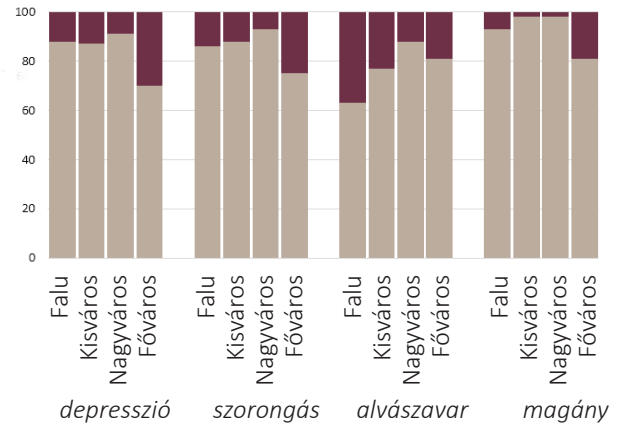
Mentális egészség negatív irányú változása háztartásméret szerint

Mentális egészség negatív irányú változása munkaerőpiaci státusz szerint

Mentális egészség negatív irányú változása településtípus szerint

Forrás: SHARE COVID-19

Társaskapcsolat-hálózat és rosszabbodó mentális egészség a koronavírus-járvány idején

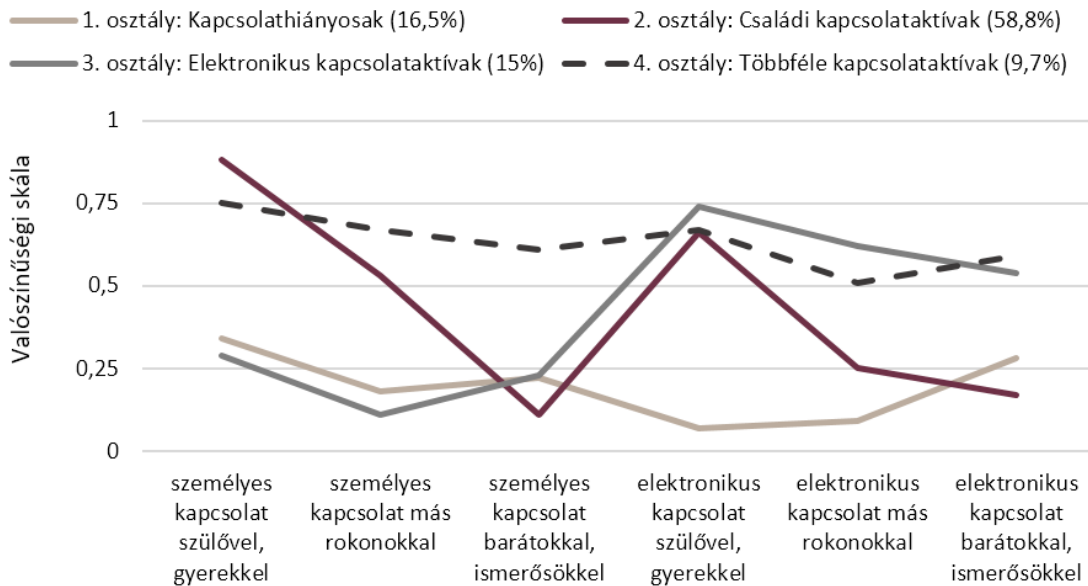
Ennek a tanulmánynak a központi kérdése, hogy a családi és közösségi kapcsolatok kombinációi a koronavírus-járvány idején hogyan befolyásolták a mentális egészségi állapotot (pontosabban: annak rosszabbodását). Ehhez először azt vizsgáltuk meg, hogy milyen kapcsolatháló-mintázatok azonosíthatók Magyarországon az idősebb korosztály körében. Célunk az volt, hogy megragadjuk a kapcsolatháló relációinak típusa (közeli vagy távolabbi), formája (személyes vagy elektronikus) és gyakorisága (szoros vagy gyenge) alapján a kapcsolat-kombinációk sokféleségét (majd ezek hatását vizsgáltuk a mentális egészségre). Az volt a kutatói szándék, hogy mindezeket a jellemzőket figyelembe véve olyan kapcsolathálózati vagy kommunikációs kapcsolati mintákat találjunk, melyek a kérdezettek egy-egy csoportjára jellemzők. A járványhelyzet nagyon minimálisra csökkentette a személyes találkozások lehetőségét, de a különféle telefonos és Internetes kapcsolatokat megsokszorozta akár a családtagokkal, akár az ismerősökkel vagy a szolgáltatókkal. Így olyan megoldást alkalmaztunk, amely lehetővé tette egy modellstruktúra kialakítását, és amely segítségével tipikus kapcsolattípus-használó csoportokat tudtunk elkülöníteni.

A továbbiakban tehát a látens osztályelemzés (*latent class analysis, LCA*) módszerét alkalmaztuk, melynek lényege, hogy az egyéneket kategoriális megfigyelt változók alapján látens csoportokba sorolja, mégpedig úgy, hogy minden válaszadó esetében megbecsüli az adott osztályba tartozás valószínűségét (Collins–Lanza, 2010). Esetünkben a megfigyelt változók a háztartáson kívüli személyekkel való *face to face* és *elektronikus kapcsolatok* intenzitása, melyeket hat bináris indikátorral mértünk (a *Változók* című fejezetben részletesen bemutatott módon): 1) gyakori – legalább heti rendszerességgű – személyes kapcsolat a gyerekeivel, szüleivel; 2) gyakori személyes kapcsolat más rokonokkal; 3) gyakori személyes kapcsolat a barátokkal, ismerősökkel, szomszédokkal; 4) gyakori elektronikus kapcsolat a gyerekeivel, szüleivel; 5) gyakori elektronikus kapcsolat más rokonokkal; 6) gyakori elektronikus kapcsolat a barátokkal, ismerősökkel, szomszédokkal. Az elemzés során 2–5 csoportos megoldásokat vizsgáltunk és a legjobb modellmegoldás meghatározásához figyelembe vettük a modell illeszkedését (Akaike információs kritérium, Bayesian információs kritérium), a Lo-Mendell-Rubin valószínűségi hányados teszt (LMR-LRT) szignifikáns eredményét, az osztályok nagyságát (a minta legalább 5%-a legyen) és a magasabb entrópia értéket (Nylund et al. 2007). A látens osztályelemzés tesztstatisztikái szerint a legoptimálisabb felosztás a négy osztályos modellstruktúra.

A társadalmi kapcsolatok mintázatának látens osztályai közül (4. ábra) az *1. osztályba* tartozók (16,5%) jellemzően „*kapcsolathányosok*”: nem tartanak gyakori kapcsolatot sem személyes, sem elektronikus módon háztartásukon kívüli személyekkel. A minta legnagyobb hányadát kitevő *2. osztályba* tartozóknak (58,8%) a szűkebb családi kapcsolataik intenzívek (mind a személyes, mind az elektronikus), ugyanakkor a távolabbi rokonokkal és a barátokkal, illetve ismerősökkel való rendszeres interakciók hiányoznak, őket „*családi kapcsolataktívaknak*” neveztük el. A *3. osztályba* tartozó válaszadók (15%) az „*elektronikus kapcsolataktívak*”, akik nagy valószínűséggel mind a szűkebb családtagokkal, illetve más rokonokkal, mind a távolabbi ismerősökkel, barátokkal intenzív elektronikus kapcsolatokat ápolnak, de a rendszeres személyes találkozások hiányoznak. A minta közel tizedét kitevő legkisebb méretű *4. osztályba* (9,7%) a „*többféle kapcsolataktívak*” kerültek: elsősorban a személyes kapcsolataik gyakoriak mind a szűkebb és távolabbi családtagokkal, rokonokkal, mind a nem-rokonokkal, de emellett nagy valószínűséggel elektronikus kapcsolataik is intenzívek (a gyakori elektronikus kapcsolattartás náluk nagyobb valószínűséggel csak a 3. osztályba tartozók körében fordul elő).

Annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy az idősebb korosztály körében a társadalmi kapcsolatok mintázatai hogyan befolyásolják az észlelt mentális betegségtünetek koronavírus-járvány alatti súlyosabbá válását, többváltozós regressziós modelleket vizsgáltunk. Az egyes mentális betegségtünetek rosszabbodását

4. ábra. A rendszeres családi és közösségi kapcsolatok változói mentén azonosított látens osztályok által mutatott valószínűség-mutatók

Forrás: SHARE COVID-19

külön-külön, azaz négy modellel írtuk le. Regressziós modelljeink *független* változói tehát a mentális egészség különböző aspektusaiban való érintettség – koronavírus-járvány kitörése előtti időszakhoz képest – felerősödő érzésének dichotóm változói: (1) a depresszió, (2) a szorongás, (3) az alvászavar és (4) a magány negatív irányú változásának indikátorai. A *fő magyarázó változó* pedig a családi és közösségi kapcsolatok típusa, módja és intenzitása alapján azonosított tipikus kapcsolatháló-jellemzőket kifejező négykategóriás változó: (1) kapcsolathányos, (2) családi kapcsolataktív, (3) elektronikus kapcsolataktív, (4) kapcsolataktív, mely kategóriák közül ez utóbbit, a kapcsolataktív csoportját használtuk referenciakategóriaként. Az elemzés során a személyes változókat (pl. fizikai egészségi állapot, koronavírus-fertőzésben való érintettség, pandémia alatti izoláció, nem, életkor, családi állapot, iskolai végzettség, munkaerőpiaci státusz, településtípus) kontroll alatt tartva állapítunk meg összefüggéseket. A becslési eredményeket az 1. táblázatban közöltük.

A többváltozós logisztikus regresszió eredményei jól mutatják a *társadalmi kapcsolatmintázatok* szignifikáns hatását a vizsgált mentális betegségi tünetek – COVID-19 kitörése utáni – rosszabbodására. Mind a négy itt vizsgált mentális probléma negatív irányú változása tekintetében [(1), (2), (3) és (4) modellek] mindegyik kapcsolatháló-konstelláció pozitív hatást mutat a referenciacsoportként kiemelt „többféle kapcsolataktív” kategóriához, azaz az intenzív személyes és elektronikus családi/ismerősi kapcsolathálóhoz képest. Rendre azt látjuk, hogy a „kapcsolathányos” network a legmagasabb esélyekkel társul mind a depresszió, mind a szorongás, mind az alvászavar, mind a magányérzet súlyosbodásához. Ettől kisebb mértékű pozitív hatása van az „elektronikus kapcsolataktívitásnak” és a „családi kapcsolataktívitásnak” is. Ez utóbbi eredmény, mely szerint a családtagokkal/rokonokkal való gyakori kapcsolattartás nagyobb valószínűséggel növeli a mentális egészség romlását az intenzív családi és ismerősi kapcsolathálóhoz viszonyítva, azt tükrözi, hogy a kizárólag szűk körű intenzív kapcsolatok nem elegendők a mentális egészség védelméhez. Más hipotézisek szerint a családtagokkal való összezártság, a kényszerű intenzív együttlétek akár növelhetik is a mentális terheket a vizsgált tüneteket hordozók körében.

Megjegyezzük, hogy a regressziós modelleket úgy is lefuttattuk, hogy a társadalmi kapcsolatok mintázatát mutató változó más és más kategóriáját kezeltük referenciacsoportként. A fent leírt megállapítások minden modellben jól láthatóak. Ha például az „elektronikus kapcsolataktív” kapcsolatháló-mintázatot kezeljük a refe-

1. táblázat. A különböző mentális betegségtünetek rosszabbodását befolyásoló tényezők vizsgálata – a logisztikus regresszió eredményei [Exp(B)]

	A koronavírus-járvány kitörése óta ...			
	(1)	(2)	(3)	(4)
	még inkább depressziós	még inkább szorong	még inkább alvászavarban szenved	még inkább magányos
TÁRSADALMI KAPCSOLATOK MINTÁZATAI (ref: Többféle kapcsolataktív)				
Kapcsolathányos	3,448***	4,853***	1,471***	2,327***
Családi kapcsolataktív	1,376***	1,348***	1,552***	1,312***
Elektronikus kapcsolataktív	2,916***	1,629***	1,174**	1,616***
FIZIKAI EGÉSZSÉGI ÁLLAPOT (ref: nincs krónikus betegsége)	5,414***	3,825***	2,057***	4,306***
IZOLÁCIÓ (ref: pandémia kitörése óta elhagyta az otthonát)	1,168***	1,791***	1,234**	1,927***
COVID-19-ÉRINTETTSÉG	1,878**	1,240***	0,692**	1,315***
NEM (ref: férfi)	1,567***	1,308***	3,342***	1,607***
KOR (ref: 50–64 éves)				
65–74 éves	3,947***	3,779***	0,411***	5,129***
75 éves és idősebb	3,551***	3,306***	0,618***	5,689***
CSALÁDI ÁLLAPOT (ref: nem él egyedül)	1,802***	1,950***	1,259***	9,422***
ISKOLAI VÉGZETTSÉG (ref: Felsőfok)				
Alapfokú	3,432***	2,078***	1,430***	1,530***
Középfokú	1,113***	0,766***	1,379***	0,701***
MUNKAERŐPIACI STÁTUSZ (ref: dolgozik)	1,854***	4,331***	1,113***	2,290***
TELEPÜLÉSTÍPUS (ref: Község)				
Főváros	4,451***	0,403***	0,335***	4,611***
Más nagyváros	1,220***	0,609***	0,247***	1,408***
Kisváros	1,145***	0,837***	0,555***	1,306***
N	732	732	732	732
R ²	0,360	0,271	0,252	0,409

Magyarázat: *** $p < 0,01$; ** $p < 0,05$.

renciacsoportként (Függelék F1. táblázat), a „családi kapcsolataktív” és a „többféle kapcsolataktív” kapcsolat-háló-konstellációjú válaszadóknak kisebb az esélye a vizsgált mentális betegségtünetek súlyosbodására. És az intenzív szűk körű – családi – kapcsolathálóhoz képest a kapcsolataktív kategóriában rendre kisebb esélyhányadosokkal találkozunk mindegyik modellben, azaz leginkább a kapcsolataktívitas csökkenti a vizsgált mentális problémák rosszabbodását (az elektronikus kapcsolataktívitasához viszonyítva).

Ami a többi független változót illeti megállapíthatjuk, hogy a *fizikai egészségi állapot* és az *izoláció* is pozitív hatást mutat a mentális egészség mind a négy vizsgált aspektusára: a krónikus betegség léte és a pandémia utáni „otthon maradás” nagyobb gyakorisággal járt a depresszió-, a szorongás-, a magányérzet, illet-

ve az alvászavar rosszabbodásával. A *koronavírus-fertőzésben való érintettség* pozitívan kapcsolódik a depresszió, a szorongás és a magány érzésének rosszabbodásához, de az alvásproblémák súlyosbodásához negatívan: vagyis minél súlyosabban és minél szélesebb körben érintette a válaszadó kapcsolati hálóját a fertőzés, annál nagyobb volt az esély a depresszió, a szorongás és a magány fokozott érzésére, de annál kisebb az alvásproblémák rosszabbodására. A szocio-demográfiai háttérváltozók hatását tekintve azt látjuk, hogy a *nők*, az *alacsony iskolai végzettségűek* és az *egyedül élő, már nem dolgozó* válaszadók szignifikánsan nagyobb eséllyel érezték magukat depressziósabbnak, szorongóbbnak, magányosabbnak és rosszabbodtak alvásproblémáik a járvány kitörése után. Az *életkor* hatását vizsgálva, a referenciaként kezelt 50–64 évesekhez képest mind a 65–74 évesekre, mind a 74 év felettiekre inkább jellemző volt a depresszió, a szorongás és a magány érzésének súlyosabbá válása, míg az alvászavar romlása kevésbé. Figyelemre méltó eredmény, hogy a fiatal nyugdíjasoknak (65–74 évesek) nagyobb eséllyel súlyosbodott a depressziója, a szorongása és a magányérzete a legidősebb idősök (75 év felettiek) csoportjához képest. Az alvászavar esetében ezzel ellentétes összefüggést látunk: kisebb valószínűséggel rosszabbodtak a 65–74 évesek és a 74 év felettiek alvásproblémái az 50–64 évesek referenciacsoportjához képest. A *lakóhely településtípusának* hatása a depresszió és a magány fokozott érzésére szignifikáns és pozitív irányú: a referenciaként választott községi/falusi lakóhelyhez viszonyítva a fővárosban élők számoltak be a legnagyobb eséllyel romló depresszió- és magányérzetről, és a településméret növekedésével lineárisan emelkedő esélyhányadosok azt mutatják, hogy ennél jóval kisebb eséllyel a más nagyvárosokban, illetve kisvárosokban élők. A szorongás és az alvászavar negatív irányú változása tekintetében viszont azt látjuk, hogy a községekben élők csoportjához képest a kis- és nagyvárosokban élők kisebb eséllyel érezték, hogy szorongóbbá váltak, vagy rosszabbodtak alvásproblémáik a járvány kitörése óta.

ÖSSZEGZÉS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunk egy 2020 nyarán készült nagymintás kérdőíves kutatás (a *SHARE COVID-19 survey*) adatbázisának felhasználásával a társaskapcsolat-hálózat és a mentális egészség negatív irányú változásának összefüggését vizsgálta az idősebb lakosság körében a koronavírus-járvány kitörését követően. Azt igyekezett feltárni, hogy a járvány milyen káros hatással volt az 50 éves és idősebb korosztály mentális egészségének különböző aspektusaira.

Fontos kiemelni, hogy az 50 éves és idősebb lakosság adatainak elemzésével kapott eredményeink nem általánosíthatók a lakosság más csoportjaira. Továbbá – a vizsgálat keresztmetszeti jellegénél fogva – eredményeink alapján ok-okozati összefüggések nem mutathatók ki, az összefüggések vizsgálata során csak valószínűsíthető magyarázatokat tártunk fel. A tanulmánynak azt a korlátját is figyelembe kell venni, hogy a válaszadók önértékelésére vonatkozó információkkal dolgoztunk, amely eltérhet az orvosi diagnózistól és túl-, illetve alulbecsülheti a mentális problémák jelenlétét. A pandémia előtti időszakra vonatkozó kérdések pedig szükségszerűen retrospektívek, így a visszaemlékezés is okozhat torzítást. Mindezek ellenére – legjobb tudásunk szerint – ez az első tanulmány, amely a koronavírus-járvány középtávú hatását és a mentális egészséget, illetve annak változását vizsgálta Magyarországon, ráadásul az egyik leginkább veszélyeztetett csoport, az idősebb lakosság körében. Az általunk elemzett adatokat 2020 júniusa és augusztusa között gyűjtötték, egy olyan sajátos időszakban, amikor a koronavírus első hulláma a legtöbb országban már alábbhagyott, például Magyarországon is, ahol a járvány kitörése után bevezetett korlátozó intézkedések fokozatos feloldására került sor ebben az időszakban.

Leíró eredményeink azt mutatják, hogy Magyarországon az idősebb korosztály több mint harmada számolt be a vizsgálat idején depresszió-, szorongás- és magányérzetről, valamint alvásproblémákról. Ezek az eredmények nemzetközi összehasonlításban kedvezőtlen képet tükröznek: a SHARE felmérésben szereplő eu-

rópai országok közül Magyarország azok közé az országok közé tartozik, ahol a legmagasabb volt a prevalenciája ezeknek a mentális betegségtüneteknek az első hullám lecsengésének idején. A mentális egészségi állapotban bekövetkezett negatív irányú változásokat tekintve a magyar válaszadók – a pandémia előtti időszakkal összevetve – leginkább az alvász problémák súlyosbodását jelezték (harmaduk), hetedük számolt be a szorongás, több mint tizedük a depresszió és közel 6%-uk a magány fokozott érzéséről. Azt is bemutattuk, hogy más európai országokkal összevetve az idősebb korosztály mentális problémái (az alvászavar kivételével) Magyarországon kisebb mértékben rosszabbodtak a koronavírus-járvány következtében (szemben például a dél-európai országokkal). Ennek lehetséges magyarázata kapcsolódhat a korlátozó intézkedések időtartama és/vagy a koronavírussal összefüggő fertőzések, illetve halálozások számának országok közötti különbségeihez, hiszen a például a dél-európai országok többségében a SHARE COVID-19 adatfelvétel idején a legszigorúbb korlátozó intézkedések voltak még érvényben és a legmagasabb volt a COVID-19-fertőzések 100 000 lakosra vetített száma is. Egy friss tanulmány összefüggést tárt fel a depresszió és a korlátozó intézkedések időtartama, valamint a koronavírussal összefüggő halálozások száma között (Atzendorf–Grube, 2021), de további vizsgálatok szükségesek más mentális betegségtünetek és a makroszintű tényezők összefüggéseinek vizsgálatára.

Többváltozós regressziós modellek segítségével arra kerestünk választ, hogy a családi és közösségi kapcsolatok típusa, módja és intenzitása alapján azonosított kapcsolatháló-mintázatok, illetve egyéb háttértényezők hogyan befolyásolták a mentális problémák változását. Eredményeink szerint a *kapcsolathányos network* a legmagasabb eséllyel társul mind a depresszió, mind a szorongás, mind az alvászavar, mind a magányérzet súlyosbodásához, vagyis a ritka személyes és/vagy elektronikus kapcsolattartás háztartáson kívüli személyekkel (a családtagokkal/rokonokkal és az ismerősökkel, barátokkal) jelentős mértékben járult hozzá a mentális jóllét rosszabbodásához. Statisztikai értelemben kisebb mértékű, de szintén pozitív előjelű hatása van az *elektronikus kapcsolataktívitásnak* is: a főként elektronikus kapcsolatgazdag-network ugyancsak növelte a különböző mentális betegségtünetek súlyosbodásának valószínűségét (különösen a depresszió rosszabbodásának esélyét). Eredményeink arra is rávilágítanak, hogy az intenzív szűk körű kapcsolatháló (*családi kapcsolataktív*) az intenzív családi és ismerősi kapcsolathálóhoz (*többféle kapcsolataktív*) képest kisebb eséllyel járult hozzá a mentális egészség rosszabbodásának elkerüléséhez. Másként megfogalmazva, a mentális egészség szempontjából a leginkább előnyös a többféle kapcsolattípusú és kapcsolatformájú kapcsolatháló-mintázat, és a kizárólag szűk körű intenzív kapcsolatok nem elegendőek a mentális egészség védelméhez. A sokszínű kapcsolatháló, melyben a szoros kötelékek mellett a gyenge kapcsolatok is intenzíven jelen vannak, potenciálisan lehetővé tesz olyan személyekhez való hozzáférést, akik hasznosak vészhelyzetben, olyanokhoz, akik fontos információs támogatást nyújtanak, és/vagy ezek a távolabbi/ gyenge kötések is lehetnek érzelmileg intenzívek.

Az elemzés további figyelemre méltó eredménye, hogy bár az 50–64 éves korcsoporthoz képest az idősebb korcsoportoknak nagyobb valószínűséggel rosszabbodott a mentális egészsége, az általunk vizsgált három korcsoport közül a fiatalabb időseké, azaz a 65–74 éves korcsoporté súlyosbodott leginkább és nem a legidősebb időseké. Az idősebb korcsoporton belüli különbségek arra utalnak, hogy az „öregség paradoxona” (*the paradox of aging*) a koronavírus-járvánnyal összefüggésben is fennáll. Az életkor előrehaladtával (az öregedéssel) az egyének egyre inkább tudatában vannak az élet végességével, ezért ilyenkor már kevésbé változik a szubjektív és érzelmi jóllét szintje, sőt javulhat is (Carstensen 2019, Mroczek–Kolarz 1998). Mindez magyarázhatja, hogy a legidősebb időseket nem érintette mentálisan olyan súlyosan a pandémia, mint a náluk nagyjából egy évtizeddel fiatalabb időseket.

A további potenciális kockázati tényezők vizsgálata azt mutatta, hogy a krónikus betegség léte, a pandémia kitörése utáni „otthon maradás” és a koronavírus-fertőzésben való érintettség jelentősen összefügg a mentális

egészség romlásával. További megállapításaink, hogy a nők, az alacsony iskolai végzettségűek és az egyedül élő, már nem dolgozó válaszadók szignifikánsan nagyobb eséllyel érezték magukat depressziósabbnak, szorongóbbnak, magányosabbnak és rosszabbodtak alvásproblémáik a járvány kitörése után. Ezek az eredmények egybecsengenek más COVID-19-tanulmányok megállapításaival, melyek szerint a mentális egészség szempontjából rizikófaktort jelent a rosszabb fizikai egészségi állapot, a COVID-19-tünetek észlelése, az elszigeteltség vagy a sok otthon töltött idő, továbbá az, ha valaki nő, alacsony iskolai végzettségű, nyugdíjas vagy munkanélküli és egyedül él (Atzendorf–Grube 2021, Robb et al. 2020, Wong et al. 2020). A településtípus is fontos meghatározója a mentális egészség változásának idős korban: a vidéki kistelepüléseken, falvakban élő idősöknek az alvászavara és a szorongása rosszabbodott, míg a városokban élőknek (különösen a fővárosiaknak) a depresszió- és magányérzete fokozódott inkább. Ennek hátterében állhat az is, hogy a nagyvárosi lakosság lakóhelyi, szomszédsági és munkavégzéssel kapcsolatos mindennapi érintkezései – hírcsatornái – bizonyára lényegesen különböznek a falusias környezetben élők hétköznapi – „látásból majdnem mindenkit ismernek” – találkozásaiktól, kommunikációjuktól, az értesülések megszerzésének csatornáitól. Ezek pontos formáit külön kutatással lehet feltárni, és kísérletet tenni arra, hogy az alvászavar, a szorongás vajon miért rosszabbodott inkább a kisebb lélekszámú településeken, mint a nagyvárosokban. Nem tudunk olyan COVID-19-tanulmányról, amely a mentális egészség szempontjából vizsgálta volna a lakóhely településtípusának hatását, a további kutatás egyértelműen indokolt.

FÜGGELÉK

F1. táblázat. A különböző mentális betegség tünetek rosszabbodását befolyásoló tényezők vizsgálata – a logisztikus regresszió eredményei [Exp(B)]

	A koronavírus-járvány kitörése óta ...			
	(1)	(2)	(3)	(4)
	még inkább depressziós	még inkább szorong	még inkább alvászavarban szenved	még inkább magányos
TÁRSADALMI KAPCSOLATOK MINTÁZATAI (ref: elektronikus kapcsolataktív)				
Kapcsolathiányos	1,763***	2,386***	1,279***	3,664***
Családi kapcsolataktív	0,506***	0,394***	0,773***	0,729***
Kapcsolataktív	0,165***	0,329***	0,608***	0,450***
KONTROLLVÁLTOZÓK	Igen	Igen	Igen	Igen
N	732	732	732	732
R ²	0,364	0,273	0,252	0,414

Magyarázat: *** $p < 0,01$; ** $p < 0,05$.

HIVATKOZÁSOK

- Adalja, A. A. – Toner, E. – Inglesby, T. V. (2020) Priorities for the US Health Community Responding to COVID-19. *JAMA*, 323(14), 1343–1344. <https://doi.org/10.1001/jama.2020.3413>
- Antonucci, T. C. – Ajrouch, K. J. – Birditt, K. S. (2014) The convoy model: Explaining social relations from a multidisciplinary perspective. *The Gerontologist*, 54(1), 82–92. <https://doi.org/10.1093/geront/gnt118>
- Armitage, R. – Nellums, L. B. (2020) COVID-19 and the consequences of isolating the elderly. *Lancet Public Health*, 5(5), E256. [https://doi.org/10.1016/S2468-2667\(20\)30061-X](https://doi.org/10.1016/S2468-2667(20)30061-X)
- Atzendorf, J. – Gruber, S. (2021) Depression and loneliness of older adults in Europe and Israel after the first wave of covid-19. *European Journal of Ageing*, <https://doi.org/10.1007/s10433-021-00640-8>
- Berkman, L.F. – Glass, T. (2000) Social integration, social networks, and health. In Berkman, L.F. – Kawachi, I. (szerk.) *Social epidemiology*. New York: Oxford University Press, 137–173.
- Börsch-Supan A. (2020a) Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (SHARE) Wave 8. COVID-19 Survey 1. Release version: 0.0.1. beta. SHARE-ERIC. Data set.
- Börsch-Supan A. (2020b): Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (SHARE) Wave 7- SHARELIFE. Release version: 7.1.0. SHARE-ERIC [Data set]. <https://doi.org/doi: 10.6103/SHARE.w7.710>
- Brooke, J. – Jackson, D. (2020) Older people and COVID-19: Isolation, risk and ageism. *Journal of Clinical Nursing*, 29(13–14), 2044–2046. <https://doi.org/10.1111/jocn.15274>
- Brooks, S. K. – Webster, R. K. – Smith, L. E. – Woodland, L. – Wessely, S. – Greenberg, N. – Rubin, G. J. (2020) The psychological impact of quarantine and how to reduce it: Rapid review of the evidence. *The Lancet*, 395(10227), 912–920. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30460-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30460-8)
- Cacioppo, J. T. – Hawkey, L. C. (2019) Perceived social isolation and cognition. *Trends in Cognitive Sciences*, 13(10), 447–454. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2009.06.005>
- Cacioppo, J. T. – Hughes, M. E. – Waite, L. J. – Hawkey, L. C. – Thisted, R. A. (2006) Loneliness as a specific risk factor for depressive symptoms: cross-sectional and longitudinal analyses. *Psychology and Aging*, 21, 140–151.
- Carstensen, L. L. (2006) The influence of a sense of time on human development. *Science*, 312(5782), 1913–1915. <https://doi.org/10.1126/science.1127488>
- Carstensen, L. L. (2019) Integrating cognitive and emotion paradigms to address the paradox of aging. *Cognition and Emotion*, 33, 119–125. <https://doi.org/10.1080/02699931.2018.1543181>
- Chou, K. L. – Ho, A. H. – Chi, I. (2006) Living alone and depression in Chinese older adults. *Ageing & Mental Health*, 10(6), 583–591. <https://doi.org/10.1080/13607860600641150>
- Cohen, S. – Wills, T. A. (1985) Stress, social support, and the buffering hypothesis. *Psychological Bulletin*, 98(2), 310–357. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.98.2.310>
- Collins, L. M. – Lanza, S. T. (2010) *Latent class and latent transition analysis for the social, behavioral, and health sciences*. New York: Wiley.
- Cutrona, C. E. – Russell, D. W. (1990) Type of social support and specific stress: Toward a theory of optimal matching. In Sarason, B. R. – Sarason, I. G. – Pierce, G. R. (szerk.) *Social support: An interactional view*. New York: Wiley. 319–366.
- Dykstra, P. A. (2009) Older adult loneliness: myths and realities. *European Journal of Ageing*, 6, 91–100. <https://doi.org/10.1007/s10433-009-0110-3>
- ECDC (European Centre for Disease Prevention and Control) (2020) Data on the geographic distribution of COVID-19 cases worldwide. 2020. <https://www.ecdc.europa.eu/en/geographical-distribution-2019-ncov-cases>
- Garfin, D. R. – Silver, R. C. – Holman, E. A. (2020) The Novel Coronavirus (COVID-2019) Outbreak: Amplification of public health consequences by media exposure. *Health Psychology*, 39(5), 355–357. <https://doi.org/10.1037/hea0000875>
- Garfin, D. R. – Thompson, R. – Holman, E. A. (2018) Mental and physical health effects of acute stress following traumatic events: A systematic review. *Journal of Psychosomatic Research*, 112, 107–113. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2018.05.017>
- Gerst-Emerson, K. – Jayawardhana, J. (2015) Loneliness as a public health issue: the impact of loneliness on health care utilization among older adults. *American Journal of Public Health*, 105(5), 1013–1019. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2014.302427>

- Giles, L. C. – Glonek, G. F. – Luszcz, M. A. – Andrews, G. R. (2005) Effect of social networks on 10 year survival in very old Australians: the Australian Longitudinal Study of Aging. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 59(7), 574–579. <https://doi.org/10.1136/jech.2004.025429>
- Hale, T. – Angrist, N. – Goldszmidt, R. – Kira R. – Petherick, A. – Phillips, T. – Webster, S. – Cameron-Blake, E. – Hallas, L. – Majumdar, S. – Tatlow, H. (2021) A global panel database of pandemic policies (Oxford COVID-19 Government Response Tracker). *Nature Human Behaviour*, 5, 529–538. <https://doi.org/10.1038/s41562-021-01079-8>
- Hawkey, L. C. – Thisted, R. A. – Masi, C. M. – Cacioppo, J. T. (2010) Loneliness predicts increased blood pressure: 5-year cross-lagged analyses in middle-aged and older adults. *Psychology and Aging*, 25(1), 132–141. <https://doi.org/10.1037/a0017805>
- Heidinger, T. – Richter, L. (2020) The effect of COVID-19 on loneliness in the elderly: An empirical comparison of pre- and peri-pandemic loneliness in community-dwelling elderly. *Frontiers in Psychology*, 11, 585308. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.585308>
- Hikichi, H. – Aida, J. – Kondo, K. – Tsuboya, T. – Matsuyama, Y. – Subramanian, S. V. – Kawachi, I. (2016) Increased risk of dementia in the aftermath of the 2011 Great East Japan Earthquake and Tsunami. *PNAS*, 113(45), E6911–E6918. <https://doi.org/10.1073/pnas.1607793113>
- Hikichi, H. – Tsuboya, T. – Aida, J. – Matsuyama, Y. – Kondo, K. – Subramanian, S. V. – Kawachi, I. (2017) Social capital and cognitive decline in the aftermath of a natural disaster: A natural experiment from the 2011 Great East Japan Earthquake and Tsunami. *Lancet Planetary Health*, 1(3), E105–E113. [https://doi.org/10.1016/S2542-5196\(17\)30041-4](https://doi.org/10.1016/S2542-5196(17)30041-4)
- Holman, E. A. – Silver, R. C. – Poulin, M. – Andersen, J. – Gil-Rivas, V. – McIntosh, D. N. (2008) Terrorism, acute stress, and cardiovascular health: A 3-year national study following the September 11th attacks. *Archives of General Psychiatry*, 65(1), 73–80. <https://doi.org/10.1001/archgenpsychiatry.2007.6>
- Holt-Lunstad, J. – Smith, T. B. – Baker, M. – Harris, T. – Stephenson, D. (2015) Loneliness and social isolation as risk factors for mortality: a meta-analytic review. *Perspectives on Psychological Science*, 10, 227–237. <https://doi.org/10.1177/1745691614568352>
- Kaplan, R.M. – Toshima, M.T. (1990) The functional effects of social relationships on chronic illness and disability. In Sarason, B. R. – Sarason, I. G. – Pierce, G. R. (szerk.), *Social Support: An Interactional View*. New York: John Wiley, 427–453.
- Kauppi, M. – Kawachi, I. – Batty, G. D. – Oksanen, T. – Elovainio, M. – Pentti, J. – Aalto, V. – Virtanen, M. – Koskenvuo, M. – Vahtera, J. – Kivimäki, M. (2018) Characteristics of social networks and mortality risk: Evidence from 2 prospective cohort studies. *American Journal of Epidemiology*, 187(4), 746–753. <https://doi.org/10.1093/aje/kwx301>
- Kivi, M. K. – Hansson, I. – Bjälkebring, P. (2021) Up and about: Older adults' well-being during the COVID-19 pandemic in a Swedish longitudinal study. *Journals of Gerontology: Series B*, 76(2), E4–E9. <https://doi.org/10.1093/geronb/gbaa084>
- Knox, S. S. – Uvnas-Moberg, K. (1998) Social isolation and cardiovascular disease: an atherosclerotic pathway? *Psychoneuroendocrinology*, 23(8), 877–890. [https://doi.org/10.1016/s0306-4530\(98\)00061-4](https://doi.org/10.1016/s0306-4530(98)00061-4)
- Lábadi B. – Arató N. – Budai T. – Inhof O. – Stecina D. T. – Sík A. – Zsidó A. N. (2021) Psychological well-being and coping strategies of elderly people during the COVID-19 pandemic in Hungary, *Aging & Mental Health*, <https://doi.org/10.1080/13607863.2021.1902469>
- Lee, R. M. – Draper, M. – Lee, S. (2001) Social connectedness, dysfunctional interpersonal behaviors, and psychological distress: Testing a mediator model. *Journal of Counseling Psychology*, 48(3), 310–318. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.48.3.310>
- López, J. – Perez-Rojo, G. – Noriega, C. – Carretero, I. – Velasco, C. – Martínez-Huertas, J. A. – López-Frutos, P. – Galarraga, L. (2020) Psychological well-being among older adults during the COVID-19 outbreak: A comparative study of the young-old and the old-old adults. *International Psychogeriatrics*, 32(11), 1365–1370. <https://doi.org/10.1017/S1041610220000964>
- Magyar Közlöny (2020) Elérhető: <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK20039.pdf> [Letöltve: 2021-08-15].
- Mak, W. W. – Law, R. W. – Woo, J. – Cheung, F. M. – Lee, D. (2009) Social support and psychological adjustment to SARS: The mediating role of self-care self-efficacy. *Psychology & Health*, 24(2), 161–174. <https://doi.org/10.1080/08870440701447649>
- Mroczek, D. K. – Kolarz, C. M. (1998) The effect of age on positive and negative affect: a developmental perspective on happiness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75(5), 1333–1349. <https://doi.org/10.1037//0022-3514.75.5.1333>
- Nylund, K.L. – Asparouhov, T. – Muthén, B.O. (2007) Deciding on the number of classes in latent class analysis and growth mixture modeling: a Monte Carlo simulation study. *Structural Equation Modeling*, 14, 535–569. <https://doi.org/10.1080/10705510701575396>

- Peters, A. – Rospleszcz, S. – Greiser, K.H. – Dallavalle, M. – Berger, K. (2020) The impact of the COVID-19 pandemic on self-reported health. *Dtsch. Arztebl. Int.* 117, 861–867. <https://doi.org/10.3238/arztebl.2020.0861>
- Posch, M. – Bauer, P. – Posch, A. – Konig, F. (2020) Analysis of Austrian COVID-19 deaths by age and sex. *Wiener Klinische Wochenschrift*, 132 (21), 685–689. <https://doi.org/10.1007/s00508-020-01707-9>
- Raffaelli, M. – Andrade, F. C. – Wiley, A. R. – Sanchez-Armass, O. – Edwards, L. L. – Aradillas Garcia, C. (2013) Stress, social support, and depression: A test of the stress-buffering hypothesis in a Mexican sample. *Journal of Research on Adolescence*. 23(2), 283–289. <https://doi.org/10.1111/jora.12006>
- Rafiey, H. – Momtaz, Y. A. – Alipour, F. – Khankeh, H. – Ahmadi, S. – Sabzi Khoshnami, M. – Haron, S. A. (2016) Are older people more vulnerable to long-term impacts of disasters? *Clinical Interventions in Aging*, 11, 1791–1795. <https://doi.org/10.2147/CIA.S122122>
- Rajgor, D. D. – Lee, M. H. – Archuleta, S. – Bagdasarian, N. – Quek, S. C. (2020): The many estimates of the covid-19 case fatality rate. *Lancet Infectious Diseases*, 20(7), 776–777. [https://doi.org/10.1016/s1473-3099\(20\)30244-9](https://doi.org/10.1016/s1473-3099(20)30244-9)
- Santini, Z. I. – Fiori, K. L. – Feeney, J. – Tyrovolas, S. – Haro, J. M. – Koyanagi, A. (2016) Social relationships, loneliness, and mental health among older men and women in Ireland: a prospective community-based study. *Journal of Affective Disorders*, 204(1), 59–69. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2016.06.032>
- Scherpenzeel, A. – Axt, K. – Bergmann, M. – Douhou, S. – Oepen, A. – Sand, G. – Schuller, K. – Stuck, S. – Wagner, M. – Börsch-Supan, A. (2020) Collecting survey data among the 50+ population during the COVID-19 pandemic: The Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (SHARE). *Survey Research Methods*, 14(2), 217–21. <https://doi.org/10.18148/srm/2020.v14i2.7738>
- Schwarzbach, M. – Luppá, M. – Forstmeier, S. – Konig, H.-H. – Riedel-Heller, S. G. (2014) Social relations and depression in late life: A systematic review. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 29(1), 1–21. <https://doi.org/10.1002/gps.3971>
- Stanton, R. – Quyen, G. To. – Khalesi, S. – Williams, S. L. – Alley, S. J. – Thwaite, T. L. – Fenning, A. S. – Vandelanotte, C. (2020) Depression, anxiety and stress during COVID-19: Associations with changes in physical activity, sleep, tobacco and alcohol use in Australian adults. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(11), 4065. <https://doi.org/10.3390/ijerph17114065>
- Stephens, A. – Shankar, A. – Demakakos, P. – Wardle, J. (2013) Social isolation, loneliness, and all-cause mortality in older men and women. *PNAS*, 110(15), 5797–5801. <https://doi.org/10.1073/pnas.1219686110>
- Taha, S. A. – Matheson, K. – Anisman, H. (2014) H1N1 was not all that scary: Uncertainty and stressor appraisals predict anxiety related to an incoming viral threat. *Stress & Health*, 30(2), 149–157. <https://doi.org/10.1002/smi.2505>
- Teo, A. R. – Choi, H. – Andrea, S. B. – Valenstein, M. – Newsom, J. T. – Dobscha, S. K. – Zivin, K. (2015) Does mode of contact with different types of social relationships predict depression in older adults? Evidence from a nationally representative survey. *Journal of the American Geriatrics Society*, 63(10), 2014–2022. <https://doi.org/10.1111/jgs.13667>
- Vokó, Z. – Pitter, J. Gy. (2020) The effect of social distance measures on COVID-19 epidemics in Europe: An interrupted time series analysis. *Geroscience*, 42, 1075–1082. <https://doi.org/10.1007/s11357-020-00205-0>
- WHO Regional Office for Europe (2020): WHO Announces COVID-19 Outbreak a Pandemic. Elérhető: <https://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/news/news/2020/3/who-announces-covid-19-outbreak-a-pandemic> [Letöltve: 2021-08-12].
- Wu, J. T. – Leung, K. – Bushman, M. – Kishore, N. – Niehus, R. – de Salazar, P. M. – Cowling, B. J. – Lipsitch, M. – Leung, G. M. (2020) Estimating clinical severity of COVID-19 from the transmission dynamics in Wuhan, China. *Nature Medicine*, 26, 506–510. <https://doi.org/10.1038/s41591-020-0822-7>

LONCSÁK NOÉMI¹

MAGYAR FIATALOK ERDÉLYBEN

Veres Valér (szerk.) (2020)

Erdélyi magyar ifjúság. Szociológiai jellegzetességek és változások 2001 és 2016 között.

Kolozsvár: Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány – Kolozsvári Egyetemi Kiadó.

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.1.100>

A Veres Valér által szerkesztett kötet tanulmányainak fókuszában a 15–29 éves magyar nemzetiségű erdélyi fiatalok csoportja áll. A bevezetőben idézett kutatási előzmények, korábban közölt eredmények és a témában korábban megírt tanulmányok leíró jellege után jelen kötet nagy érdeme, hogy egy longitudinális kutatás eredményeit mutatja be, két adatbázist felhasználva (Mozaik2001 és Magyar Ifjúság Kutatás 2016), törekedve a két adatfelvételi időpont között történt változások azonosítására, jellemzésére. A két fő adatforrás a Magyarországon 2000-ben indított nagymintás ifjúságkutatások erdélyi hullámaiból származik, mindkét kutatás során lépcsőzetes véletlen mintavételt alkalmaztak, ahol az alapsokaság az érvényes népszámlálási adatok alapján magát magyar nemzetiségűnek valló, 15–29 éves erdélyi lakhelyű személyek köre volt. A tanulmányokban a fiatalok társadalmi viszonyainak és problémáinak vonatkozásában a szerzők rendszerint kitérnek az Erdélyen belüli regionális különbségekre, illetve azok időbeni hasonlóságaira, eltéréseire. A kötet egészére érvényes a viszonyítási alap hiánya, jellemzően nem kap az olvasó megfelelő nemzetközi, európai kontextust az adatok értelmezéséhez, könnyebb megértéséhez, de jelen kötetnek ez nem is képezi célját. A bevezetőben feltett fő kutatási kérdések mindegyike kielégítően megválaszolásra kerül a kötet tanulmányaiban.

Az első tanulmányban Veres Valér elsősorban az erdélyi magyar fiatalok társadalomban elfoglalt helyében bekövetkezett változásokat vizsgálja. Társadalmi rétegződésük elemzése azonban leginkább csak az anyagi-vagyoni helyzetükben bekövetkezett változásokra terjed ki. A szerző kitér a fiatalok társadalmi mobilitására, ezen belül is az iskolai, oktatási viszonyaikra. Elemzése szerint a Romániában bekövetkezett nagymértékű oktatási expanzió eredményezi a fiatalok élethelyzetének és esélyeinek javulását a vizsgált időszakban. Egyetlen

¹ PhD hallgató, egyetemi tanársegéd, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, Debreceni Egyetem.

adatot kiemelve: a fiatalok 2016-ban kétszer akkora arányban szereztek diplomát, mint 2001-ben, viszont nem sikerült a végzettségüknek megfelelő állást találniuk. A NEET-fiatalok² száma csökkent a vizsgált időszakban, amiben szerepe lehet az elvándorlásnak, a külföldi munkavállalásnak is. A társadalmi mozgásokkal és változásokkal összefüggően vizsgált kemény változók (régió, településtípus, nem, korcsoport, apa iskolázottsága) közül a legmeghatározóbb a lakóhely volt, eltérő esélyekhez jutnak a fiatalok az alapján, hogy Székelyföldön élnek-e vagy máshol Erdélyben. A tanulmányban az egyik fontos bemutatott eredmény, hogy 2016-ban a fiatalok anyagi helyzetének kialakulásában már kevesebb magyarázóerővel bírtak a származási és társadalmi jellemzőik, mint 2001-ben. Az anyagi helyzetre vonatkozó vizsgálatban az objektív mérőszámok tájékoztató, orientatív jellege miatt, amit a válassz megtagadás magas aránya, a vizsgálati években eltérő kérdésfeltevés és a mérések különbözősége okozott, az időbeli változást leginkább a szubjektív jólétre vonatkozó állításokkal kívánta alátámasztani a szerző. Ebben azonban megfontolandó lehet a vonatkoztatási csoport vizsgálata, hiszen a szubjektív jólét erőteljesen függ a referenciacsoporttól (bővebben: Hajdu 2015), ami a fiataloknak a viszonyítási pontot jelenti az ilyen típusú önbevalláson alapuló kérdésekben. A szerző Castells (1996) globális hálózatelméletét használva értelmezte az erdélyi fiatalok helyzetében bekövetkezett változásokat.

Geambasu Réka és Vita Emese azt vizsgálták írásukban, hogy az erdélyi magyar fiatalok hagyományossabbnak vélt értékrendjére is jellemző-e a családalapítás halasztása, az életformák pluralizálódása, illetve hogy mi a fiatalok előfeltevése a munka-magánélet egyensúlyáról. A témával foglalkozó kutatói gyakorlattal szakítva nem kizárólag a középosztályra fókuszáltak, hanem az erdélyi magyar fiatalok csoportját egészében vizsgálják. A szerzők jó érzékkel kapcsolták össze és elemezték a munka-magánélet egyensúlyának jellemzésében az értékpreferenciákat, és használták a lineáris regresszió módszerét az erdélyi magyar fiatalok család és munka/tanulás harmóniájának és konfliktusainak vizsgálatához. A vizsgált fiatalok a gyermekvállalás személyes boldogságra gyakorolt pozitív hatása mellett „beárzták” azt, és egy jelentős csoportjuk úgy látta, hogy a gyerekvállalás akadályozza a vágyott társadalmi státus elérését vagy késlelteti azt. A tanulmány elemzi, hogy milyen tulajdonságok jellemzik a fiataloknak azt a csoportját, akikre ez a leginkább jellemző. A vizsgált fiatalok munka-magánélet elképzeléseinek vizsgálata előrejelző képességgel bír, a lehetséges jövőbeli alternatívákat képes felsorakoztatni tervezett életvitelükről, azonban ezek a szándékok a jövőben ténylegesen megvalósuló cselekvésektől nagyon eltérőek is lehetnek. Ennek megfelelően a szerzők eredményeiket inkább kérdésfeltevésnek, mintsem megoldásnak szánják.

A kötetben olvasható harmadik tanulmány szerzője is Veres Valér, ebben a tanulmányban a fiatalok nemzeti identitását és „csoportattitűdjeit” vette górcső alá, ami a határon túli magyar kisebbségek körében minden esetben izgalmas kérdésfeltevés, ugyanakkor szinte minden társadalomtudományi kutatás kitér ennek vizsgálatára, ami miatt nehéz meglepetésekkel szolgálni ebben a témában. A „csoportattitűd” fogalmának használata a szövegben zavaros. Az egyének attitűdjei képesek lehetnek csoportnormává válni, az attitűdökkel való egyetértés képes a konformitás mentén hatással lenni az egyén véleményére, viselkedésére, azonban ez nem jelent csoportattitűdöt, pusztán a csoportban lévő egyének többségére jellemző mintázatot (Turner 1987, Halász 1979). A szerző valószínűleg nem ilyen értelemben használja a fogalmat, sokkal inkább az előítéletesség és az idegenellenesség vizsgálatában mintegy többekre jellemző nagyobb mértékű változás szinonimájaként. Az elméleti felvezetőben a magyar nemzeti kultúrából való részesedésre bevezetett *elképzelt közösség* fogalma képes motiválni a tudományterületi olvasót a szöveg teljes áttanulmányozására. A magyarságtudat Veres által végzett időbeli vizsgálata az erdélyi fiatalok körében képes kimutatni a változást a nemzeti identifikációs minták és attitűdök között, amelyekre érdekes módon leginkább a magyarországi nemzetpolitikai intézkedések

² Azok a fiatalok, akik sem oktatásban/képzésben, sem foglalkoztatásban nem vesznek részt.

hatottak. Ahogyan a kötet korábbi tanulmányaiban, úgy közösségek témájában is erőteljesen érvényesülnek a regionális különbségek, abban például, hogy az adott területen mennyire elterjedtek a vegyesházasságok, vagy a helyi identitás erősítését mennyire tartják fontosnak a helyi döntéshozók. A fiatalok nem tekintenek hazaként sem Romániára sem Magyarországra, leginkább a régióhoz, Erdélyhez vagy Székelyföldhöz való kötődés jelenik meg erősebben. A tanulmány utolsó része kitér az idegenellenesség vizsgálatára, amiben számos változás következett be a kutatási időszakban, akár a bevándorlókkal kapcsolatos attitűdöket vizsgálva, akár a zsidóellenesség tekintetében. A kisebbségekkel szembeni viszonyulások mértékét mindkét kutatási időszakban (2001, 2016) készült felmérésben a társadalmi távolság mérésének standard módszerével állították elő. A 2016-os felsorolásban már szerepeltek a bevándorlással összefüggő csoportok, ezek nagymértékű elutasítottsága jellemzi a megkérdezetteket, amire erőteljesen hatott az intenzív magyarországi migránsellenes politikai diskurzus (bővebben: Messing–Bernáth 2016). Az alacsony iskolázottság összefüggése az előítéletességgel nem újkeletű eredmény a különböző vizsgálatokban, az újszerű logisztikus regressziós modell azonban képes megragadni a mélyebb összefüggéseket, amelyek felkeltik a magyarázó tényezők után érdeklődő olvasók figyelmét.

A fiatalok vallásosságát Kiss Dénes tanulmánya elemzi. Kérdésfeltevésében izgalmas, hogy vajon a modernizációval együtt jár-e a vallásosság visszaszorulása vagy éppen ellenkezőleg, a vallás térnyerésének lehetünk-e tanúi egy olyan térségben, ami leginkább ezeknek a kétirányú globális erőviszonyoknak a kulturális határmezsgyéjén foglal helyet. Ezt a köztes helyzetet eredményezi egyrészt a hétköznapi életvitelre jellemző nyugati minták (kulturális minták, európai integráció) követése, a kelet-európai erős vallási életszervezéssel párhuzamosan, másrészt Európa egyik legvallásosabb országában élnek, miközben erős kötelek fűzik őket egy szekularizált ország társadalmához. A felvezető történelmi áttekintőben a szerző nagyon részletesen és átfogóan felvázol egy közös kiindulópontot a térségre jellemző vallásossággal kapcsolatban, ami kellően megalapozza a tanulmány eredményeinek értelmezését az olvasók számára. Szó esik a rendszerváltás után Romániában végbemenő vallási fellendülésről, a vallás és a nemzeti identitás kapcsolatáról, valamint a vallás és az életkor viszonyáról. Korábbi magyarországi kutatásokhoz (Rosta 2013, Hámori–Rosta 2013) hasonlóan Kiss is a vallásosság kismértékű csökkenését állapítja meg elsősorban azoknak a fiataloknak a körében, akik korábban a maguk módján voltak vallásosak, míg az egyházakhoz kapcsolódó vallásosság szinte változatlan maradt a vizsgált 15 év távlatában. Kutatási eredményei valójában a vallásosság jövőbeni, feltételezett változásához jelentenek hozzájárulást, és képesek értékelni, a sok esetben erőltetett, helyi vallási szocializációs törekvéseket.

Szabó Júlia a szabadidőeltöltési-szokásokat és a fiatalok értékorientációit állította kutatása fókuszába, kiemelten kezelve a kulturális fogyasztás és a fogyasztói életstílusok változását. A szerző a szinte szokásosnak mondható, az életstílus kutatásokat megalapozó, elméleti apparátusok és szerzők felsorolása után egy új típusú elméleti keretbe illeszti a téma vizsgálatát, beemeli az *omnivore-univore* megközelítést a kultúrafogyasztásban bekövetkezett változások magyarázatára. Ez az elméleti irány ötvözi a homológiai és individualista megközelítésmódokat, felszámol a kultúrafogyasztás exkluzivitásával, a magas és az alacsony kultúrával, helyette megkülönbözteti az egyoldalú és a mindenevő fogyasztókat, utóbbiak meglétének vizsgálatára kitér Szabó is. Az eredmények statisztikai részében a létrehozott faktorcsomagokban nem jelentek meg egyértelműen a posztmateriális értékek, az erdélyi fiatalok számára továbbra is a biztonság, a család, a barátság látszanak a legfontosabb értékeknek. Szabó tanulmányának második része egy mélyebb elemzést adja a posztmateriális és a materiális értékek közötti kapcsolatnak. Az elemzés során létrehozott fogyasztói csoportok leíró statisztikával történő jellemzése csak kevés újdonságot tartogat, azonban a klaszterelemzés és az *omnivore-univore* csoportok vizsgálata izgalmas megállapításokat tartalmaz az olvasó számára. A szerző beazonosítja a kultúrafogyasztó fiatalok négy nagy csoportját: a magaskultúra-orientáltakat, a mindenevőket, a könnyed szórakozókat és a pas-

szívakat. Minden profil összetett elemzés alá kerül a tanulmányban, a legnagyobb arányú csoport a passzívaké, akik jellemzően 25–29 éves falusi nők, akiknek a szülei alacsony iskolázottságúak vagy fizikai munkát végeznek.

Dániel Botond a fiatalok szervezetekhez való tartozását vizsgálta, plusz vállalása volt, hogy az egyetemisták és középiskolások csoportjainak leválogatásával, jellemzésével hozzájáruljon más kutatók eltérő kérdésfeltevéseinek megalapozásához. A szerző már a tanulmány elején kiemelte, hogy a szervezeti tagság nem az egyedüli formája a társadalmi részvételnek, és hogy egyre inkább új formák és módok jelennek meg, például az önkéntesség, a különböző programokon való részvétel. Az eredményei alapján a szervezeti részvétel a vizsgált fiatalok ötödére jellemző, ami alacsonyabb ugyan, mint a magyarországi adat, azonban korábbi saját kutatási adatfelvételek és azok feldolgozásából kiindulva megállapítható, hogy más (ukrajnai) határon túli magyarsági csoportokhoz képest magasabb (bővebben: Paczári 2017). A magyarázó tényezők keresése során kevés statisztikailag is alátámasztott eredmény született a szervezeti tagság kapcsán, alapvető megoszlásokat, arányokat és azok időbeli változását olvashatjuk, a létrehozott típus-szervezetek és az életkorcsoportok összefüggésében vannak szignifikáns eredmények. A tanulmány második részében átfogó és széles körű leírás született a résztvevő fiatalokról, önkéntes tevékenységeikről és közösségi részvételükről. Az egyik érdekes eredmény az erdélyi magyar fiatalokra vonatkoztatva, hogy a 2016-os adatok alapján az egyetemistákat sokkal erősebben integrálták az ifjúsági szervezetek, és hogy a középiskolában kialakult és domináns vallási és kulturális szervezeti kapcsolatok ereje csökkenő tendenciát mutatott az egyetemisták körében, azonban az összpapulációban a vallási felekezetekhez kapcsolódók aránya még így is nőtt a vizsgált időszakban. Az egyetemisták már jóval szélesebb skálán tudnak válogatni a szervezetek között.

Egy viszonylag új és egyre népszerűbb témát tűzött vizsgálatá céljává a kötet utolsó tanulmányában Rusu Szidónia, aki digitális megosztottságról, médiahasználatról és egyenlőtlen hozzáférésről írt az erdélyi magyar fiatalok körében. A nemzetközi szakirodalomra is építő elméleti bevezetőben sorra vette a digitális egyenlőtlenség kérdésének fő kutatási irányait és meghatározó paradigmáit. Az eredményekben, a két és többváltozós elemzések után, indexek létrehozásával vizsgálta a társadalmi és szociodemográfiai tényezők hatását a digitális egyenlőtlenségekre, ami további kutatási kérdéseket vethet fel az olvasóban. Az erdélyi fiatalok döntő többsége napi internethasználó, azonban a szerző a szöveg végéhez érve mégis hangsúlyozta, hogy a hátrányos helyzetű fiatalok kimaradása a digitális eszközök használatából égető problémát jelent napjaink társadalmában, aminek megoldása a digitális egyenlőtlenségek felszámolása lenne, mely a szakpolitikák és a fejlesztések célja kell legyen.

Az egyes témák iránt érdeklődők mellett azok számára is hasznos olvasmányt jelenthetnek a röviden bemutatott tanulmányok, akik kíváncsiak egy témában szerteágazó, jól megalapozott statisztikai próbákkal alátámasztott kutatás eredményeire. A használt módszerek azok számára is hasznosak lehetnek, akik nem az erdélyi fiatalok iránt érdeklődnek, hanem bármilyen egyéb a kötetben található tanulmányok által vizsgált kutatási témában szeretnének elmélyülni, és szeretnének hasznos fogódzót, kiindulást kapni a *hogyan* kérdésére. A tanulmányok döntő többsége minden esetben túlmutat pusztán a helyi adatok elemzésén, összevetéseket, összehasonlításokat végeztek a szerzők, korábbi eredményekkel, magyarországi adatokkal és a nemzetközi trendekkel. Az ábrák egy része sajnos a fekete-fehér szerkesztés miatt nem olvasható, nem megfelelően kerültek ábrázolásra az információk, ami helyenként zavarhatja az érdeklődőt, a szövegezés azonban minden esetben tartalmazza a megértéshez szükséges információkat.

HIVATKOZÁSOK

- Bernáth G. – Messing V. (2016) Infiltration of political meaning-production: security threat or humanitarian crisis? Center for Media, Data and Society. Elérhető: <https://cmds.ceu.edu/sites/cmcs.ceu.hu/files/attachment/article/1041/infiltrationofpoliticalmeaning.pdf> [Letöltve: 2022-01-03].
- Castells, M. (1996) *The rise of the network society*. The information age: economy, society and culture. United Kingdom: Wiley-Blackwell Publishers.
- Hajdu T. (2015) Tanulmányok a szubjektív jóllét és az anyagi helyzet kapcsolatáról: jövedelem, fogyasztás és egyenlőtlenség. Ph.D. értekezés. Elérhető: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/888/1/Hajdu_Tamas.pdf [Letöltve: 2022-01-06].
- Hámori Á. – Rosta G. (2013) Ifjúság, vallás, szocializáció. *Confessio*, (1), 5–18.
- Paczári V. (2017) Civil aktivitás Kárpátalján. In Czibere I. – Loncsák N. – Gégyény J. (szerk.) „ÁTLAGOSAN ÉLÜNK...” A kárpátaljai magyarság gyermekes háztartásainak életkörülményei. Debrecen: Egyetemi, 178–190.
- Rosta G. (2013) Hit és vallásgyakorlat. In Székely L. (szerk.) *Magyar Ifjúság 2012*. Budapest: Kutatópont. 316–330.

VIDÉKFEJLESZTÉS ÉS VÁNDORLÁS

VIDÉKFEJLESZTÉSI PROGRAMOK ELVÁNDORLÁSRA ÉS VÁNDORLÁSI HAJLANDÓSÁGRA GYAKOROLT HATÁSA MAGYARORSZÁGI KÖZSÉGEK LAKÓI KÖRÉBEN²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.1.105>

ELMÉLETI HÁTTÉR

A doktori értekezés témája a vidékfejlesztési támogatások és a vidéki településekről történő elvándorlás összefüggésrendszerének feltárása. A fő kérdés, amivel a disszertáció foglalkozik, hogy miként befolyásolják a vidékfejlesztési programok a vidékről való elvándorlást.

A vidéki népességcsökkenés megállítása a területi fejlesztéspolitikáknak olyan célja, amely régi időkre nyúlik vissza. E politikák egyik fő félelmét a város-vidék vándorlások által a fogadóterületeken potenciálisan okozott társadalmi konfliktusok jelentik, amely a fejlesztéspolitikai dokumentumokban nem egyszer explicit módon is testet ölt. A közép-európai országokban, s ezen belül is főként Magyarországon, ez a cél teljesen transzparens (VM 2012). A magyar eset vizsgálatának relevanciáját támasztja alá továbbá, hogy magas mind a vidéki népesség aránya, mind pedig a városi és vidéki életszínvonal közötti különbség. A késleltetett iparosodás és a megszakított városiasodás következtében a városi és vidéki népesség közötti különbség tekintetben, hogy mennyire kitettek a szegénységnek és kirekesztettségnek, az egyik legmagasabb Európában a vidéki népesség kárára.

Az európai vidékfejlesztés-politikák kifejezetten nem nevezik meg a vidéki népességcsökkenés megállítást főbb céljukként, ám ez a cél a magyar fejlesztési dokumentumokban központi szerepet kap. A Magyar Vidékstratégia központi fő célkitűzéseként a vidék „népességmegtartó képességének” javítása áll, amelyet vidékfejlesztési támogatások folyósításával kíván elérni (VM 2012). Korábbi tudományos eredményekre alapozva legalábbis szkeptikusan kell fogadnunk, hogy a küldő területek fejlesztése egyértelműen az elvándorlók arányának csökkenésével járna (Rhoda 1983, de Haas 2007).

de Haas (2014) munkájának alapján a vándorlást a társadalmi változás alkotóelemének kell tekintenünk (nem pedig egy attól távol eső tényezőnek, amelyek „csupán” egymásra hatni képesek). A szerző a vándorlás ilyen személetére vonatkozó javaslatában Sen (2001) fejlesztéssel kapcsolatos, illetve Carling (2002) nem-önkéntes mobilitásra vonatkozó elgondolására alapoz. A szerző a vándorlást személyes vágyak (aspirációk) és lehetőségek eredőjeként és eredményeként képzelel el, amely vágyak és lehetőségek ugyanakkor egymással is összefüggésben állnak. A disszertációban az elméletet arra használtam, hogy arra alapozva egy empirikus keretrendszert hozzak létre a fejlesztés (vagy tágabban: társadalmi változás) és a vándorlás (illetve vándorlási aspirációk) összefüggésrendszerének vizsgálatára.

1 Társadalomtudományi Kutatóközpont.

2 Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia és Kommunikációtudomány Doktori Iskola, 2021. Témavezető: Letenyei László. A védés időpontja: 2021. 12. 02. Minősítés: summa cum laude. A teljes disszertáció angol nyelven elérhető: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/1187/1/Horzsa_Gergely_den.pdf

A disszertációban négy kutatási kérdést fogalmaztam meg:

1. A vidékfejlesztési támogatások általánosságban véve sikeresen csökkentették-e a vidék-város vándorlást Magyarországon?

A kérdés párhuzamba állítható a magyarországi Nemzeti Vidékstratégiával (VM 2012), amely átfogó céljaként a vidék „népességmegtartó képességének” javítását tűzte ki.

2. A fejlesztési támogatások vándorlásra gyakorolt hatásai mutatnak-e különbséget az eltérő társadalmi-gazdasági, helyzetű területi egységek között?

Mind a nemzetközi, mind a belső vándorlást vizsgáló tudományos források körében számos szerző érvel amellett, hogy az életszínvonal javulása nem jár hasonló vándorlási következményekkel a különféle társadalmi-gazdasági háttérrel rendelkező térségekben (Arclean–Glomm–Schioapu 2012, Dustmann–Okatenko 2014, Kupiszewski–Durham–Rees 1998, Rhoda 1983).

3. A társadalmi-gazdasági élet különböző aspektusait célzó fejlesztési beavatkozások másféle hatást gyakorolnak-e az elvándorlásra?

A kérdés kiindulópontját azok az kutatások jelentik, amelyeket összefoglalva Rhoda (1983) bemutatta: míg egyes tényezők javítása (így a jövedelmi helyzet javulása) valóban hathat az elvándorlások csökkentése irányába, mások (így a mezőgazdasági automatizáció vagy a kulturális tőkébe történő beruházások) ellentétes hatással járhatnak.

4. Befolyásolják-e a fejlesztési programok a helyiek vándorlási aspirációit a lehetőség(képesség)-struktúrák megváltoztatásán keresztül?

deHaas(2014)értelmezésében a vándorlás lehetőségei és aspirációi eredője, amelyek ugyan teoretikusan elválaszthatók, de szoros összefüggésben állnak egymással. A vándorlással kapcsolatos döntéshozásra, annak a helyi változáspercepciókkal való összefüggésrendszerére vonatkozó érvényes megállapításokat tehetünk tehát e struktúrák vizsgálatával. Ehhez szükséges mind az érzékelt társadalmi változások, mind az egyéni vándorlásértelmezések mélyreható vizsgálata.

MÓDSZEREK

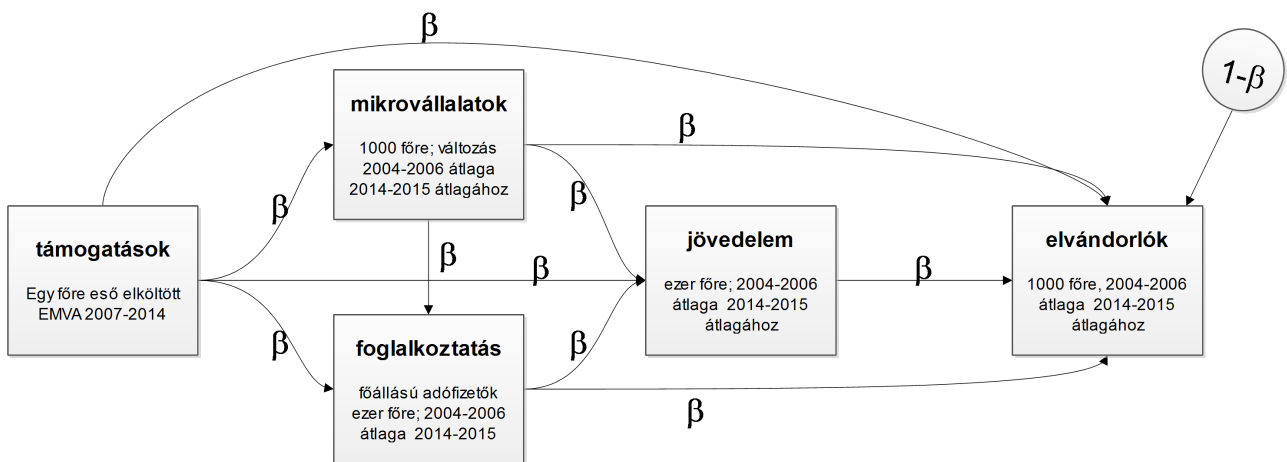
A vidékfejlesztési támogatások hatáselemzéséhez települési szintű adatbázist hoztam létre, amelynek egyes eseteit Magyarország települései képezik (n=3166; olyan települések is ide tartoznak, amelyek az 1990-es évtől kezdődően egyesültek másokkal). Következő lépésben különböző adatforrásokból számos, a településekre vonatkozó változóval (elhelyezkedésüket, jogi-adminisztrációs státusukat és gazdasági-társadalmi, infrastrukturális helyzetüket, támogatottságukat megragadni képes) került bővítésre az adatbázis, amelyek körét népszámlálási adatok segítségével számított változók is kiegészítik. A végleges adatbázis így 1168 változóból és körülbelül 4 millió adatpontból áll.

Az adatbázis főként longitudinális adatokat tartalmaz, amelyek Magyarország rendszerváltás utáni történetét, illetve ezen belül is, az első EU-s költségvetési ciklus történetét követik végig (2007–2013 közötti időszak, illetve az ezt közvetlenül megelőző és követő évek). A longitudinális adatok alkalmazására azért volt szükség, hogy keresztmetszeti kutatás helyett a gazdasági-társadalmi változásra vonatkozó adatelemzésre adhassanak alapot. A fejlesztési támogatásokra vonatkozó adatok keresztmetszeti változóként kerültek az adatbázisba. Noha az igényelt, megszerzett és elköltött forrásokkal kapcsolatos adatok meglehetősen

részletességgel és valamennyi évre vonatkozóan rendelkezésre állnak, a későbbi modellalkotás során a 2007–2013-as költségvetési ciklus során kifizetett támogatások egy egységként, mint „kezelés” szerepelnek.

A kutatásban használt útmodellek struktúrája szakirodalmi megállapítások, illetve fejlesztéspolitikai dokumentumok alapján került megalkotásra. A modellekben a helyi szinten elköltött EMVA (Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap) források szerepelnek magyarázó változóként, míg az egyetlen végső függő változóként az elvándorlások népességhez viszonyított változása szerepel (ciklust követő hároméves mozgóátlag a ciklust megelőző hároméves mozgóátlagához képest). Az útmodell köztes változói a helyi munkaerőpiac egyes aspektusainak népességarányos változását ragadják meg (mikrovállalkozások, foglalkoztatottság és jövedelem). A több almintára vonatkozóan (amelyeket a falvak, illetve a támogatások típusai definiálnak) összesen 15, azonos struktúrájú útmodell került felállításra.

1. ábra. Az útmodellek struktúrája (saját szerkesztés)

A kutatómunka másik elemét egy kvalitatív kutatási szakasz jelentette, amely során 2014 és 2019 között 8 magyarországi nem-agglomerációs községben végeztünk terepkutatást azzal a kiemelt céllal, hogy a társadalmi-gazdasági változásokkal, illetve város-vidék kapcsolatokkal, város-vidék vándorlással kapcsolatos kérdésköröket járjuk körbe. A kutatásokat magam vezettem, a kutatócsoportok pedig jórészt az Angelusz Szakkollégium tagjaiból, társadalomtudományi szakok hallgatóiból álltak. A terepmunkák hossza egyenként egy-egy hét volt, amelyek során egy (vagy két esetben két) településen végeztünk adatfelvételt, egy kivétellel a nyári hónapok során. Összesen 163 félig-strukturált interjút rögzítettünk helyi, változatos társadalmi-gazdasági háttérű és helyi szerepet betöltő válaszadóval. Az interjúk hossza átlagosan 78 perc volt, így közel 211 óras hanganyag szó szerinti leírata adott alapot a kvalitatív elemzések elvégzéséhez. A terepek maguk is sokfélék voltak, mind fejlesztési támogatottságukat, mind vándorlási és munkaerőpiaci adataikat tekintve.

Noha a vizsgálati terepek tekintetében előfordult, hogy (EU-s) fejlesztési projektek konkrét és közvetlen vándorlásra gyakorolt hatását figyelhettük meg, a vizsgálat célja sokkal inkább az volt, hogy a helyi változások percepciója (beleértve konkrét fejlesztések megjelenését is) és a személyes vándorlási aspirációk összefüggésrendszerét tárhassuk föl. A személyes, változásokról szóló narratívákban noha megjelennek konkrét fejlesztési projektek is, határaik elmosódnak és egybeolvadnak másokkal.

A változások, valamint a vándorlási lehetőségek és aspirációk narratíváinak elemzéséhez de Haas (2014) elméleti koncepciójára alapozva egy csoportosítási rendszert alkottam meg. Az önkéntes mobil, az önkéntes immobil és a nem-önkéntes immobil válaszadók csoportjai a vándorlás melletti és maradás melletti narratíváinak minősége (pozitív/negatív) alapján kerültek besorolásra. A „beletörődött immobil” válaszadókat a

mobilitási narratíváik, illetve egy standard kérdésre adott válaszaik alapján határoztam meg, amely kérdés arra vonatkozott: mit tennének, ha nyernének a lottón. A jellemző „helyi változás” narratívák vándorlási narratívákkal való összekapcsolása adott lehetőséget a kutatási kérdésre választ adni képes elemzés elvégzéséhez.

EREDMÉNYEK

Statisztikai adatelemzés

A lineárisregresszió-alapú útmodellezés (amely több, település-, illetve támogatástípus alapján értelmezett almintákon készült) átfogó, teljes mintán készített eredményei alapján összességében azt mondhatjuk, hogy a fejlesztések és vándorlások nem állnak egymással közvetlen kapcsolatban, ám a hátrányos helyzetű települések almintáján az EMVA támogatások közvetlenül, illetve közvetítő (munkaerőpiaci) változókon keresztül pozitívan hatnak az elvándorlásra (azt facilitáló, vagyis „káros” módon). Hasonlóan pozitív, illetve az „elvárt” negatív hatás nem jelentkezik azon községek almintáján, amelyek sem elővárosi, sem hátrányos helyzetű zónákba nem tartoznak. Korábbi kutatásokból azt is megfogalmazhatjuk, hogy a társadalmi-gazdasági környezet különféle aspektusainak változása különféle hatást gyakorol a vándorlásokra. Az EMVA fejlesztési támogatások különböző „tengelyeinek” megkülönböztetésével arra is lehetőségem volt, hogy fejlesztési célok szerinti bontásban vizsgáljam ezeket az összefüggéseket. Mindemellett, a hátrányos helyzetű („LHH-s” kistérségbe tartozó) községeket megkülönböztethettem az agglomerációs községek almintáitól is.

Az elemzések során világossá vált, hogy az általános eredmények valóban elfednek egymással ellentétes irányú parciális összefüggéseket. A modellekben hasonlóságok is akadnak: földrajzi elhelyezkedéstől függetlenül megállapítást nyerhetett, hogy

1. Mind a vállalkozások, mind a foglalkoztatottak arányának növekedése hatással van a jövedelmek növekedésére.
2. A mikrovállalkozások arányának emelkedése nem jár a foglalkoztatottak arányának növekedésével.

Az elvándorlás a vállalkozások arányának, a foglalkoztatottság mértékének és a jövedelmi helyzetnek a változásával is kapcsolatban áll, ám a különböző településtípusokon különféleképp:

3. A foglalkoztatottság és a jövedelmi helyzet pozitív kapcsolatban áll az elvándorlásokkal: minél magasabb az egy főre eső értékük növekedése a hátrányos helyzetű településeken annál nagyobb mértékben nő az elvándorlók aránya is. Az agglomerációs településeken a jövedelmi helyzet javulása szintén növeli az elvándorlást, a foglalkoztatottság növekedése itt azonban csökkenti azt.
4. Ellentétben a foglalkoztatottsági és jövedelmi helyzettel, a mikrovállalkozások arányának növekedése a hátrányos helyzetű településeken az elvándorlók arányának csökkenésére hat.

A fejlesztési támogatások néhány esetben közvetlenül is hatnak az elvándorlásokra:

5. A mezőgazdasági versenyképességre fordított támogatások (az EU-s vidékfejlesztés-politikának úgynevezett „1. tengelye”) negatívan (csökkentő hatással), a mezőgazdasági fenntarthatóságba történő beruházások („2. tengelye”) pozitívan (növelő hatással) járnak az elvándorlásokra a hátrányos helyzetű térségekben.
6. A szűkebb értelemben vett vidékfejlesztési támogatások („3. tengelye”) negatív („elvárt”) hatással járnak az elvándorlásokra a hátrányos helyzetű és agglomerációs településeken, a közösségfejlesztési („4. tengelye”, LEADER) beruházások pedig pozitív („nemvárt”) emigrációs hatással járnak a hátrányos helyzetű településeken.

A támogatások migrációra gyakorolt gyakran gyenge és jelentéktelen közvetlen hatásai mellett azok munkaerőpiacra gyakorolt hatásai sokszor szignifikánsak és pozitívak.

7. Földrajzi és társadalmi-gazdasági helyzetűtől függetlenül, a 3. és 4. tengelyes támogatások (vagyis a nem-mezőgazdasági támogatások) nagymértékben járultak hozzá új mikroállalkozások létrejöttéhez. Hátrányos helyzetű településeken emellett az 1. tengelyes támogatások is hasonló eredménnyel jártak.
8. A támogatások közül a 3. tengelyen elköltöttek voltak azok, amelyek pozitív hatást gyakoroltak a foglalkoztatottságra, ám ez az állítás nem igaz a hátrányos helyzetű településekre.

A hátrányos helyzetű településeken az EMVA-források érdemi hatásokkal jártak. Ezeken a helyeken a vidékfejlesztési források sokkal meggyőzőbben álltak kapcsolatban mind a vállalkozások arányának változásával, noha még a mezőgazdasági támogatások sem tudtak foglalkoztatottságot növelni, amely a jövedelmek növekedésének is oka lehetne. A növekvő jövedelmek és javuló foglalkoztatottsági helyzet ugyanakkor az elvándorlások növekedésével járna, míg a vállalkozások arányának növekedése inkább az elvándorlók arányának csökkentéséhez járulnak hozzá. Minthogy ezek a hatások részben-egészben kioltják egymást, a különböző típusú támogatások átfogó hatása is változatos képet mutat. Míg a mezőgazdasági beruházások inkább az immobilitáshoz járulnak hozzá, a vidékfejlesztési támogatások csak azért tesznek ugyanígy, mert képtelenek érdemben és hosszú távon hozzájárulni a foglalkoztatottság növeléséhez.

A megállapítások párhuzamba állíthatók Rhoda (1983) állításaival, miszerint a fejlesztések különböző típusai más hatásokkal járnak, illetve hogy el kell vetnünk azt az elterjedt elképzelést, miszerint a küldő területek fejlesztése egyértelműen az elvándorlások csökkenésével jár.

Kvalitatív terepmunka

A disszertációmban bemutatott terepmunka-sorozat eredményeit elemző fejezetben nemcsak arra voltam képes, hogy makrostatisztikai elemzéseket követően mikroperspektívában is megvizsgáljam a fejlesztés-vándorlás összefüggéseket, hanem arra is, hogy a kvantitatív elemző rész eredményeit értelmezzem, ezáltal is növelve az eredmények érvényességét. Az interjúelemzést a személyes helyi változásnarratívák és az interjúalanyok személyes (im)mobilitási narratíváinak vizsgálatára alapoztam, és az alábbi megállapításokat tettem:

- Az önkéntes immobilitást mint stratégiaalkotást a helyi lehetőségstruktúrák, ezen belül is a helyi karrierlehetőségek határozzák meg (a puszta foglalkoztatottság helyett), továbbá a helyi, vidéki környezet által biztosított szabadság- és függetlenségérzékelés (a virágzó helyi közösségi élet helyett), valamint a szoros személyes kapcsolatok gyakorolnak erre még nagy hatást (a közösséghez tartozás élménye és a gyenge közösségi kötések helyett). Mindazonáltal, azok a fejlesztési projektek is megjelennek az önkéntes helyben maradók narratíváiban, amelyek a helyi hétköznapokat teszik komfortossá (közművek, infrastruktúra, kulturális élet), de ezek szerepe a migrációs (maradási) döntéshozásban csupán másodlagos.
- A személyes karrierlehetőségeket támogató fejlesztési programok (mint a családi gazdaságok, vagy kisipari-ipari – *high-tech* ipari termelést támogatók) szerepe sokkal magasabb a helyben maradásban, ám ez a kijelentés csak a tulajdonosok és menedzserek körére érvényes. Ez magyarázza a regressziós modellekben látott negatív vállalkozás-elvándorlás összefüggéseket is.
- Ezzel szemben a foglalkoztatottság növekedése két aspektusból is ösztönözheti az elvándorlásokat: egyfelől azért, mert a helyiek foglalkoztatása nagyjából nem a helyi álláslehetőségektől, hanem a

közeli városokétól függ. Másfelől pedig, mert azok a helyi állások, amelyeket fejlesztési támogatásokból valósítottak meg, időszakosak és ezért nagy bizonytalansággal járnak, legfeljebb elhalasztani képesek az elvándorlásokat.

- Átfogóbban szemlélve a fejlesztési programokat, azok a legjobb esetben is csak ideig-óráig, a projektek véghezviteléig képesek munkahelyeket teremteni, és nem járnak hosszabb távú következményekkel. A fejlesztések negatív következményei viszont számos interjúalany narratívájában megjelennek: a fejlesztések korrupcióval, bürokratikus nehézségekkel, eladósodottsággal, helyi állások megszűnésével járnak (például a mezőgazdasági automatizáció következtében), és bizalmatlansági helyzetet teremtenek a helyi társadalmakban. E megállapítások nemcsak a regresszióelemzés eredményeit támasztják alá, hanem az ezekben tapasztalt összefüggések tartósságára is következtetni engednek.
- Amellett, hogy az interjúkból kitűnik a vándorlás pusztán lehetőségének jóllétet fokozó hatása, az is tetten érhető, hogy úgy a vándorlást, mint a nemvándorlást a szabadságkeresés nagy mértékben befolyásolja.
- A migráció mint „*annak szabadsága, hogy eldönthessük, hol élünk*” (de Haas 2014:26) hozzájárul a szabadságok más formáinak növekedéséhez, ám ezek a szabadságértelmezések szubjektívek, s így a (nem) vándorlásra vonatkozó elképzelések is e személyes szabadságértelmezésektől és-rangsoroktól függenek. Néhány válaszadó számára a szabadságot adott esetben a vidéki élet által kínált fizikai szabadság és egyéb szabadságtípusok, míg mások számára a városi élet által kínált szabadságelemek jelentik. Egyes válaszadók számára az önmegvalósítás vidéki kontextusban kínált lehetősége fontosabb, mint egy városi állás, amely még emelkedő jövedelmi helyzet mellett sem tud a számukra fontos életcélok, karrier megvalósításához hozzájárulni.
- Mikroperspektívában épp ezeknek a szabadságösztönző tényezőknek a hiánya az, ami miatt a magyarországi vidékfejlesztési programok általánosságban hatástalannak bizonyulnak és nem járnak az elvárt eredményekkel – Amartya Sen (2001) fogalma alapján nem is értelmezhetők fejlesztésként. Sőt, a fejlesztések, számos interjúalany narratívájában szabadságcsökkentő tényezőkként merülnek fel úgy a személyes, mint a közösségi szinten.
- Míg egyes vidékfejlesztési projektek megjelennek a válaszadók narratíváiban, azok a személyes változásnarratívák elemeiként, ezekbe beágyazottan érhetők tetten. Ezek körében olyan hanyatlásnarratívákkal is szép számmal találkozhatunk, amelyek a személyes lehetőségek korlátozásával járnak, például az ingázás (romló infrastruktúra és tömegközlekedés), az oktatás (falusi iskolabezárások), a kereskedelmi és karrierlehetőségek beszűkülése vagy a helyi társadalmi mozgásterek beszűkülése (helyi önkormányzatok csökkenő bevételei és feladatkörei) terén. Míg a pozitív változásokat is számos helyen szerepeltetik elbeszéléseikben, a válaszadók számára ezek a változások nem azok, amelyekre a (nem)vándorlási döntésüket alapozzák.

Mind az elvándorlás, mind a maradás mint aspiráció, személyes szabadságmaximalizációs stratégiák eredményeképp születik meg. Állások és foglalkoztatottság helyett a személyes önkiteljesítés-karrier (ideértve a vállalkozást) az, ami mind a maradást, mind az elvándorlást meghatározza. A helyi közösségi élet, jóléti szolgáltatások vagy az általánosságban vett „vidéki idill” helyett a személyes erős kötések és a helyi idill szabadságmaximalizációs elemei játszanak szerepet a maradásban. Mindezek fényében nem meglepő, hogy a statisztikai adatelemzések során is a fejlesztések épp ezen aspektusai támogatták a helyben maradást, míg más aspektusok nem vagy épp ellentétes hatásokkal jártak, amelyek közül egyesek magából a fejlesztési-pályázati rendszer belső struktúrájából adódnak.

SZINTÉZIS

A kutatómunka kutatási eredményei közvetlen tudományos hasznuk mellett rávilágítanak általánosabb társadalmi-gazdasági összefüggésekre is. A dolgozat összességében azzal foglalkozott: szükségünk van-e fejlesztési programokra egyáltalán. A válasz abban rejlik: politikai közösségként milyen célokat tűzünk ki magunk elé. A fejlesztések során redistributív eszközökkel igyekszünk felzárkóztatni meghatározott társadalmi csoportokat, s a fejlesztési programokra a társadalmi egyenlőtlenségeket felszámoló eszközként tekintünk. De nem azok. A fejlesztéspolitikai eszközök jelen állapotukban a piaci és a redistributív rendszerek legkárosabb elemeit ötvözik: a támogatások egy túlbürokratizált rendszeren keresztül kerülnek elosztásra, ugyanakkor a potenciális kedvezményezetteknek versenyezniük kell értük, amely során többet nyom a latban az adminisztrációs elvárásoknak való megfelelés képessége, mint a rászorultság. Mindezek mellett, a támogatások hosszú távú hatásait nagyon ritkán elemzik kielégítő módon, sokszor csupán a költségek pusztá számbavétele történik meg, amely önmagában, mindenféle mért hatás hiányában is megelégedéssel töltheti el a szakértőket: legalább lassítjuk a támogatások hiányában elképzelhető még meredekebb hanyatlást. Amartya Sen fejlesztésértelmezését szem előtt tartva ez a kép nem is lehetne messzebb a valóságtól, hiszen ezek a programok, amennyiben a szabadsághiányos állapotok megerősítéséhez járulnak hozzá, nem nevezhetők fejlesztésnek – ellenkezőleg.

A vidékfejlesztés-politika egyik fő céljaként a személyek „helyben tartását” tűzi ki célul, és sajátos módon sok esetben – ahogy a disszertációmban bemutatott eredmények is ezt igazolják – épp a fejlesztések diszfunkcionális következményei járulhatnak hozzá ehhez a célhoz. Mit tegyünk, ha a személyek helyben tartása a cél? A szarkasztikus válasz a kutatásom eredményei alapján az volna: akadályozzuk meg a jövedelmek növekedését, csökkentjük a munkalehetőségeket, tartjuk fent a vidéki-városi közlekedési nehézségeket és ingatlanár-különbségeket, és teremtsünk függőségi helyzeteket a vidéki társadalomban. A kutatási eredmények azonban rávilágítanak a fejlesztési programok etikus és a szabadságelemeket erősítő aspektusaiban rejlő lehetőségekre is. Bár középtávon és általánosságban ezek a típusú fejlesztések (az elvándorlásra való képességének emelésén keresztül) hozzájárulhatnak a vidéki népesség egy részének elvándorlásához, hosszú távon az egyetlen, etikusan is tolerálható fejlesztési útnak tűnnek. Az önmegvalósítás lehetőségéhez hozzájáruló vállalkozásösztönzés, a helyi politikai hatalom megerősítése, a személyek helyi gazdasági mozgásterének javítása és a vidéki tér által nyújtott fizikai és társadalmi szabadságelemek megerősítése olyan fejleszhető elemek, amelyek a vidékfejlesztés etikus útjait jelentik.

HIVATKOZÁSOK

- Arclean, C. – Glomm, G. – Schiopu, I. (2012) Growth effects of spatial redistribution policies. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 36(7), 988–1008. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jedc.2012.01.004>.
- Bakewell, O. (2008) 'Keeping Them in Their Place': The Ambivalent Relationship between Development and Migration in Africa. *Third World Quarterly*, 29(7), 1341–1358. <https://doi.org/10.1080/01436590802386492>
- Bakucs Z. – Fertő I. – Benedek Zs. (2019) Success or Waste of Taxpayer Money? Impact Assessment of Rural Development Programs in Hungary. *Sustainability*, 11(7), 1–23. <https://doi.org/10.3390/su11072158>
- Bálint L. – Obádovics Cs. (2018) Belföldi vándorlás. *Demográfiai portré*, (1), 217–236. Elérhető: <https://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografiaiportre/article/view/2741/2638> [Letöltve: 2022-01-27].
- Balogh P. (2012) *Kontraproduktivitás a fejlesztéspolitikában? Az EU-források felhasználásának gazdaság-szociológiai elemzése*, Doctoral School of Sociology, Corvinus University Budapest. Elérhető: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/657/1/Balogh_Peter.pdf [Letöltve: 2022-01-27].
- Bell, M. – Charles-Edwards, E. – Ueffing, P. – Stillwell J. – Kupiszewski, M. – Kupiszewska, D. (2015) Internal Migration and Development: Comparing Migration Intensities Around the World. *Population and Development Review*, 41(1), 33–58. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1728-4457.2015.00025.x>.
- Carling, J. (2002) Migration in the age of involuntary immobility: Theoretical reflections and Cape Verdean experiences. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 28(1), 5–42. <http://dx.doi.org/10.1080/13691830120103912>.
- Csurgó B. (2013) *Vidéken lakni és vidéken élni. A városból vidékre költözők hatása a vidék átalakulására: a város környéki vidék*. Budapest: Argumentum – MTA TK SZI.
- de Haas, H. (2007) Turning the Tide? Why Development Will Not Stop Migration. *Development and Change*, 38(5), 819–841. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-7660.2007.00435.x>.
- de Haas, H. (2010) Migration and Development: A Theoretical Perspective1. *International Migration Review*, 44(1), 227–264. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1747-7379.2009.00804.x>.
- de Haas, H. (2014) Migration Theory – Quo vadis? *IMI Working Papers* (100): International Migration Institute, University of Oxford.
- Dustmann, C. – Okatenko, A. (2014) Out-migration, wealth constraints, and the quality of local amenities. *Journal of Development Economics*, (110), 52–63. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jdeveco.2014.05.008>.
- Easterly, W. (2014) *The Tyranny of Experts: Economists, Dictators, and the Forgotten Rights of the Poor*. New York: Basic Books.
- Fertő I. – Varga Á. (2015) Az európai uniós támogatások hatása a kistérségek helyzetére. *Tér és Társadalom*, 29(1), 116–131. <http://dx.doi.org/10.17649/TET.29.1.2667>
- Halfacree, K. H. – Boyle, P.J. (1993) The challenge facing migration research: the case for a biographical approach. *Progress in Human Geography*, 17(3), 333–348. <http://dx.doi.org/10.1177/030913259301700303>.
- Kovács I. (2012) *A vidék az ezredfordulón*. Budapest: Argumentum. Elérhető: <https://mek.oszk.hu/12700/12727/12727.pdf> [Letöltve: 2022-01-27].
- Kupiszewski, M. – Durham, H. – Rees, P. (1998) Internal Migration and Urban Change in Poland. *European Journal of Population / Revue Européenne de Démographie*, 14(3), 265–290. <http://dx.doi.org/10.2307/20164035>.
- Rhoda, R. (1983) Rural Development and Urban Migration: Can We Keep Them down on the Farm? *International Migration Review*, 17(1), 34–64. <http://dx.doi.org/10.2307/2545923>.
- Schewel, K. (2020) Understanding Immobility: Moving Beyond the Mobility Bias in Migration Studies. *International Migration Review*, 54(2), 328–355. <http://dx.doi.org/10.1177/0197918319831952>.
- Sen, A. (2001) *Development as freedom*. Oxford: Oxford University Press.
- Vidékfejlesztési Minisztérium (2007) „Új Magyarország” *Vidékfejlesztési Program*. Elérhető: http://www.terport.hu/webfm_send/179 [Letöltve: 2022-01-27].
- Vidékfejlesztési Minisztérium (2012) *Nemzeti Vidékstratégia 2020*. Elérhető: http://www.terport.hu/webfm_send/2767 [Letöltve: 2022-01-27].

BÚCSÚ SETÉT JENŐTŐL

AZ INTERJÚT SZIRMAI NORBERT KÉSZÍTETTE¹
SAJTÓ ALÁ RENDEZTE: KOVÁCS ÉVA

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.1.113>

Setét Jenő: Van nekem egy anyukám, akinek én vagyok az elsőszülött gyermeke. Különvált a biológiai apámtól, és a nevelőapámmal kötötte össze az életét, akinek már volt három gyermeke, és lett nekik közös, kettő gyermekük. Így nevelkedtünk mi hatan Sárospatakon, születésemtől. 35 évesen megismertem a biológiai apámat, akinek meg van rajtam kívül öt gyermeke. Sárospatakon születtem, ott is nőttem föl. '92 novemberében tettem le a lábamat a Keleti pályaudvar peronjára, azóta élek itt, a fővárosban. Anyámtól egyszer megkérdeztem, mi volt fiatal korában az élete vágya. Mi eredetileg a Sárospataktól 8 km-re lévő, Vajdácaska településről származunk. Nevelőapám is, akit én az apámnak határozok meg, és az anyám is ugyanebből a faluból származik. Az volt a legnagyobb vágya, hogy Sárospatakon élhessen és lakhasson. Ez kb. akkora álom volt neki, mintha én most azt mondanám, hogy Washingtonban szeretnék élni. Ez összejött neki '78-ban. Gyakorlatilag ekkor már rég Patakon laktunk, a város közepén volt egy lapos tetős épületsor, amit kisajátított a város, és így kerültünk az akkor még presztízst jelentő frissen épült lakótelepre. Egy panel, 4 emeletes lakótelep, és ott nevelkedtünk a testvéreimmel. Ebben az időben még 10–15 roma család lakott a lakótelepen. '90 után ez megváltozott, mert eltűntek onnan a romák.

Sárospatak. Nagyon sokáig lokálpatrióta voltam. Amikor följöttem Budapestre, akkor legalább 3 évig úgy voltam vele, hogy biztos vissza fogok menni, meg vissza is akarok menni. Azt gondoltam, hogy kicsit tanulok Pesten, szerzek tapasztalatokat, aztán hazamegyek. Nem ez történt. A klasszikus [eset] történt, 3 év után meggondoltam magam, mert megnősültem. Akkor már végképp itt ragadtam. Addigra ide kötött a munkám meg minden.

Vajdácskán a nagyszüleim falusi zenész cigányok voltak. Ha volt muzsikálás, akkor muzsikáltak a férfiak, ha nem, akkor vályogot vetettek, az asszonyok meg batyuztak. Az azt jelenti, hogy a szomszédos településekre jártak, és a batyuikba, amit össze tudtak rakni, árucikkeket, azokat megpróbálták eladni élelmiszerért. Tehát falusi zenészek voltak, vesszőmunkákat is végeztek, például lábtörlőt kötöttek, anyám elmondása szerint. Később fölszívta őket a budapesti építőipar. Azért fontos a '78-as dátum, amikor beköltöztek a lakótelepre, mert gyakorlatilag az apám '78-ban jött haza Budapestről, az építőiparból. Patakon abban az időben gyári munkásként dolgoztak, mert volt több gyár. Az építőipar mellett például a híres sárospataki kerámia manufaktúra is ott volt, és ott dolgoztak a szüleim. '82 körül, amikor már a történetírók szerint is lazult a rendszer gazdasági tekintetben, akkor ők kisiparos engedélyt váltottak ki. Vettek alibiből egy pulóverkötő gépet,

¹ Az interjú az OTKA támogatásával 2012–2015 között megvalósult Roma politika intézményesülése című kutatás (K105089) keretei között, a Roma Polgárjogi Esték egyikén készült 2013. január 25-én. Az eredeti felvételt és leíratot a 20. század hangja Archívum és Kutatóműhely őrzi (<https://voices.tk.mta.hu/handle/123456789/1191>). A gyűjteményről lásd: Szász Anna Lujza (2016) A „Roma Polgárjogi Esték” gyűjtemény bemutatása. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 6(2), 268–270. <https://socio.hu/index.php/so/article/view/585>, a kutatásról Kóczé Angéla, Neményi Mária és Szalai Júlia (2019) *Egymás szemébe nézve - Az elmúlt fél évszázad roma politikai törekvései*. Budapest: Balassi.

hogy ők pulóvereket gyártanak. De igazából minden reggel apám és anyám bepakolták a Lengyelből, Szlovákból, Olaszországból hozott holmikat, mentek a falvakba, kiálltak egy árusító „puskával”, és arról árultak. Ez nagyon jól ment sokáig, nagy egzisztenciális felívelést biztosított a családnak. Utána már apám úgy határozta meg magát, hogy ő kereskedő. Eredetileg az apám – aki felnevelt – nagybőgős volt, de mivel egy rettentő erős ember volt, ezért kilökték a zenekarból, mert mindig elverte a magyarokat a lakodalomban, amikor azt mondták neki, hogy „Húzd rá, cigány!”. Apámnak akkora volt egy ujja, mint nekem kettő, és akkoriban még létszükséglet volt, hogy a zenekarok muzsikálhassanak. Egy-egy rokonság alkotott egy zenekart, ezt úgy hívták, hogy banda. A Vajdácska nevű településen a bandák csúf- vagy becenevéből kapták a családok is a saját nevüket. Az apámat először megpróbálták konszolidálni, hogy ne kelljen idegent – más család tagját – bevenni a zenekarba. De utána, mivel ellehetetlenítette a lakodalomvállalásukat, ezért megszabadultak tőle. Ezután ment el Pestre az építőiparba dolgozni.

Szirmai Norbert: Miket olvastál, kik voltak a példaképeid, illetve amikor elérkezett a pályaválasztás, milyen szakmát tanultál, dolgoztál-e benne?

S. J.: Anyám is azt mesélte, meg apám is azt mondta, amíg élt, hogy az apám hihetetlenül szeretett olvasni. Alapvetően segédmunkás volt Budapesten, de nagyon-nagyon szeretett olvasni, ezért minket is mindig buzdított az olvasásra. Nagyon dühös volt, ha valamelyik könyvet – gyerekeként – mondjuk megrongáltuk. Elmagyarázta, hogy ezt nem szabad, mert nagyon fontos, nagyon értékes, és hogy ő mennyire szeret olvasni. Az első könyv, amit olvastam tízéves korom alatt, az a Képes Biblia volt gyerekeknek. Azt nagyon szerettem, sokáig olvastam. Utána pedig, mint nagyon sok gyerek, rákaptam az indiánregényekre, és Karl Mayt olvastam orrvérzésig. Az összes indián ponyvaregényt, meg komolyabb regényt is elolvastam, nagyon szerettem olvasni. Rám ragadt, hozzá kötötte a család is. Kamaszként jártam anyámmal árulni, de nem engedett a boltba vásárolni élelmet, mert azt mondta, hogy „*hát, Te úgy is könyvet veszel vagy újságot*”. Így inkább elment ő vásárolni.

Nem fogjátok elhinni, akkoriban járták az általános iskolákat is meg az ipari iskolákat is a kampányolók, akik egy-egy szakmát ajánlottak. Én alapvetően gimnáziumba akartam volna menni, de rossz tanuló voltam általános iskolában. Visszatekintve azt gondolom, hogy rossz pedagógusok kezébe kerültem. Vécen kívül mondom. Alapvetően szerencsés embernek tartom magam, mert Patakon a cigánygyerekek zöme a kiségitő iskolába került. Ezért anyámra nagyon büszke vagyok, hogy fiatal anyaként – 25 éves volt, amikor én hatéves voltam – meg tudott ettől minket védeni. Én és a testvéreim abba az általános iskolába kerültünk, ami akkor még a nagyon híres pataki főiskola keretein belül működött. Tehát volt a Comenius Főiskola, de ott működött az általános iskola is. A pályaválasztásnál először vágár akartam lenni, mert jött egy vágáros kampányoló, aki azt mondta, hogy az biztos megélhetés, biztos nyugdíj. Anyám egy évig sírt. „*Fiam! Ne menjél már vágárnak! Nem szabad neked oda menni!*” Na, de én már 14 évesen is túlsúlyos voltam. Nagyon szerényen fogalmaztam, de úgy kezdtem az ipari iskolát, hogy 106 kg voltam. Anyám kisírta, hogy ne legyek vágár. Mondtam, „*jó, anya, nem leszek vágár. Tudod, mi leszek? Szobafestő.*” Na, akkor még jobban sírt. Otthon mindenkitől azt hallgattam, hogy alkalmatlan leszek szobafestőnek, mert létragyilkos leszek. Tisztelettel közlöm, hogy amíg én praktizáltam szobafestőként, soha nem tört el alattam létra. Viszont a 40 kilós munkatársaim alatt simán. Tehát gimnáziumba akartam menni, de volt egy matektanárom, aki rettenetes terrorban tartott, talán még úgy is, hogy ő maga nem tudott róla. Ezért igazából nem is volt esélyem gimnáziumba menni, mert rosszak voltak a realjegyeim. Volt egy másik mechanizmus is. Jött hozzánk, nyolcadikosokhoz, az ipariból egy pedagógus. Helyel-közzel az történt, hogy ő, meg az osztályfőnök eldöntötte, hogy a magasabb státuszú családok gyerekei mennek gimibe, és mi, egy, kettő, három romagyerek, meg a proli nemroma gyerekek majd megyünk az ipariba. Tehát nagyon taszigáltak minket az ipari szakmusképző irányába, így én szobafestő lettem. Utána még akartam katonatiszt

lenni, tiszthelyettes képzőbe akartam jelentkezni. Volt akkoriban egy barátom, aki idősebb volt tőlem 4–5 évvel. Egyszer már megúsza a katonaságot, és amikor rám került a sor, akkor vívódtam, hogy tiszthelyettesire akarok menni, de a legutolsó nap – apám nyomására – visszavontam a jelentkezési lapom. Ezt a fiút meg elvitték katonának, mert ő is benyújtotta a jelentkezését. Ő is egy ilyen zömök, kövér pacák, na, most elvitték ejtőernyősnek. Nem volt hálás érte. Talán ennyit a pályaválasztásról.

Sz. N.: Érték atrocitások a származásod miatt az osztályban, iskolában? Barátaid hogyan viselkedtek veled?

S. J.: Nekem van egy alapállításem: szerintem egyetlen cigánygyerek sem tudja ezt megúszni, vagy amelyik mégis, az rendkívül szerencsés. Tehát én sem úszhattam meg ezeket a konfliktusokat a korosztályomban az osztálytársaimmal vagy a hozzám hasonló korú gyerekekkel. Általános iskolában nem volt kifejezetten a tanárok részéről verbális bántalmazás, viszont fizikai, az volt. Egyszer biológiaórán bejött a tanár, és nem tudtam, hogy miért, de ahogy belépett, „lesorozott”. Mivel ez mással nem történt meg, így visszatekintve csak azt tudom mondani, nem hiszem, hogy a VB-titkár gyerekével meg merete volna ugyanezt tenni. Amikor szakmunkásba kerültem, akkor ott a Zöld Bertalan nevű ember, aki úgy nézett ki, mint az Asterix és Obelixből a nagydarab, az Obelix, az hátraszólt az egyik szakmai ismeret órán, hogy „az a kövér cigánygyerek ott, hátul! Állj csak fel, felelni!” Csak elszámolta magát, mert addigra én már áttestem egy cigány olvasótáboron, ahol már öntudatom volt, és úgy visszavertem a szaktanár támadását, hogy kiosztottam az agyát.

Merthogy időközben a kettő között az történt, hogy '86-ban Horváth Aladár elvitt minket egy visegrádi cigány olvasótáborba. Ez még talán a 8. osztály és az ipari iskola megkezdése között volt, nyáron. Visegrádon volt egy üdülő, és ott ismertem meg Bársony Jánost, Daróczi Ágit, Kovács Zolit. Nekem az a tábor fantasztikusan tetszett 14 évesen. Annyi élményt és löketet adott, gyakorlatilag meghatározta az életemet. El is döntötte, azt is mondhatnám. Tehát oda elvitt Aladár. Utána még 17 évesen is elvitt minket a miskolci Csanyikba, ahol csinált ő maga egy tábort. Szintén ekkor bevont az akkor alakuló Phralipe-be, ahol alapító tag lettem. Ez követően '90-ben Csányi Jánossal voltam táborban, a Romano Kher – Cigány Ház balatonszemesi üdülőjében, '91-ben Csorba Zoli vitt el. '91 után pedig már én kezdtem el táboroztatni gyerekeket. Először Csorba Zolival, majd Szőke Jutkával éveken át, később pedig nagyon sok mindenkivel.

14 éves korom után, mikor hazajöttem Visegrádról, akkor már megmozdult bennem a mozgalmi vírus. Elmentünk kötelező iskolai szüretre, és ott elkezdtem a hasonszőrű iparis gyerekeket rávenni a mozgalmárkodásra – cigány mozgalmárokat akartam belőlük is csinálni – ők meg nem értették, mit akarok tőlük. Igyekeztem megszerezni minden cigány nyelvű kiadványt, amit csak lehetett, mindent elolvastam. Volt a lakótelepen egy nagy, lapos ABC, a szokásos, szocreál ABC. Akkoriban, még elsős lehettem, jelent meg a Romano Nyevepe, '86 környékén. Abból a megfontolásból fölvasároztam az egészet, hogyha azt fogják látni, hogy itt marad, akkor többet nem rendelnek. Ekkor még 15 éves voltam. Majd kötelező volt belépni a KISZ-be. Ott is szervezkedtem cigány fiatalokkal, hogy csináljunk valamilyen külön csoportosulást. Amikor pedig a Phralipe megalakult, akkor persze a magam 17 éves módján akartam tenni a dolgaimat, amit mondjuk annyiban megkönnyített az élet, hogy Aladár Patakon volt főiskolai tanuló. Ekkor ő már működtetett cigányklubot Patakon, meg talán együtttest is. Tehát volt már egy előkészített utam, a helyben lévő romákkal volt már hasonló tapasztalat. Gyakorlatilag Patakon '90-ben én lettem a város kisebbségi szószólója. Voltam akkor 18 éves, és mikor beültem az első testületi ülésre, nagyon félttem. Ott volt egy csomó, nagydarab, jólfésült gádzsó ember, és mindegyiknek doktori címe volt. Azt sem tudtam, mit csináljak velük. Anyám volt a kampányfőnököm, azért nyertem. Mert volt még 4–5 jelölt. Voltak meglelt cigányemberek a városban, akiket én vettem rá, hogy induljanak, 18 évesen. De anyám

volt a kampányfőnököm, aki végigjárta az asszonytársait, és mivel kereskedők voltak alapvetően, egyikhez sem volt hálátlan. Meggyőzte őket. Ezek a tények.

Sz. N.: Beszéljünk Budapestről! Megérkezted. Ha jól tudom, egy szociális asszisztensi képzéssel indult a budapesti életed, karriered.

S. J.: Gyakorlatilag megint Aladár lép színre, ugyanis ő ott képviselő '90-től. Egyszer szólt nekem, hogy Tündérhegyen lehetőséget teremtett arra, hogy talán egy tucat cigányembert befogadnak érettségi nélkül is a képzésbe, ami akkor feltétel volt. Az ő ajánlásával kerültem én a Tündérhegyi szociális asszisztens–szociális munkás képzésbe, ami később a Wesley János Főiskolának lett a része. A Wesleyt ismertem meg Joka Daróczi Jánost, Lakatos Blankát, Sztojka Katit, Németh Lacit, akitől tartottam, mert mogorva, mosolytalan ember volt. Többen voltunk ott romák még, Daróczy Gyula, Kala Ernő Miskolcra. Kb. ez volt a roma csapat Tündérhegyen, akiket Aladár ajánlott be.

Mikor ott végeztem, kaptam több állásajánlatot családsegítő központokból. A Józsefvárosban alakult akkor három intézmény, amit az akkori Roma Parlament harcolt ki a helyiekkel közösen. Az egyik akkor még egyébként az országban nem létezett, az országos szintű ombudsman, de a kerületben volt kerületi kisebbségi ombudsman. Ez volt Csorba Zoli. A másik intézmény egy önálló cigány kisebbségi csoport volt, ami kultúrával és közművelődéssel foglalkozott. Ezt vezette Szőke Jutka. Ezenkívül volt egy Józsefvárosi Segítő Szolgálat, ami a kerületben élő romák szociális ügyeivel, kvázi családsegítőként kellett volna, hogy működjön. Ennek megbízott vezetője volt Szőke Jutka. Itt kezdtem el dolgozni a Józsefvárosban, ebben a Józsefvárosi Segítő Szolgálati csoportban. Itt ismertem meg Herczeg Bélát, Szilvást már én vittem oda. Nagyon izgalmas két év volt, amit Szőke Jutkával dolgoztunk, mert számos klubot szerveztünk, gyakorlatilag majdnem minden kerületi iskolában volt egy cigányklub. Voltak hozzám hasonló huszoneves cigány fiatalok, akik az általános iskolás gyerekeknek szervezték a klubot, foglalkoztak velük, kirándulásokat szerveztek. De volt az önálló kisebbségi csoport, ami pedig rendszeresen kulturális és közművelődési, közösségépítő eseményeket szervezett. Akkor még nem nagyon volt ismert a beszélgető show-k műfaja, de Szőke Jutkával a Józsefvárosi Színházban, meg a Gutenberg Színházban csináltak ilyen esteket. Pont olyat, mint amit most mi csinálunk. Kiült Szőke Jutka, és beszélgetett ismert roma művészekkel, közéleti emberekkel, gyerekeknek csináltak tehetségkutató és-gondozó programokat. Közben nagyon erősen figyelemmel kísértük, hogy mi történik az általános iskolában, mert volt egy kisebbségi normatíva, aminek a fölhasználását ők monitorozták folyamatosan. Én a segítő szolgálatban végeztem alapvetően a szociális munkás feladataimat, ahol Kiss Tibivel kezdtem el dolgozni. Ő már akkor tapasztalt szakember volt, a X. kerületben dolgozott, én pedig pályakezdő zöldfülű voltam. Az ő szárnyai alatt/mellett kezdtem el a Józsefvárosi Segítő Szolgálatban dolgozni. Később lett egy szakadás a Roma Parlament és a Phralipe között, és gyakorlatilag ennek áldozatul is esett a segítő szolgálat, mert Szőke Jutkát megfosztották a megbízott vezetői címétől, és egy Hild Márta nevű hölgy kezdte el vezetni. Rövid ideig dolgoztunk együtt, de az nem volt annyira mozgalmas, sokat adó, mint a Szőke Jutkával együtt végzett két év. Azt gondolom, hogy az alatt nagyon sokat tanultam, és élveztem azt a két évet.

'94-ben Aladárék megszervezték a Roma Parlamentben a Konfliktusmegelőző és Jogvédő Irodát. Meghívott magához dolgozni. Akkor ért véget a parlamenti mandátum, és utána kezdett el ezzel foglalkozni. Közben is volt egy csomó válságkezelő program, de utána ezzel a Konfliktusmegelőzővel foglalkozott. Itt gyakorlatilag hárman dolgoztunk. Aladár, én, és találtunk egy akkor már nyugdíjba vonult idős ügyvéd bácsit, Dr. Üveg Ivánt, akivel később több évet dolgoztunk együtt, nagyon kedves ember volt. Illetőleg a feleségem, Bandor Bea is velünk kezdett itt. Ezt követően '95 májusában Aladár, Gyula bácsi, Bea és én, létrehoztuk a Roma Polgárjogi Alapítványt.

Sz. N.: *Annyira ne menjünk előre! Magamból kiindulva, amikor én 2001-ben Budapestre jöttem, akkor nagy szakadás volt Hódmezővásárhelyen. Édesanyám kiverte a balhét, mert nagyon aggódott értem. Hogyan fogadta a családot, hogy Te Budapestre költözöl? Tartod-e velük a kapcsolatot? Milyen a viszonyod velük, illetve hogyan tekintenek Rád?*

S. J.: Ez egyszerre sok kérdés, és nehéz is talán. '92-ben már tudták otthon, hogy nem nagyon tudnak velem mit kezdeni. Mikor befejeztem az ipari iskolát, akkor – nagyon őszintén fogom mondani – a szüleim gazdag kereskedők voltak, tele voltak pénzzel. Apám azt mondta: „*Fiam! Veszek neked kocsit, árut, kezdjél önálló életet!*” Én gimnáziumba akartam járni, hogy majd leérettségizek. Ezt szakította meg Aladár ajánlata, hogy „*menni kéne Tündérhegyre képezni magadat*”. És inkább azt választottam a kocsi-áru helyett.

Volt egy kialakult életritmus a velem hasonló korú fiúk körében, akik elvégezték a sulit. Katonaság, mert akkor még volt kötelező sorkatonaság. Letudták az 1 évet vagy másfelet, hazajöttek, megnősültek, meló, család. Én úgy döntöttem, hogy inkább Tündérhegyre megyek. Azt is mondhatnám, hogy amikor kamaszkoromban megbolondultam és mozgalmárkodásra adtam a fejemet, akkor apámék ezt úgy fogadták, hogy „ez a gyerek hülye”. Elkezdtem kijárni a cigánytelepre, és apám fel volt háborodva. „*Fiam! Nekünk ott nincs egy darab rokonunk se! Mit akarsz ott?*” Később magammal húztam az apámat és a rokonaimat is. Mert amikor a Phralipe megalakult, akkor apám éveken keresztül egy erős mozgalmár volt a környékünkön. De én 17–18 évesen, amikor végeztem a faluban az árulással és hazamentem, egy baró okkersárga Barkasunk volt, akkor utána beültünk a barátaimmal, és mentünk a Sárospatak környéki falvakba találkozni cigányemberekkel. Csodálatos volt elmenni a falvakba, ahol összejött 20–30 felnőtt cigányember. Mondom, én ekkor 18 éves vagyok 40, 50, 60 éves cigányemberek, meg fiatalok is. Visszatekintve az volt a csodálatos, hogy komolyan vettek minket. Meghallgattak minket. Ugyanolyan tisztelettel beszéltek velünk, mintha velük egyidősek lennénk. És a barátaimmal, hasonszőrű fiatalokkal jártuk a környékbeli településeket, szervezni a romákat, Sárospatakon és környékén, a Bodroghözben. Ebbe a munkába kapcsolódott be apám, aki a helybeli Phralipet vezette, utána pedig a kistérségben alakult Phralipe szervezeteket irányította. Eljárt a Phralipe és a Roma Parlament közgyűléseire. Meséltem, hogy az apám rendkívül erős fizikumú ember volt, de ő igen erős jellemű is volt. Az a típusú ember, akinek mindenki megadta a tiszteletet és tekintélyt parancsolt maga körül a városban, mindenkivel szemben. Tehát cigány, nem-cigány, egyaránt. Egyrészt arról volt ismert, hogy annak ellenére, hogy jómódú ember volt, nem hagyott minket lazálni. Öten voltunk fiúk, és nagyon keményen dolgoztatott minket a családi vállalkozásban, a családi házunk építésekor. Nagyon határozott értékrendje volt. Fizikailag is és erkölcsileg is tekintélyt parancsoló ember volt, és a városi politikában is erős szava volt a testületben. Bár én voltam folyamatosan a kisebbségi szószóló, de apu volt a főnök, vitathatatlanul. Apám később nagyon elkötelezett és aktív résztvevője volt az önszerveződésnek, miközben először idegenkedve fogadta ezt a dolgot.

Sz. N.: *Mondhatjuk azt, hogy az első fordulópont az életben, az 14 éves korodban volt Visegrádon.*

S. J.: Az egy nagyon meghatározó életélmény volt. Akkoriban még 2 hét volt egy-egy ilyen tábor, mert ugye ma már sokkal rövidebbek, mert nagyon kevés pénzük van a szervezőknek. De akkor még 2 hét volt, és egy teljesen új világ tárult föl. Már 14 éves korom előtt is volt bennem ilyesfajta mocorgás, mert előtte is érdekelték a romaügyek. Rendszeresen jártam a városi könyvtárba. Ott találtam egy ilyen kötetet, hogy *A Föld népei*. Abban megtaláltam a cigányokat. Ez adott egy alapot, valami lelkeséget, valami egészen más értékrendet. Továbbá ott találkoztam először a cigány nyelvvel, a cigány nyelvű kiadványokkal, amikre – nem tudok más szót használni – egész egyszerűen rácsodálkoztam. Meg azokra az oláh-cigány nyelven énekelt népdalokra is, amelyekkel ott találkoztunk először. Na, most Sárospatakon és környékén végig magyar anyanyelvű cigányok

laknak. Onnan tudtam például a piacokon, hogy melyik cigánygyerek volt Aladárékkal, vagy a balatonszemesi üdülőben, hogy árulás közben a „Liza Lizát” énekelték és akkor tudtam, hogy ezek szintén jártak cigánytáborban. Ott megtanultunk néhány dalt cigány nyelven. Nem biztos, hogy pontosan ejtettük ki, még az is lehet, hogy némelyik szót zagyváltuk is. De elkezdtünk ezzel foglalkozni, érdekelt minket. Például amikor kijött a Kalyi Jagnak az első anyaga, azt valahogy megszereztem. Akkor még élt apám két fiútestvére, és az egyikkel történt meg az talán, hogy meghallotta, hogy oláh-cigány nyelvű zenét hallgatok, és rám kiabált: „Mit csinálsz, te gyerek?!” Elvette a kazettát, majd egy hét múlva muzsikálta otthon a nótát.

Sz. N.: Bocsánat a közönségtől, ha néha visszacsapongunk, és Tőled is, mert felosztottam az életedet fordulópontokra. Elsőként a visegrádit említettem meg. A második fordulópont a szociális asszisztensi képzés a Tündérhegyen. A harmadik fordulópont pedig a Roma Polgárjogi Alapítvány létrehozása, illetve az ottani tevékenységed. Viszont a korábbi beszélgetések során említetted, hogy nagyon sokat olvastál, sőt, Zsigó Jenő tanulmányait, dolgozatait is megemlítetted. Ha jól tudom, '95 magasságában jött létre a Polgárjogi Alapítvány (RPA). Addigra azért már kiéleződtek egyfajta viták, nézeteltérések a korábbi roma generáció főszereplői között. Hogyan élted meg ezeket a nézeteltéréseket, vitákat?

S. J.: Persze, az óvatosság kedvéért mindenféleképpen valamilyen módon föl kell osztani az életét az embernek, de azért mégiscsak egy folytonosság, amiben rengeteg szépség és izgalmas fejezet volt, és mindegyik ugyanolyan értékű, mint az őt követő, vagy az azt megelőző. Például nekem irgalmatlanul fontos tapasztalás volt az, ahogy a Phralipe szervezeteket szerveztük kamaszkoromban. Most, amikor visszatekintek, akkor azt kell, hogy mondjam, hogy amit '89-től mondjuk '94-ig az országban a romák önszerveződés tekintetében produkáltak, az számomra hallatlanul tiszteletre méltó teljesítmény. Minőségében, mennyiségében és értékrendjében. Azért olvastam Zsigó Jenő tanulmányokat, mert a Roma Parlamentnek volt az a kívül piros, átlátszó, nylonos kötete, amit házilag állítottak elő. [Zsigó Jenő felé fordulva folytatja:] Emlékszem, az egyik Roma Parlamentes közgyűlésen határozottan azt mondtad, hogy azért állítjátok elő, hogy a fiatalok, a következő nemzedék elolvashassa és tanuljon belőle. Na, most 17–18 évesen én nem regényeket olvastam, hanem tanulmányokat, meg a Roma Parlament összes kiadványát. Olvastam egy csomó tanulmányt, aminek a felét nem értettem. Emlékszem, voltak mondatok, amiket 4-szer 5-ször el kellett olvasnom, hogy vajon mit akar jelenteni, mert ezek masszívan szakmai nyelven íródott tanulmányok voltak. Én meg egy 17 éves vidéki, szobafestő gyerek voltam, akinek köze nem volt ehhez a világhoz. Próbáltam megérteni meg felfogni. Gondoljatok bele, pláne, mikor még volt a Phralipe-nek lapja, azt mi Patakon minden hónapban megkaptuk, és a-tól z-ig kiolvastuk. Azt mi kézzel-kezre adtuk egymásnak apámmal meg apám felnőtt rokonaival. Patakon úgy csináltam Phralipe újságot, hogy ugye, akkor még nem voltak számítógépek, és apám látta, hogy „na, ennek a gyerekek már vége, ebből már nem lesz kereskedő”, és vett nekem egy Olympia típusú írógépet, aminek erősen meg kellett nyomni a billentyűit. Azon megtanultam gépelni, később ugyanilyen erővel ütöttem a klaviatúrákat is. Úgy csináltam Patakon Phralipe újságot, hogy az A/4-es papírt ketté hajtottam, és arra gépeltem az írógéppel. Arra írtuk a híreket meg információkat, ami minket érintett, és elvittük, körbeadtuk a romáknak. Tehát, hogyha visszatekintek, ez az önszerveződésnek az időszaka nemcsak számomra, fiatalember számára, de az egész országnak, hogyha azt mondtad, hogy Osztójkán Béla, Horváth Aladár, Zsigó Jenő, Daróczi Ági, az fantasztikus volt. Elmenni egy Roma Parlamenti közgyűlésre, de nem csak mi, fiatalok. Akkor úgy hívták Aladárt, Jenőt meg Bélát, hogy „a triumvirátus”. Tehát irgalmatlan respektjük volt, és mindannyiunknak befolyást gyakoroltak az életünkre. Sőt, akkoriban aggódtunk is, hogy mi van, ha egyszer mondjuk baleset történik velük. Ki fog a helyükre állni? Mi lesz velünk nélkülük? Tehát így gondolkodtak és gondolkodtunk róluk. Én meg próbáltam a magam feladatát tenni, mert fiatalember voltam.

Az viszont tény, hogy a Phralipe és a Roma Parlament szakadt. Akkor a Szőke Jutkával dolgoztam. Ültek a Béláék abba a sorba – akik Bélát támogatták –, Aladárt meg Jenőt támogatók ebbe a sorba. Én ebben a sorban ültem. Nagyon jó volt, mikor Szőke Judit azt mondta, hogy rendben van, hogy ők mást gondolnak dolgokról, és más utakon fognak menni, de mi munkatársak vagyunk, és onnan folytatjuk, ahol tegnap abbahagytuk. Ez így is történt. A Phralipe és a Roma Parlament szakadását mindenki rosszul élte meg, aki részt vett benne. A Polgárjogi Alapítvány létrejöttét megelőző években gyerekekkel foglalkoztam, Szőke Jutka irányította közművelődési ügyekkel, a segítőszolgálattal. Fantasztikus élményeket adtak. Én nem tudtam úgy végigmenni az utcán, hogy egy fél tucat cigánygyerek ne legyen rajtam. Volt egy darab hátizsákom, abban volt egy narancs vagy egy mandarin, és nem tudtam úgy menni, hogy ne kövessen egy tucat gyerek. Felnőttek, cigányasszonyok megállítottak az utcán vagy rám kiabáltak és a gyerekek elneveztek Papamacinak. Akkor ment ez a mese. És az asszonyok kiabáltak, hogy „*papamaci álljon má' meg!*” Nem tudtam volna meg, de a gyerek mesélt neki rólam, és akkor megállított, hogy szociális munkásként segítek vagy azért, hogy megköszönje, hogy a gyerekével dolgoztunk. Irgalmatlan nagy energiákat adott az, amit a gyerekekkel csináltunk a táborokban és a klubokban. Mondjuk a vidékről feljött friss, zöldfülű tacsókóként Szilvási Pistivel rögtön a Dugovics utcát kaptuk meg, ahol a Diószegi mellett, ahol a legkeményebb sarok van, és akiket meg akartunk szervezni a klubba, azok meghívtak minket egy boksza Pistivel. Kimentünk, és addigra már nem akartak bokszolni, lejöttek inkább a klubba.

Sz. N.: Mégiscsak eljutunk az RPA indulásáig. Milyen ügyek mellé álltatok, mi volt a legemlékezetesebb ügyed, kikkel dolgoztál együtt?

S. J.: Van még egy olyan mozzanat, ami nem köthető az RPA-hoz, és azt nem ugranám át. '94-ben összeköttem az életemet Bandor Beával. Azért fontos, mert sok minden hatott rám és gazdagította az életemet, de Bandor Beával van két közös gyermekünk, ami életem legfontosabb része. Tehát '94-ben kötöttük össze az életünket, és együtt mentünk először az RPA-ba, ahol várandós volt a nagylányunkkal. Ő szeptember elején 18 lesz, és ez engem annyira megráz, mert annyira emlékszem arra a pillanatra, amikor megszületett, hogy az fantasztikus. Ez azért érdekes, mert a facebookon írtam, hogy van egy olyan sanda gyanúm, hogy én vagyok talán az első roma férfi, aki papás-mamás szülésen részt vett, és amikor megszületett a nagylányom, akkor nem az anyja, hanem az én kezembe adták először. Akkora erővel hatott rám ez a dolog, hogy egészen mostanáig bennem van a bőrének az illata, a tapintása, ami egy semmi mással össze nem hasonlítható, csodálatos dolog. Tehát '95-ben apuka lettem, és utána 2000-ben jött a második lányom, Fruzsí. A legfontosabb ez az állomás. '95-ben alapította meg Aladár az RPA-t. Ketten szerveztünk, de igazából ő vitte, én szociális munkás voltam. Amit meg lehet tanulni civil munkáról, civil jogvédelemről úgy, hogy nem mint résztvevő vagy, azt az RPA-ban meg lehetett tanulni és velünk dolgozott Bársony János. Bársony János azért érdekes szereplő, mert ő visszatérően megjelenik az életemben. Visegrádon találkoztam vele először, ahol olyan kütyüket mutatott, amiről még nem is hallottunk. Például sakközőgépet. Mikor pedig az RPA-ban dolgozott velünk, akkor én azt csodáltam Jánosban a teherbírásán túl, hogy kitaláltak valamit Aladárral, és azt mondta, hogy: „*adatok egy tollat!*” Leült egy asztalhoz, és 20 perc múlva fölállt egy projekttel a kezében. Szöveggel, elemzéssel, háttérszámításokkal. Szóval ez egy olyan képesség, amit én a mai napig nem tudtam elsajátítani. Aladárral gyakorlatilag egyből belevetettük magunkat a közepébe, ez persze azt jelenti ebben az időpontban, hogy nagyon szerényen meghúztam magamat, mert Aladár gyakorlatias és rutinos válságkezelő, hiszen országgyűlési képviselőként, a Roma Parlament elnökeként kezelte a Kétegyháza, Tura és hasonló kaliberű ügyeket, ahol etnikai konfliktusok voltak. Viszont én a szociális munka tapasztalataiban szereztem jártasságot Szőke Jutkáék csoportjában. Ő volt az arca, ő tárgyalt, és én meg próbáltam segíteni, ahol tudtam. És amikor megalakultunk, akkor Budapesten épp nagy kilakoltatások voltak. Ezek azért fontosak, mert most, ha visszatekintek 2013-ban, akkor azt kell, hogy mondjam, hogy amik

ma léteznek mozgalmak a hajléktalanok védelmére vagy a lakhatási jogért, azt állítom, hogy mindnek az RPA adta a mintát. Ugyanis nagyon hosszú évekig a fővárosban sem volt olyan szervezet, amely szívesen vagy bátran szállt volna síkra a kilakoltatással fenyegetett társadalmi csoportokért. Mivel nem volt más, így az évek alatt szép lassan az RPA-nak egy fő vonulata lett küzdeni a kilakoltatások ellen.

A másik meghatározó vonulat a helyi válságkezelési ügyek voltak. Bársony János meg Aladár letudták ezt a munkát az ügyvédekkel közösen. Többször fogalmaztuk meg, le is írta János is, Aladár is, amivel mérhetetlenül egyetértek, hogy úgy kell tekinteni az RPA-nak ezekre az éveire, hogy gyakorlatilag az RPA bárhol megjelent és helyi válságot kezelt, ott mindig fenn tudtuk tartani a helyi társadalmi békét, nem voltak erőszakos konfliktusok, és mindenütt érvényre tudtuk juttatni a megkülönböztetéssel vagy jogsértéssel sújtott roma közösség érdekeit. Nagyon sokat dolgoztunk az RPA-ban. Egyrészt az volt a munkahelyem, de kicsit több volt annál, és ennek a feleségem a megmondhatója, mert az RPA-ban nem úgy ültünk, hogy 16.00-kor felállunk és hazamegyünk. És hogyha mondjuk este 7 vagy 8 órakor Aladár rám telefonált, hogy mennem kell, akkor pattantunk és mentünk tenni a dolgunkat, tehát többről szólt nekünk, mint egy munkahely.

Sz. N.: Két, számomra fontos ügyet említenék meg, amelyet Hozzád tudok kötni. Az egyik 1997, Székesfehérvár, Rádió utca. Pontosan mi történt, mi volt a szereped?

S. J.: '96-ban alakult az RPA és többnyire a tömeges kilakoltatások voltak, amelyek ellen megpróbáltunk fellépni, nem is rossz eredménnyel, szerintem. Ugyanebben az évben Fehérváron elindult a Rádió utca 11-ben élőknek az a kilakoltatási kísérlete, amivel a város határán túl egy konténergettóba akarták őket zárni. Aladárék tárgyaltak a várossal. Mikor visszaérkeztek közölték, hogy arra a döntésre jutott a város, meg az RPA, hogy létrehoznak egy ad hoc bizottságot, ami kidolgoz más javaslatot a helyzet kezelésére. Ebben nekem kell képviselni az RPA-t. Berosáltam rendesen. Nem volt mit tenni, ez volt a megbízatásom. Én jártam Fehérvárra, a bizottságban képviselni az ügyet, tárgyalni a helyiekkel, birkózni velük, észnél lenni, amikor épp szívatják az embert az előterjesztésekkel és a helyi rendeletmódosításokkal. Úgyhogy gyakorlatilag a fehérvári ügy, ami később irgalmatlanul nagy port vert fel az országban, háttérmunkáját, a bizottságban és a terepen, a családok között, én csináltam, de magát az ügynek a képviseletét, azt persze az ügyvédek meg Aladár. Meg igazából az RPA összes munkatársa dolgozott a Rádió utcánál, mert akkora volumenű ügy volt, hogy nagy, és hát ugye, ez volt a második gettóellenes bizottság, amit akkor felállítottunk. Az első Miskolcon volt, még bőszén gyerek voltam, mert azt nélkülem még (Daróczi) Ágiék, Aladárék Miskolcon, utána Fehérváron volt a második Gettóellenes Bizottság, és '97-et gondolom, azért mondom, mert akkor csúcsosodott ki a fehérvári konfliktus. Ebben még talán annyi munkám van, hogy Beával szerveztük az utaztatását a tüntetésre érkezőknek, tehát logisztika. De az is egy hallatlan meló volt, mert miután elállt a város a romák kitelepítési szándékától, akkor fejébe vette, hogy a hajléktalanokat teszi a bádogdobozokba. Amiről persze kiderítették a mi tényfeltáróink, hogy súlyos gazdasági érdekek és összefonódások voltak. Akkor azt mondtuk Aladárnak, hogyha következetesek akarunk lenni, akkor bizony nekünk föl kell szólalni a hajléktalanok „bedobozolása” ellen is.

Sz. N.: A másik ügy, ami számomra emlékezetes, 2005 – Alkotmánybírósági kereset. Pontosan miről szólt ez?

S. J.: Az RPA-ban szinte minden hónapban volt olyan ügy, ami nagy port vert fel, mert nemcsak ez a két ügy fontos. Emlékezzetek, hogy a Roma Polgárjogi Alapítvány dolgozott, amikor Újhelyben volt konfliktus, Ricsén, Tiszavasváriban.'97 körül volt tiszavasvári. A különballagás, akkoriban volt a Hajdúhadház, amikor megszurkálta Rapcsáknak a lánya a cigánygyerekeket az iskolában. Szinte minden negyedévben, azt is mondhatnám, minden hónapban volt valami olyan ügy, ami botrányos jogsértést, botrányos etnikai elnyomást jelentett, és ezekben mindig meg kellett szólalnia az alapítványnak. Irgalmatlan munkákat végeztünk ott.

Amit Te említesz, az alkotmánybírósági kereset, az egy érdekes történet. Azt elkészeredésemben csináltam, hiszen addigra már több ezer olyan családdal dolgoztunk, akiket ki akartak lakoltatni. Az RPA-nál úgy volt a dolgok menete, hogy én foglalkoztam a szociális ügyekkel. Bizonyára, ha az Aladár ülne itt, akkor sokkal többet beszélne az etnikai válságkezelési ügyeiről, és egy picivel talán többet beszélek a szociális, meg a kilakoltatási ügyekről. Addigra már – persze, ezek össze is érnek – több ezer családdal dolgoztunk. Azt is szoktam mondani, hogy Aladár is [megvédett] egy falunyira való cigányt Budapesten, meg én is, és az egy harmadik falu lakosságát teszi ki, akiket megvédtünk attól, hogy kilakoltassák. Tehát elég sok cigányembernek voltunk a segítségére például ilyen ügyekben. De elfáradtam addigra a folyamatos kilakoltatási ügyekben. Ugyanarra a koreográfiára működtek, ugyanazok a mechanizmusok, ugyanazok a tapogatható tételes aljasságok a helyi önkormányzati döntéshozók részéről. Volt egy meggyőződés, hogy nem lehetne-e az önkényes vagy jogcím nélkül nyilvántartott embereket kizárni a szociális bérlakáselosztás rendszeréből. Ezzel nem értettek egyet még az RPA ügyvédjei se. Azt mondták, hogy „hülye vagy, Jenő, a tulajdonosnak joga van hozzá”. Ezt követően kitaláltam, hogy forduljunk az Alkotmánybírósághoz, majd az eldönti. Az az érdekes, hogy velünk párhuzamosan a Recece is az Alkotmánybírósághoz fordult, és megnyertük ezt az alkotmánybírósági ügyet. Ez lett az RPA talán egyetlen győztes alkotmánybírósági keresete. Volt több is. Volt, amelyekre nem érkezett válasz, ebben viszont lett döntés, ami nekünk döntött, tehát nekem volt igazam ebben a vitában. Azért tartom még fontosnak, mert ebben az ügyben sikerült utána egy olyan lépéssorozatot csinálni, ami a rendszerszerű problémamegoldást lehetővé tette, tehát a-tól z-ig eljutottunk. Így az alkotmánybírósági döntés értelmében írtunk a belügyminiszternek. Igaz, hogy előtte személyesen 53 város helyi rendeletét átnyálaztam. Az összes megyei jogú városét, az összes fővárosi kerületét, később az összes városi rangú települését. Írtunk a belügyminiszternek, megjelöltük ezt az anomáliát, és kértük, rendeljen el országos felülvizsgálatot. A legnagyobb megrökönyödés volt, amikor valóban elrendelte a belügyminiszter az országos helyi rendelet-felülvizsgálatot. Ki is vették ezeket az intézkedéseket a helyi rendeletekből. A folytatása pedig az volt ennek, hogy jogszabály-módosítást terjesztett elő a belügyminiszter. Beépítették a lakástörvénybe, hogy a szociális lakás bérbeadásának feltételrendszere kizárólag a szociális, jövedelem és vagyoni helyzetet vizsgálhatja. Tehát az érdemtelenység kérdését már nem [lehet érvként használni], vagy nem lehet a továbbiakban játszani a jogi kategóriákkal, hogy jogcím nélküli, meg önkényes [kilakoltatások legyenek]. Nem fogom ezt nagyon részletesen kifejteni, azt kell tudnotok róla, hogy Magyarországon bárki, a szándékai ellenére, aki önkormányzati szektorban lakik, pillanatok alatt átsorolható egyik jogi kategóriából a másik jogi kategóriába, és ez súlyosan sérti a jogbiztonság kívánalmát.

Sz. N.: Említetted, hogy a Roma Polgárjogi Alapítvány nemcsak egy munkahely volt, hanem annál sokkal, de sokkal több. Viszont a sok munkának voltak káros következményei is, ha jól tudom. 1999-ben visszaköltöztél Sárospatakra, volt egy nagyon súlyos betegséged. Hogyan kerültél vissza Budapestre?

S. J.: Az egy személyes egészségromlás, magánéleti válság, de egy évig zombi voltam. Depressziós betegnek hívják ezt talán, amikor használhatatlan voltam férjként, családapaként, mindenhogyan. Akkor a fővárosba migráló vidéki roma emberek szokásos rossz döntését hoztam, hogy hazaköltözöm. A nosztalgia húzza az embert. Hazaköltöztem, ahol még jobban lerobbantam. Fél évet laktam Patakon, és gyorsan visszajöttem Beával Pestre, ahova ő visszaráncigált magával. Ugye én használhatatlan voltam. Ő vette kézbe az ügyeket, és azt mondta, hogy „ebből az emberből itt nem lesz semmi, még rosszabb állapotban lesz, na, akkor visszavisszük Pestre”. Kezdhattuk előlről az életünket, mert persze a lakásunkat eladtuk, elég mélyről kellett újrakezdenünk 2000-ben egzisztenciálisan, de mi Beával sokszor talpra álltunk.

Sz. N.: Mikor szűnt meg a Roma Polgárjogi Alapítvány, és a Te életedben ez milyen fordulópontot hozott?

S. J.: 2009-ben már csak Beámmal működtünk. Korábban egyszer ezt úgy határoztam meg, hogy az alapítványt nem a kormányok verték szét, nem mondhatjuk azt, hogy a baloldali kormány szétverte, vagy a jobboldali kormány. A Roma Polgárjogi Alapítványt egy Európai Unió finanszírozású IHVEL Program lehetetlenítette el. Ez még az MSZP idején volt, nagyon sok civil pályázó ugyanígy járt, talán még rosszabbul is. Hiszen a civil szervezetek vezetői a házukat eladták, hogy be tudják fejezni a programot, vagy hitelt vettek föl. Ez az RPA-t megviselte és tönkrewerte, hiszen ki voltál szolgáltatva. Ugyanis elköltöttél kb. 100 Ft-ot, és az elektronikus [rendszer] azt mondta, „én ebből 60-at ismerek el”. Most a maradék 40 Ft-ot senki nem finanszírozta. Mi, az RPA-ba minden bevételünket megpróbáltuk beleszusakolni, hogy helyrebillenthető legyen, de gyakorlatilag 2009 után már inaktívvá vált az alapítvány. 2009-ben kaptam ráadásul egy szívinfarktust, ekkor voltam 37 éves. Ezután elméletileg 1 évet táppénzen kellett lennem, a táppénz után pedig formailag is messze álltam a Roma Polgárjogi Alapítványtól. Ami azért érdekes, mert ha sarkítva vesszük, akkor én voltam az alapítvány első munkatársa, akivel létrejött, és én voltam az utolsó, aki leszerelt.

Sz. N.: Kikívánkozik az a kérdés, hogy az RPA-s évek alatt nem érezted magad sohasem másodhegedűsnek Aladár mögött? Nem szeretted volna esetleg, hogyha megszűnt az RPA, létrehozz egy olyan szervezetet, ami RPA-munkát, -tevékenységet végez, de a Te irányításoddal, elképzeléseiddel? Vagy ez nem is vetődött fel?

S. J.: Nem is másod-, hanem harmadhegedűs voltam, de én nagyon szerettem az lenni. Tehát tőlem idősebb szakemberek vannak körülöttem, és amíg ott vannak és csinálják, addig ez természetes. Miért gondoltam volna másképp? Nagyon szerettem ott dolgozni, a fél életem arról szólt. És gyakorlatilag utána az alapítványt összekötötték Aladárral és velem. De ott volt Bársony János vagy Szikinger Pista. Miért kellett volna nekem ott jajongani, hogy én nagyobb szerepet akarok? Nagyon jól elvoltam szociális munkásként is, a válságot kezelő team tagjaként. Nekem világéletemben elsődlegesen szociálmunkás-identitásom maradt, annak ellenére, hogy igazából formailag csak szociális asszisztens vagyok. De azt gondolom, hogy nagyon sokat kaptam az RPA-ban az ott dolgozó emberektől és az RPA-tól is, és nagyon sokat is adtam. Azért ez tagadhatatlan, tehát nem volt ilyen érzésem. Persze, súrlódások voltak, mint minden emberi kapcsolatban, de az természetes. Mielőtt ezt lezárnánk, hadd említsem egy harmadik fejezetét az életemnek, ami átcsúszik a kettőn. 2006-ban elkezdtem dolgozni Ürmös Andorral is.

Sz. N.: Úgy tudom, ezzel a munkával függ össze az is, hogy egy eredményes tárgyalást sikerült lebonyolítanod Bajnai Gordonnal.

S. J.: Nem tulajdonítok ennek nagy jelentőséget. Volt egy pillanat, amikor az akkori kormány vissza akarta vágni az egyik MSZP-s előterjesztésemet, az esélyegyenlőségi támogatáspolitikát. Akkor Andor összerakott egy szakértői gárdát, és el kellett menni Bajnai Gordonnal tárgyalni, ahol rám osztotta a tárgyalásirányítás szerepét. Ez rendkívül hatékony és korrekt tárgyalás volt, ennek hatására visszavonták ezt az előterjesztést. De sokkal fontosabbnak tartom például ebből a szempontból – már elnézést kérek – az előzőkben elmondottakat, hogy az RPA-ban szerzett tapasztalat, információ és tudás, és a képzésben szerzett tudás az később hogyan konvertálható. Mert összefüggéseiben, amikor megjelentek az esélyegyenlőség-elvű támogatáspolitikák, akkor ezeket ragyogóan lehetett használni, mert szinte majd mindegyik területhez kapcsolódóan bevontak olyan munkába, ahol például közoktatási, egészségügyi szakemberek, szakértők kiképzéséhez létre kellett hozni képzési tananyagot. És ez a lényege a dolognak, hogy ezeknek a képzési tananyagoknak a kidolgozásában részt vettem, és ezekben ezeket a tapasztalatokat kiválóan lehetett használni. Ugyanakkor az Ürmös Andorral a telepfőszámolási programban dolgoztam, mint a mentorokat összefogó koordinátor, ami megint egy izgalmas

munka volt. 2006-tól nagyon intenzív, sokrétű, sokféle munkát végeztem, és talán ezeknek az összeadódó terheléseknek volt a következménye a 2009-es betegségem. Aztán mentünk tovább.

Sz. N.: Aladárral teljesen megszűnt a kapcsolatot az RPA megszűnése után, vagy volt még közös munkátok? Hiszen elég hosszú éveket töltöttek együtt, és nem csupán munkatársak, hanem barátok is voltatok.

S. J.: Nagyon jó a viszonyunk, csak nem lett olyan gyakori, mint előtte, hiszen nem dolgozunk napi szinten együtt. Ő utána elment Amerikába tapasztalatokat szerezni, meg tanulmányutakra, én meg csináltam a többi megbízásomat. Utána elkezdtem a TASZ-nak dolgozni, akik meghívtak a jogvédő programjukba. Így – értelemszerűen – mindenki tette a maga dolgát. Aladár többször följánlott különböző programokban való részvételt, együttműködéseket, de addigra már olyan mértékben voltam leterhelve, hogy nem nagyon tudtam ezeket vállalni.

Sz. N.: 2010-ben megkeresett Téged egy párt. Egy olyan párt, amelyik most parlamenti frakcióval rendelkezik. Miért mondtál nemet?

S. J.: Számomra nem tekinthető komoly megkeresésnek. Én akkor mást gondoltam volna, hogy alkalmas erre a szerepre és nem én, így gyorsan elhárítottam ezt a dolgot. Szerintem nagyon helyesen cselekedtem.

Sz. N.: Elérkeztünk 2011-hez. Egyszer azt mondtad nekem, hogy életed egyik legnagyobb kihívása volt az a kampány, amit a népszámlálás előtt végeztél. Pontosan miről szólt ez a kampány, és ami még nagyon fontos, hány roma emberrel kerültél kapcsolatba? Hányan ismertek meg Téged?

S. J.: Fogok rá válaszolni mindjárt, de azért valamit szögezzünk le. 2010-ben nem véletlenül hívott meg a TASZ dolgozni magához. 2010 volt azt hiszem, amikor az alapítvány végleg bezárt. Gondoljunk bele, hogy az alapítvány jogvédő irodát működtetett, válságkezelést végzett, a fővárosban tömegesen látott el ügyfeleket, és még közösségi tevékenységeket, közéleti esteket is szervezett. Akkora űrt hagyott maga után a jogvédelem területén, hogy ebben a mezőben azonnal megjelentek más jogvédő szervezetek. Az, hogy a TASZ meghívott, rendkívül jó volt, merthogy az embernek nem szakadt meg a kapcsolata a különböző vidéki településeken élő romákkal. És akkor is keresik az embert, ha épp nem jogvédő irodában dolgozik. De a TASZ-nál jó volt abból a szempontból, hogy biztosítva volt az az infrastrukturális háttér, amivel további kapcsolatot tudtam tartani az emberekkel, vagy szükség esetén ügyvédet tudtunk nekik vinni, vagy bármilyen más módon segítséget nyújtani. De többnyire részt vettünk abban a szervező munkában, amit a TASZ-pontok fölállítása jelentett. Tehát a TASZ részéről nagyon korrekt együttműködésben volt részem, nagyon élveztem azt a munkát is. Az ottani munkám a kampány mentén szűnt meg, mert egy idő után döntés elé állítottak, hogy ez annyi kapacitásukat köti le, hogy el kell döntenem, hogy vagy a TASZ vagy a kampány. Ők azt nem vették pusztán figyelembe, hogy addigra már a kampány előrehaladott állapotban volt, és nem tehettem meg, hogy a hátamon bevont vidéki szervezőket, koordinátorokat cserbenhagyom, ezért kényszerűen a kampányt választottam.

Hogy a kampány mitől volt kihívás? Egyrészt nem én voltam, akitől elindult ez a kampány, kb. az előkészítő fázis felében úgy alakultak a dolgok, hogy kénytelen voltam átvenni az irányítását. Irgalmatlan nagy munkát kellett hihetetlen rövid időn belül megvalósítani úgy, hogy egyrészt tényszerűen egy hatalmas munkaerőterhelést jelentett, minden nap éjjelig dolgoztunk, ha éppen nem úton voltunk valahol az országban. De ugyanakkor nagyon jó érzés volt, mert addigra mindannyian azt gondoltuk már, hogy a romák és szervezeteik – úgy ítéltük meg – úgy szocializálódtak az elmúlt 20 évben, hogy magukévá tették azt a fajta magatartást, amely szerint nekik leginkább egymással kell versenyezni pozíciókért, mandátumokért vagy a nagy pártok kegyeiért. Így nem is nagyon hittünk abban, hogy mondjuk a szekértáborok ellentéteit föl lehet oldani. Magáról a feladatról pedig

tudtuk, hogy nem egy olyan feladat, amiben versenyezni kell egymással, és elkezdtek kiépíteni az együttműködési hálózatot. Voltak megyék, ahol nagyon sikeres volt, jellemzően az ország nyugati, észak-nyugati részén voltunk gyengébbek, de minden megyében voltak szervezőink. Nagyon jó tapasztalatok voltak a kampányban abból a szempontból, hogy nem voltak olyan merevek ezek a szekértáborok közötti keretek. Átjárhatóak voltak és feloldhatóak voltak. Lehet, hogy pont azért, mert a népszámlálás nem a mandátumversenyről szólt. Lehet, hogyha most újabb mandátumokról lenne szó, akkor újra szekértáborokat jelentenének. Ez egy olyan téma volt, amiben nem kellett egymással versenyezni. Tudtuk azt, hogy az adott kistérségben, adott település két roma vezetője tíz éve nem beszéltek egymással. De a kampányban együttműködtek! Együtt dolgoztak! Tehát azt nagyon élveztem, hogy egyre több cigányemberrel kerültünk kapcsolatba, és nagyon jó emberekkel, nagyon rendes aktivistákkal. Sok barátom van most itt a teremben, akit a kampánynak köszönhetek, és hálás is vagyok az Úrnak, hogy megismerhettem őket. Ilyen elsősorban Szőlős Irén, Radics Béla, Csonka Éva, Budai Laci. Hosszan lehetne sorolni. Tehát rengeteg új kapcsolatot is szereztem az emberek körében, és magát a munkát, ahogyan építkeztünk a kampányban, nagyon élveztem. Ahogyan meg kellett oldani helyzeteket, kríziseket, tovább kellett lendíteni, valahol egyben kellett tartani egy csapatot. Volt az országban egy 160 fős koordinátorhálózatunk, és volt nagyon sok aktivistánk. Persze, volt pénzünk is. De ebből a pénzből minden aktivistának csak költségtérítést tudtunk fizetni. A központi stáb emberein kívül nem tudtunk fizetéseket adni senkinek, tehát nagyon csekély költségtérítést tudtunk adni a vidéki koordinátoroknak, de ezzel is hallatlan eredményeket lehetett elérni. Például akkor, amikor a népszámlálás aktusában kiderült egy pénteki napon, hogy az Országos Roma Önkormányzat és a kormányzat által ígért 100–100 kísérő ugrik, akkor mi három nap alatt 200 kísérőt tudtunk betolni saját erőforrásainkból.

Sz. N.: Kik a kísérők, elmondod?

S. J.: Voltak a népszámlálók. És azokon a területeken, ahol nem sikerült roma népszámlálót állítani és mondjuk valamilyen együttműködési nehézség alakult ki a népszámláló és a helybeliek között, ott kérhették, hogy legyen helyi kísérőjük is, aki ismeri a terepet, az ott élőköt. De mi igazából arra szeretnénk volna őket használni, ezt a 220 fős kontingenst, hogy ugye a jogszabály lehetővé tette az önköltés aktusát. Csak hogy amikor már a mi aktivistáink komolyan elkezdtek ezen a terepen dolgozni, mint például Sajókazán, akkor elvitték őket a rendőrök. Tehát itt volt némi anomália ebben a tekintetben, de hát ilyen erővel bírt a kampányban részt vevők együttműködése, hogy országosan 200 kísérőt 3 nap alatt be tudtunk tolni a rendszerbe úgy, hogy nem kellett senkihez mennünk külön segítségért. Tehát a népszámlálásban lett végül 800 számlálóbiztosunk, ami azt jelenti, hogy 800 cigányember konkrétan népszámláló volt, 200 ember pedig kísérő. Tehát ezer fős reprezentációt tudtunk teremteni a konkrét lebonyolítás aktusában roma részről. Persze, ha valaki azt mondja, lehetett volna ettől magasabb szám, elismerem, mert az ötezernek sokkal jobban örülnék én magam is. De a rendelkezésünkre álló idő nem volt nagy, gyakorlatilag 3–4 hónap alatt kellett lezavarnunk az érdemi részét. Még egy dologra szeretném föl hívni a figyelmet, hogy ugyan a romák nagyon sokféle kampányban részt vettek, ezek jellemzően politikai kampányok voltak. De olyan társadalmi célú kampány, ami lefedi az országot, és a romák járnak jól, azt hiszem, hogy talán ez volt az első, és nekem pedig nem nagyon volt előzetesen kampánytapasztalatom sem a politikaiban, sem a társadalmi célúban, tehát egészen nagy kihívásnak tartottam. Azt kell, hogy mondjam, megviselte az egészségemet elég rendesen, főleg az idegrendszeremet. A kampány után hónapokkal jöttem rá arra, hogy mennyit változtatott rajtam, mennyivel ingerlékenyebb, türelmetlenebb lettem, mennyivel inkább bántó voltam a munkatársaimmal a túlterheltség következtében, ez csak hónapokkal később tudatosult bennem. Éreztem, hogy valami nincs rendben, nem olyanok a reakcióim, mint szoktak, hogy valami negatív irányba elmozdult, de aztán kb. május lett, mire összeraktam, hogy is néz ez ki.

Sz. N.: Engedd meg, hogy megerősítem a szavaidat. Én is 2001 óta vagyok a fővárosban, és 2011-ben volt a népszámlálás. Az elmúlt 10 évben én sem éreztem hasonló jellegű összefogást, főleg úgy, hogy nem politikai irányzatú volt. Viszont a kampány kiépített egy internetes hálózatot, „Ide tartozunk” néven, aminek nagyon-nagyon sok tagja volt, nagyon aktívak voltak, sőt, a mai napig aktívak. 2011-ben már az a cigány is megismerte a neved, aki előtte még nem hallott rólad. Gondolkodtál-e már azon, hogy ezt az ismertséget 2011 októbere után is felhasználod?

S. J.: Legegyszerűbb válasz azt mondani, hogy nem, de akkor nem volnék őszinte. Átgondoltam a dolgot. Azt láttam, hogy abban az időszakban sok mindent lehetett volna, de tudtam, hogy azokat később megbánnám. Tehát mondjuk nekiállni habisztriből szervezetet építeni, hogy a donornak a pénze a kampányra ott van a kasszámban, persze, lehetett volna. Ahogy jártuk az országot, minden megyében a roma közösségi aktivisták és vezetők azt mondták, hogy „te, fiú! Te nagyon rendes gyerek vagy, csináljunk már egy szervezetet közösen!” Nagyon össze kellett magunkat szedni ahhoz, hogy ne engedjünk ezeknek a kísértéseknek se én, se a velem dolgozó emberek. Úgy gondoltuk, hogy sokkal tisztességesebb dolog a kampány lezárta után megnézni, hogy a kampány alatt együttműködő embertömegeből mennyien maradunk, akik pénz és eszköz nélkül is velünk tartanak.

Nincs okunk panaszra. Az Ide tartozunk csoport a Facebookon egyrészt sok más csoportnak a létrejöttét indukálta. Kb. tíz megyei csoport van a Facebookon. Sok más akciót is kezdeményeztünk, hiszen a mi csoportunk volt az, aki – most már bevallhatjuk – elérte, hogy Morvai Krisztinát kiküldjék a Gandhi Gimnáziumból. Ez volt az első olyan akciónk, ami nem a népszámlálási kampánnyal függött össze. Aztán mi voltunk azok, akik Pesterzsébeten önkényesen koszorúztunk az aradi vértanúk napján. Azt gondoltuk, hogy az nincs rendben, hogy a nemzeti ünnepeken – és ezt tényleg így gondolom, emlékezzetek a '90-es évekre, mikor Szabó Alberték grasszáltak az utcán, és talán egyszer a (Daróczi) Ági lányát is érte valamiféle inzultus. Ezek olyan mélyen fölháborítottak engem, hogy nem mehettünk mondjuk március 15-én az utcára, mert félni kellett, hogy a nációk elkapnak és megvernek, vagy épp a gyerekeket bántalmazzák, vagy meg merik kérdezni, miért van rajtunk kokárda, hogy azt gondoltuk, szép lassan vissza kell foglalni ezeket a nemzeti ünnepeket és az abban való részvételünket.

Az egyik ilyen, ahol először így cselekedtünk, az Pesterzsébeten volt, ahol kimentünk 15-en cigány aktivisták, és kiválogattuk az öt, leginkább láthatóan cigány embert és megtaláltuk az ünnepségnek azt a pontját, amikor ez az „angyal száll el felettünk” típusú csend beállt, és akkor azt mondtuk, „na, most”. És bevonultunk, megálltunk az emlékmű előtt. Ahogy vonultunk, láttuk a konferanšiét, hogy leesett az álla. „Ezek most kik?! És mit akarnak?” De közben megyünk, és egy-egy szál virág van a kezünkben, amit hozott egy aktivistánk. Nagyon okos volt, hozott egy csokrot, szépen elosztottuk mindenkinek, bevonultunk önkényesen, megálltunk az emlékműnél, letettük a virágainkat, és tűz, vissza ki. Utána sok ilyen akciót csináltunk ezekkel az emberekkel, akik a barátaink, ami ugye a kampány ideje alatt nem tartozott a kampány fő testéhez, a kampány lezárulta után pedig pusztán civil aktivitásból.

Mindig megpróbáljuk megnézni, milyen eszközeink vannak. Ugyan nagyon szegények vagyunk, ugyan nekünk nincs szervezetünk, nincs infrastruktúránk, a barátaink döntő többsége munkanélküli, és megpróbáljuk ebből a pozícióból kitalálni, hogy mi mint emberek, állampolgárok mit tehetünk. Nagyon sokan vannak, akik mindig várnak és követelnek egy Messiást. Mi általában azt mondjuk egymásnak, hogy azt kell megnéznünk, hogy mi magunk, a saját pozíciónkon mit tudunk meglépni addig, amíg eljön a Messiás. Ugyanígy szerveztük meg a sorozatgyilkosság áldozatairól való megemlékezést a Mátyás téren, ami fantasztikus dolog volt, mert

– őszintén mondom – akkor a Molnár Gabi is velünk dolgozott meg nagyon sokan, húszezer forintból csináltuk meg. Húszezer forintba az áldozatok kiállított fotója került, ami mellett a gyertyagyújtás történt. És olyanok, mint Szikrai Norbi, Gallyas Gyuszi, Szilvási Pisti önként, a saját idejükből, a saját eszközeikkel mentek, levaszolták a cigány hírességeket, mint Caramell meg mások. Odatették a kamerát, hogy „mondjál két mondatot, miért kell kijönni február 23-án”. Elég hatékony mozgósítást hajtottunk végre, mert nagyon szeretnénk volna, ha nem sikkad el ez a közös tragédiánk az emlékezetben. Úgy sem, mint a romák közös emlékezete, és úgy sem, mint a társadalom közös emlékezete, mert kicsit hajlamos rá az ország, hogy ezt eltakarja. Azt gondoltuk, meg kell emlékeznünk az áldozatokról annál is inkább, hiszen ez az öt éves kisfiú, a '45 utáni Magyarország első gyermekáldozata a rasszizmusnak. Az azt megelőző éven a Bazilikánál voltunk, de akkor nagyon szerényen mozgósítottunk. Viszont amikor a Mátyás téren voltunk, akkor az önkénteseink hozták a színpadot, a hangosítást, önkéntesek nyomtattak ki ötezer szórólapot és vitték körbe a városba.

Tehát ezek teljesen új tapasztalások voltak. Azt megszoktam, hogy mikor az RPA-nál voltunk, akkor mi, RPA-sok begyalogoltuk a várost, kiragasztottuk a plakátokat. De mi ott dolgoztunk. De az, hogy cigányemberek eljönnek és a saját energiájukból fogják és megszervezik – Rózsa Móni és a többiek – hogy hogyan lesz nekünk plakátunk, hol fogjuk kinyomtatni, ki viszi ki a különböző kerületekbe, ezeket ezekben az együttműködésekben alakítottuk ki. Azért fontos, mert bizonyára sokan hallottatok róla, meg Radics Béláról, és nálunk már hagyomány, hogy az egyik héten jóban vagyunk, a másik héten nagyon haragszunk egymásra. Ezt úgy szoktuk csinálni, hogy két esemény között haragszunk egymásra, többször megfogadtuk, hogy életünk végéig nem szólunk egymáshoz, majd ha valamilyen helyzet van, akkor megyünk, közösen. Ez azért fontos, mert a februári megemlékezéshez Magyarországról 150 település csatlakozott. Azon gondolkodtunk, hogy lehetne ennek a megemlékezésnek a hatását növelni. Mondtam, hogy se pénzünk, semmink nincs. Mi nem tudunk embereket buszoztatni. Ha valaki adna pénzt, akkor se buszoztatnánk. Ezért azt találtuk ki, hogy az emberek ne buszozzanak, hanem ott helyben szervezzék meg, ahol élnek. És 150 magyarországi település csatlakozott be önként úgy, hogy tudták, hogy mi ehhez semmit nem tudunk adni. Béla szervezte azt a részét, hogy az európai országok egy-egy helyszínén is legyen megemlékezés. Úgy emlékszem, 12 országban volt megemlékezés. Egy részük még fotókat is küldött, hogyan csinálták, mennyien voltak, tehát nagyon korrekt volt. Év közben beszéltem Daróczi Ágival, aki mondta, hogy „nagyon jók voltakotok fiúk, ez tetszik nekem, csináljunk jövő hónapban is valamit”. Akciót akart javasolni, és mondtam, hogy „ezzel várjuk Ági, mert az embereket nem lehet ilyen sűrűn és ilyen intenzíven mozgatni”. Megállapodtunk, hogy augusztus 2-a, a roma holokauszt emléknapja lesz az, amikor újra ilyen eszökhöz nyúlunk, ahol azt hiszem, 120 település csatlakozott a megemlékezés-akcióhoz. Szerintem az önszerveződésnek ezeket az eszközeit és koreográfiáit el kell terjesztenünk és tovább kell vinnünk, mert ma még azok a szervezetek is gyengék, amik nagy múltra tekintenek vissza, nagy neveik vannak, de a forrásaikhoz nem nyúltunk, se a formális, se a nem-formális szervezetek sem. Tehát az erőtlenség, eszköztelenség gyengeségeitől sújtva, mégiscsak ki kell találnunk, hogy hogyan cselekszünk, mert az élet megy, és naponta teremődnek Bányász Zsoltok, vagy hülye pedagógusok, akik a youtube-on elmondják, hogy hogyan törnek el a cigánygyerek csigolyáját.

Sz. N.: Kérlek, beszélj most a terveidről, céljaidról! Mindig kreatív embernek ismertelek, így a NEKI-n kívül biztos, hogy vannak ötleteid, elképzeléseid, amit esetleg el szeretnél élni. Tudom azt is, hogy Téged sosem tudott senki behálózni. Mindig igyekeztél megmaradni függetlennek, ami nekem rendkívül szimpatikus. Tehát Téged valahogy mindig kihagytak a pártok.

S. J.: Nekem nem a pártok jelentenek jelen pillanatban kihívást a személyes életem szempontjából. Hogyha mondjuk a roma közösség helyzetét nézzük, az egy másik kérdés. De mióta – az elmúlt másfél évben – befejeztük végig a kampányt, ugyanakkor a Facebookon jelenlévő emberek nagy része már a kampány lezárulta

előtt hónapokkal arról győzködött, hogy a virtuálisan együtt lévő embereknek közösséggé kell válni, és egy olyan világban is találkozni kell egymással. Azóta is folyamatos nyomás nehezedik rám a csoportban részt vevő barátainktól, aktivistáktól, hogy lépünk már túl ezen a virtuális kereten, meg legyen már ez egy rendszerezett és kiszámítható együttműködés valamilyen, leginkább szervezeti formában. Az tudatos döntés, hogy amikor már újra nincstelenek leszünk, akkor nézzük meg, hogy mennyi barátunk van, és az is tudatos döntés volt, hogy nem hoztunk létre szervezetet, mert attól tartottam, hogy ugyanazokat a betegségeket fogja magán hordozni, mint amit láttunk az elmúlt 15 évben mondjuk a [civil] válás útján. Tehát ugyanaz a folyamat egy közösségben, hogy létrejön egy civil egyesület, az először konfliktusokat generál az ott élő emberek között. Megindul a szervezetünkben is a versengés, hogy akkor te főelnök leszel, én alelnök leszek, te kisválasztmányi tag, én nagyválasztmányi tag, én értékesebb tagja vagyok az egyesületnek vagy szervezetnek, mint te. Nem akartam ezeket az emberi konfrontációkat, hogy ne arra menjen el az energiájuk, hogy a formális szervezetben harcoljunk egymással, hanem azt szerettük volna, hogy egymással nem alá-fölérendeltség, hanem együttműködő, partneri viszonyban lévő roma emberek és közösségek közös cselekvését tudjuk indukálni.

Sz. N.: Tegyük fel, hogy 2–3 hónap múlva lennének a magyarországi választások. Te egy ismert roma közéleti személyiség vagy, sokan bíznak benned, a kampány óta meg főleg. Megkeresnének, és azt kérnék, adj nekik tanácsot, merre menjenek? Jobbra, balra, vagy hagyják az egészet a francba, ne menjenek el szavazni. Mit lehet Neked, egy ismert embernek tanácsolnia a romáknak? Kérdezem ezt azért is, mert a közelmúltban Miskolcon jártál, ahol például cigánypárt alakult. Mi az alternatíva, mit tudnál nekik javasolni, mondani?

S. J.: Az én személyes életem tekintetében az most rendkívül fontos dolog, hogy újra tudok formális keretek között dolgozni, mert a NEKI megteremti ehhez a hátteret, és – nyilván önző módon – civil jogvédőként tudok dolgozni, amit nagyon szeretek. Az, amit Te kérdezel, hogy politikai szempontból, esküszöm, a legnagyobb vívódásom. Teljesen tanácstalan vagyok. Az egészen biztos, hogyha mondunk valamit a cigányembereknek, akkor csak azt lehet, amit közösen eldöntünk. Ha végiggondoltam több aspektusból, és nem látom azt, amit jó szívvel tudnék javasolni, akár csak a hozzám legközelebb álló rokonaimnak, ugyanis számtalan törekvés van. És igen, most Miskolcon alakult egy cigánypárt. Sokan azt mondják, hogy a romák önállóan megmutatni magukat egy roma politikai tömörülés részeként, önálló mandátumokat szerezve a parlamentben, akár frakciónyan megjelenve befolyásolhatják az őket érintő politika irányát és minőségét, mennyiségét, mélységét. Na, most ez az, amiben én kevésbé hiszek, de nem érzelmileg, hanem a számadatok, a cigány népesség száma, területi leosztása, a különböző cigány pártkatonák befolyásoló ereje miatt nem hiszek ebben. Viszont számomra nagyon fontos emberek érvelnek mellette. Egyetlen meggyőződésem van, és az szilárd. Szavazni kell! Szavazni muszáj! Az egyetlen eszközünk a mennyiségünkön kívül, hogy nagyon sokan vagyunk ebben az országban cigányemberek, az a szavazatunk. Én '90-ben lettem nagykorú az első szabad választásnál, és jöhettek Aladárral, ő beszélt, én szórólapoztam, plakátoztam, és utána is, az összes választáson is ott voltam valamilyen formában, tehát mindig is szavaztam, és erre nevelem a gyerekeimet is. Azt nem tehetjük meg, hogy nem megyünk el szavazni. Rettentő nehéz helyzetben vagyunk, hogy kire, hova, mert azt látom, hogy lehet, hogy gazdasági ügyekben van jelentős és markáns véleménykülönbség a pártok között, lehet, hogy adóügyekben is van markáns különbség. Ugyanakkor meg ha azt mondom, hogy szavazz erre az oldalra, abból a szempontból is meg kell vizsgálni, hogy teszünk-e mást, mint mondjuk az elmúlt két évtizedben akkor, amikor cselekszünk valamit. Ha nem vizsgáljuk felül az alkalmazott módszereket és azok hatásait, akkor nem járunk el bölcsen. Tehát ezeket szerintem át kell gondolni, de én most e tekintetben rendkívüli módon tanácstalan vagyok, hogy kire, mire, hogyan kellene szavazni. Egyetlen dologban viszont biztos vagyok, hogy meg kell teremtenünk a romák olyan tömeges együttműködését, ami eléri azt a kritikus tömeget, amivel nyomást lehet gyakorolni döntéshozókra.

Sz. N.: Sajnos a közösségünkben van egy elcsépelte szó, az „összefogás”. Mindenki arra buzdítja a másikat, hogy össze kell fogni. Ez valahol igaz is, de valamiért sosem sikerül. Neked személy szerint, ha azt mondanák, hogy együtt kell dolgoznod az előző roma értelmiségi generációval – Zsigó Jenővel, Daróczi Ágival, Horváth Aladárral – egy új cél érdekében hajlandó lennél-e, tudnál-e együtt dolgozni, tudnád-e folytatni, követni az ő életútjukat?

S. J.: Én nem szoktam az „összefogás” szót használni pont az elcsépeltsége miatt. Igyekszem az „együttműködés” szót használni. Együttműködni egyenrangú partnerek és egyenrangú felek szoktak egymással, és az nekem nagyon szimpatikus. Ez vita köztem meg Zsigó Jenő között. Én azt mondom, hogy egyeztetni és együttműködni mindenféleképpen kell. Annyi a különbség, hogy itt egy formális szervezeti keretben kell, én meg azt gondolom, hogy nem feltétlenül és nem kizárólagosan az lehet a terepe ennek a dolognak. Tehát a rövid válaszom az az, hogy nem is tehetném meg, hogy nem működök velük együtt, hiszen amikor mennünk kell a különböző helyszínek, különböző ügyek mentén, akkor szükségszerűen egymásra vagyunk utalva, és nagyon szívesen is megyünk velük. És azért olyan neveket említettél, akik az én életemben jelentősek. Valamikor egy vagy másfél órával ezelőtt azt kérdezted, hogy gyerekkoromban kik voltak a példaképeim: ezek az emberek. Aladár, Jenő, Ági, Osztojkán Béla – ők voltak az ikonok, a mintaadók, vitathatatlan. Közülük Aladár volt az, aki a személyes életemre a legnagyobb hatást és befolyást gyakorolta, így lett személyes, emberi kapcsolatom is egészen hosszú időn keresztül [vele], és harcostársi viszonyunk is fönnállt. Tehát persze, nagyon szívesen, csak ezekben a részletekben van köztünk különbség, szerintem.

Roma Polgárjogi Esték

Budapest, 2013. január 25.

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében 2009 tavaszán életre hívott, 2019 óta a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kutatási Dokumentációs Központjának keretei között működő 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely (www.20szazadhangja.tk.hu) a magyar társadalomkutatás, ezen belül a kvalitatív módszerekkel készült kutatások örökségét kívánja gyarapítani. Műhelyünk összegyűjti, digitalizálja és közkinccsé teszi a kutatók által felajánlott interjúk, dokumentumok stb. másolatait. A kutatóműhely célja a magyar szociológia „hangzó” örökségének leltárba vétele, a kvalitatív módszereket alkalmazó magyar szociológiai műhelyek történetének feltárása és dokumentálása, valamint új történeti szociológiai kutatások kezdeményezése az összegyűjtött interjúk bázisán. Sorozatunkban egy-egy, már feldolgozott és online elérhető gyűjteményt mutatunk be azzal a nem titkolt céllal, hogy a potenciális új kutatók érdeklődését a gyűjtemény iránt felkeltsük. Az alább bemutatott gyűjtemény, ahogyan az archívum összes anyaga, kutatói nyilatkozat kitöltése után tekinthető meg. A nyilatkozat az archívum repozitóriumi oldaláról (voices.tk.mta.hu) érhető el.

HORVÁTH ANNA¹

KRITIKAI TÁRSADALOMTUDOMÁNY VAGY POLITIKAI KÉNYSZERPÁLYA?

A MUNKÁSÉLETMÓD KUTATÁS KUTATÁSI GYŰJTEMÉNY BEMUTATÁSA

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.1.129>

BEVEZETÉS

Tanulmányomban a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhelyben (továbbiakban az archívum) található gyűjtemények gerincét alkotó, az 1970-es évek hazai nagyvolumenű szociológiai kutatásainak egyik, kifejezetten izgalmas történettel és történeti kutatási „perspektívákkal” rendelkező tagját, a munkáséletmód kutatási gyűjteményt mutatom be. A gyűjteményben fellelhető dokumentumok ismertetése mellett kitérek a gyűjtemény rövid „eredettörténetére”, illetve annak tudományos értelemben vett utóéletére, „ismertségére” is.

Az archívum különleges és egyedi szerepet tölt be a hazai társadalomtudományos gyűjtemények sorában: nem csupán kutatások eredményeit (az azok nyomán született publikációkat), hanem a kutatások során keletkező anyagokat is őrzi és rendelkezésre, felhasználásra bocsátja.² Ezáltal lehetőséget nyújt – a tudomány- és szakmatörténeti kutatások mellett – e források újabb feldolgozására, másodelemzésére. Az archívum ilyen módon – a közös kutatási múltunk feltárásával – hosszú távon is új lehetőségeket nyit meg a hazai társadalomtudományos kutatók előtt és a kutatások minden fázisának megismerését illetően – az előkészületektől az adatok elemzésig.

Az állomány tagjai a legkülönbözőbb módokon kerültek az archívumba. Jellemzően teljes gyűjtemények, alkalmanként szinte egész életművel felérő kutatási dokumentációk érkeznek, az adott kutatások vezetői, az azokban egykor résztvevők, esetleg az ő kutatótársaik, szakmabeli jó ismerőseik, barátaik közreműködésével,

1 Társadalomtudományi Kutatóközpont Kutatási Dokumentációs Központ.

2 Az archívum dokumentumainak elérése regisztrációhoz kötött, kutatói nyilatkozat kitöltése után tekinthetőek meg. A nyilatkozat az archívum repozitóriumi oldaláról (voices.tk.mta.hu) érhető el.

akár évtizedekkel a kutatások lebonyolítása után. A jelen írásban bemutatott gyűjtemény talán az egyik legkalandosabb történettel rendelkező – és megannyi másodkutatási lehetőséggel kecsegtető – anyag. Az archívum gerincét alkotó, az 1970-es, 1980-as évek „*ma már elképzelhetetlen volumenű empirikus kutatásai*” (Kovács–Lénárt–Szabari 2016:121) között van egy nagyobb mennyiségű kutatási dokumentáció, mely néhány, az akkori MTA TK Szociológiai Intézetében (ma: Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet) dolgozó munkatárs aktív és előrelátó közbenjárása révén maradt fenn az intézet költözése idején, és érhető el most már archívumi keretek között.

A Munkáséletmód kutatás dokumentációja gondosan lezárt dobozokban várta „türelemmel”, hogyan alakul a sorsa. Feltehetőleg nem sokan bolygatták a kutatás lezárultát követően, aminek praktikus és szakmai okai is lehetnek (erről a későbbiekben lesz szó). A dobozok néhány évvel az MTA TK 2017-es, a Várbeli épületből a Tóth Kálmán utcai, jelenlegi helyére való költözése előtt, egy szelekció során bukkantak újra fel, majd kerültek be az archívumba – mindenekelőtt Tibori Tímea aktív mentőmunkájának eredményeként. (Az archívum digitális felületére 2016-ban került fel a kutatás dokumentációja teljes terjedelmében:³ ez összesen 630, különböző típusú és hosszúságú dokumentumot jelent, legnagyobb részük interjúleirat). Az ilyen és ehhez hasonló kutatási gyűjtemények megőrzése és szakszerű feldolgozása komoly eszköz-, tudás- és erőforrásigényes vállalkozás, melyre itthon a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely létrejöttét megelőzően érdemi lehetőség nem adódott.

Mielőtt rátérnék a gyűjtemény keletkezésének történetére, illetve a gyűjtemény dokumentumainak rövid ismertetésére, fontosnak látom kontextusba helyezni a kutatást, ezzel is rámutatva annak jelentőségére. Azaz: először a magyar (társadalom- és) szociológiatörténet 1960-as és 1970-es évekbeli fontosabb folyamatait ismertetem.

A MAGYAR SZOCIOLÓGIA (ÚJRA)INTÉZMÉNYESÜLÉSE

A Munkáséletmód gyűjtemény egy, az 1970-es évek derekán⁴ kezdődött kutatás anyagait foglalja magában. Ahogy azt Szabari Vera (2020a) is kiemelte a magyar szociológia korszakolásáról szóló írásában, az 1960-as évek elejétől az 1970-es évek közepéig tartó időszak a magyar szociológia történetének kulcsfontosságú időszaka volt, kiváltképp a mai magyar szociológia lencséjén keresztül szemlélve:⁵ a második világháború után először adódott lehetőség az intézményrendszer fokozatos (részben újbóli) kiépítésére. E folyamatok elindulását tágabb értelemben a reformszocialista időszak, vagyis a Kádár-korszak konszolidációja tette lehetővé.⁶ Magyarországon a szociológia 1960-as, 1970-es évekbeli (bizonyos értelemben újbóli) elindulását is magával

3 A kutatás anyaga fragmentált formában maradt fenn, így nem tekinthető teljeskörű kutatási dokumentációnak, azonban így is meglehetősen részletes anyagról van szó, tudománytörténeti, módszertani, illetve elméleti vizsgálódásokhoz pedig kivételesen gazdag anyagnak tekinthető, ami a korból fennmaradt gyűjteményeket illeti (Filipkowski et al. 2017).

4 A kutatás 1974-ben kezdődött, és a kor kutatási gyakorlatának, illetve a kitűzött céloknak és a rendelkezésre álló eszközöknek és erőforrásoknak tükrében feltehetőleg legalábbis hosszú hónapokig, akár évekig is eltarthatott.

5 A magyar szociológia története – ahogy azt (Disz)kontinuitások – A magyar szociológia 1960 és 2010 között című 2020-ban megjelent hiánypótló kötetükben részletesen körüljárják Szabari Vera (szerk.) és szerzőtársai – felfogható fejlődési (és intézményesülési) kísérletek és szakaszok, illetve ezek megtörésének váltakozásaként, melyek leginkább a politikatörténeti korszakok mentén alakultak, így a mai szociológia megismerése szempontjából különös jelentőséggel bír az 1960-as években kezdődött, legutóbbi szakasz (Szabari 2020a).

6 Az itthoni „békét” pedig az tette lehetővé, hogy 1960 novemberében a kommunista és munkáspártok kanonizálták a békés egymás mellett élés elvét Moszkvában, mely a következőt jelentette: „*a szovjet blokk országainak, köztük Magyarországnak, nem a gazdaság és társadalom militarizálása felé kell haladniuk, továbbá, hogy a »nemzetközi helyzetnek« végre nem muszáj »egyre fokozódnia«*” (Révész 1997:130, idézi Szabari 2020a:27).

hozó politikai, társadalmi és gazdasági átalakulás része volt az értelmiségi rétegekkel való kiegyezés, amelynek kiemelt szerepe volt a Kádár-rendszer legitimációjában. Az SZKP XXII. kongresszusához kapcsolódó modernizációs célkitűzés a két világrendszer közötti „harcot” a „modernizációs kényszerben” határozta meg, ilyen módon lehetőséget biztosítva többek között a tudományos fejlődés számára (Kalmár 2014, idézi Szabari 2020a).

Az 1960-as évektől újrainduló szociológia amúgy is speciális helyzetben volt itthon: az 1956-os forradalom tapasztalata, illetve az évtizedet fémjelző gazdasági reformok bevezetése nyomán a központi vezetés számára is lényegessé vált az egyének vélekedésének közelebbi megismerése, mely feladatra alkalmasnak mutatkozott a modern szociológia eszköztára (Szabari 2020b, idézi Szabari 2020a).

Az 1960-as és 1970-es években Magyarországon azért is volt sajátos a szociológia helyzete, mert a többi humántudományhoz képest kevésbé kialakult és zárt (kevésbé professzionális) fogalomkészlettel és módszertani megfontolásokkal rendelkezett. Emiatt akadt egy kis mozgáster: a hivatalos ideológia mellett közszociológiai szerepet tölthetett be (Burawoy 2015, idézi Szabari 2020c) és a közbeszéd részévé válhatott (Kuczai 1991, idézi Szabari 2020c).

Ugyanakkor a szociológia „újraindítását” kívánóknak egy, a hatalomtól és a hatalom által képviselt dogmatikus marxista állásponttól független diszciplína megteremtéséhez kiindulásképp a történelmi materializmust és a marxista szociológiát kellett alapul venniük, hogy aztán a későbbiekben legitimálódhasson a marxista szociológiától független szociológia. Ekkor került sor saját módszertan kidolgozására, illetve arra, hogy az új tudomány művelői megismerkedhessenek és megismertethessék, elfogadtathassák magukat a szociológia nem marxista iskoláival (Filipkowski et al. 2017).

Tehát legfőképpen az 1970-es évek tekinthetők a magyar szociológia „újjászületését” hozó évtizedének. A megelőző időszak intézkedései és folyamatai voltaképpen előkészítették ezt a folyamatot. 1963-ban megalakult az MTA Szociológiai Kutatóintézete, és más szellemi műhelyekkel⁷ közösen elkezdődött a szociológiai gondolkodás, illetve kutatás. Korábban elképzelhetetlen mértékű szociológiai felmérés indult el ebben az évtizedben (Kovács–Lénárt–Szabari 2016). Ugyanakkor a politikai nyomás továbbra is jelen volt, így a magyar szociológia a professzionalizáció irányába „menekült”. A hazai szociológusok (Andorka 1970, Hankiss 1977, Losonczy 1977, Szalai 1972, Szelényi 1973, idézi Filipkowski et al. 2017) részletesebb diszciplináris és módszertani megközelítések kidolgozásával foglalkoztak elsősorban, ami egyrészt a szociológia mint tudományterület önállósodása, másrészt viszont a közbeszédből való visszavonulás felé mutatott. Az 1970-es években létrejött egyetemi szociológia tanszékek is a professzionalizációra fektetett hangsúly erősödését jelzik (Filipkowski et al. 2017).

A professzionalizáció tehát mint az intézményesülés lehetséges, megvalósítható módja került előtérbe. A hazai szakszociológiák kiteljesedése mellett – ami szintén az 1970-es, 1980-as évekre tehető – megfigyelhető a magyar mérési eredmények nemzetközi kutatásokkal való egybevetésének igyekezete, illetve különféle módszertani eljárások adaptálására⁸ tett kísérletek (Tibori 2020). Mindezen erőfeszítések legitimitást kívántak biztosítani az újonnan talajt kereső, a hatalom által inkább túrt, mintsem támogatott tudományterületnek.

⁷ Ilyen volt még a KSH, a Népművelési Intézet, az MTA Jogtudományi Intézete, a Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontja és a Pedagógiai Intézet is (Kovács–Lénárt–Szabari 2016:104).

⁸ Ezzel együtt – ahogy azt Tibori Timea (2020:168) kiemelte – az ebben az időszakban (1960–1976) keletkezett munkák elsősorban a hazai statisztikai, szociográfiai vizsgálatokból mint örökségből táplálkoztak.

A KUTATÁS

A Munkáskutatások gyűjtemény egy Budapest nyolc gyárában⁹ végzett kutatás anyagait tartalmazza. Az 1974-től kezdődő úgynevezett életmód vizsgálatban összesen 1343 dolgozót kérdeztek meg. A dokumentáció tartalmaz minden interjúalanyhoz egy-egy aktát; néhány rövid, áttekintő jellegű elemzést; továbbá a kutatás előkészítéséhez és lebonyolításához kapcsolódó jegyzeteket és leírásokat a kutatásban résztvevők számára (pl. kitöltési útmutató). Az interjúalanyokhoz tartozó akták négyféle dokumentumot tartalmaznak:

1.) A kérdőívet, mely az alany társadalmi háttérét, iskolai végzettségét, jövedelmi és lakhatási helyzetét veszi számba. Sok kérdés foglalkozik a kulturális fogyasztás tárgyával, mikéntjével és mértékével, ahogyan az életmódbeli, illetve társadalmi státuszbeli változások is visszatérő témák.

2.) Az életútinterjú kivonatát, melyben olyan alapvető információk szerepelnek az interjúalannal kapcsolatban, mint az életkörülmények, a szülői háttér, az iskolázottság és a kulturalizáció mértéke (valamint az kérdező megjegyzései többek között arról, hogy mennyire „fejlett” az interjúalany kulturális fogyasztása és igényei).

3.) Egy gyakran nagyon hosszú, strukturált életútinterjút, melynek középpontjában a kulturális fogyasztási szokások és a mindennapi élet áll. Az interjúalanyokat részletesen megkérdezték élettörténeti és családi háttérükről, kapcsolataikról és általános társadalmi miliőjükről. Az interjúban beszéltek gyerekkori és iskolai élményeikről, tanárokról és kulturális fogyasztásukról. A tág, általános témájú kérdések (pl. „rossz élettapasztalatok”) mellett az interjú másik fókuszja a „magaskultúrában” való részvétel – ez volt az egyetlen, a kutatók által értékesként elfogadott kulturális forma.

4.) A kérdőív és az interjú narratív összehasonlító elemzését az kérdező megjegyzéseivel kiegészítve arra vonatkozóan, milyen különbségek figyelhetők meg az adott alanynál az interjúban és a kérdőívben adott válaszok között, ami a kulturális javak fogyasztását illeti (Filipkowski et al. 2017).

A *Methodology*¹⁰ – Metodológia című dokumentumból¹¹ kiderül, hogy az interjúalanyokat a kérdőívben lekérdezettek közül választották ki, méghozzá a következő elgondolás alapján:

„[...]mintegy 200 munkás jelezte magáról a kérdőívben, hogy érdeklődik a humán kultúra iránt [...] Mivel a kérdőíves vizsgálat során azt is megtudtuk, hogy mi a művelődés tartalma, ezért tovább léptünk és azt tűztük ki célul, hogy megvizsgáljuk, mi lehet a művelődés oka, sarkallója, motivációja. Elhatároztuk, hogy a jelzett 200 ksz [kérdezett személy]-lyel életutat (sorsot) felfejtő mélyinterjút készítünk. A munkálatok során megvizsgáltunk 117 ksz [kérdezett személy]-t. A hiányzó 83 elköltözött vagy megtagadta a választást.”

A fent felsoroltakon kívül a gyűjteményben találunk még többféle kutatási háttéranyagot és gyorslemez: kitöltési utasítást, interjúvázlatot, statisztikákat, keresztábrákat, összesítéseket, táblázatokat. A legtöbb dokumentum géppel írt; a gyorslemezések, táblázatok esetében rálehetünk néhány kézzel írottra is. Az összesen 630 elemet számláló kutatási gyűjtemény legnagyobb részét interjúleíratok és kérdőív-interjú összeha-

9 Ganz MÁVAG, egységenként: Ganz Mozdony, Ganz Kohászat, Ganz Vagon; Panyova, egységenként: Keltex (Kelenföldi Textilgyár), Pamutnyomó, Textilfestő; BRG (Budapesti Rádiótechnikai Gyár, később BRG Mechatronikai Vállalat, majd BRG Rádiótechnikai Gépgyár); Egyetemi Nyomda.

10 A dokumentum címe (mely az archívumban szereplő fájlnevben az angolnyelvű névadást a magyar megfelelővel egészíti ki) érdekes adalék a hazai szociológiai intézményesülési igyekezethez, mely a külföldi – főként, de nem kizárólag a nyugati – módszerek mellett ilyen apró elemekben is tetten érhető.

11 409_15_1_621 azonosítóval rendelkező fájl (<https://voices.tk.mta.hu/>).

sonlítások adják. Az interjúleiratokon és a többi felvételen is (néhány kivétellel) szerepel mind az interjúalany, mind pedig az interjút készítő személy teljes neve. A kutatásban interjúztak pszichológus-hallgatók, illetve a kutatást lebonyolító Népművelési/Művelődéskutató Intézet kötelékében dolgozók is, többek között: Csalog Zsolt, Pressing Lajos, Páli Judit, Somló András, Forgács Péter, Izinger Anna. Sok dokumentumon, köztük a néhány interjúleiraton is szerepel évszám, esetenként pontos dátum (év-hónap-nap) is, így valamennyire végigkövethető a hosszú, éveken át zajló, longitudinális kutatás menete.

KRITIKAI TÁRSADALOMTUDOMÁNY VAGY POLITIKAI KÉNYSZERPÁLYA? A MUNKÁSÉLETMÓD KUTATÁS A KOR TÜKRÉBEN

A '70-es években indult Munkáséletmód kutatást bizonyos fokig áthatották a belpolitikai kontroll okozta feszültségek, ugyanakkor – ahogy Szabari Vera (2020c:10) is hangsúlyozta – „nem beszélhetünk egyszerű társadalmi vagy politikai determinizmusról”. Jelen voltak a hazai szociológia intézményesülési kísérletének korabeli jellegzetességei: mind a professzionalizációra való törekvés, mind a külföldi, főként nyugati módszertani újítások átvételére irányuló igyekezet. A következőkben röviden felvázolom a közeget, melyben többek között a Munkáséletmód kutatás is létrejött. Mindezt a kutatásról és a kor tudományos életéről született írások tartalmának figyelembevételével mellett magának a kutatási dokumentáció egyes részletei segítségével teszem.

A kutatás az 1970-es évektől az 1990-es évekig létezett Népművelődési (később Művelődéskutató) Intézet keretei között zajlott (mely a – sokáig Aczél György nevével fémjelzett – Kultuszminisztérium háttérintézménye volt.¹² Az intézet története egybeesik a II. világháború utáni magyar szocializmus történetével, annak nagyobb eseményeivel, így tehát „*változásai is híven követik a magyar szocializmus historikus fordulatait, olykor vezetési célokban, kutatási profilválasztásban vagy vállalt művészetideológiai feladatokban világosan tükrözik hazánk társadalomtörténeti jelentőségű eseményeit, a korszak kulturális, ideológia-történeti és esztétika-elméleti átalakulásait*” (A. Gergely 1997:2).

Ugyanakkor, ahogy azt A. Gergely András (1997) is hangsúlyozta, ez nem jelentett ideológiai azonosulást a rendszerrel az intézet részéről, sokkal inkább egy összetett, „konfliktusos” viszonyról volt szó:

„Az Intézet illetően alkalmazkodása ugyanakkor nem egynemű ideologikus beállítottságot jelent [...] Az itt folyó kutatásokat áttekintve [...] megtalálhatók nyomai az ideologikus (marxista alapozású) kultúra-elmélet, az állami tervcélok szerinti művelődéspolitikai és mecenatúra, a népművészeti, népművelési és kultúra-koordinálási pártirányítás, a kultúra-finanszírozás sajátosan szocializmus-kori problémáinak, konfliktusainak. Ugyanakkor mind a különböző kutatási terepeken készülő mikrokörnyezeti helyszínrajzok, mind az esztétikai irányító szempontok, mind pedig az Intézet mint felügyeleti szerv egyúttal konfrontációs területei, ütközőpontjai lehettek az egyes értelmiségi és politikai törekvéseknek.” Továbbá „az Intézet, mint a kor több hasonló állami (akadémiai vagy minisztériumi) kutatóintézete, a kívánatos fejlődési modell érdekében és olykor a legfőbb pártpolitikusk meggyerése segítségével a méltóképpen preferált és művelődéskutatói központ jellegéből adódóan a kiemelten támogatott műhelyek egyike volt, de nem pártintézmény” (A. Gergely 1997:2,3,4).

A második világháború utáni Magyarországon az első nagy volumenű, átfogó, különböző társadalmi csoportokat érintő empirikus kutatások életmódkutatások voltak. A mindennapi élet tudományos vizsgálata kettős szerepet töltött be az 1970-es évek szocialista társadalmában. Egyrésztől valódi politikai választások híján a hatalom egyik eszköze volt, amellyel az állampolgárok szokásait és attitűdjeit lehetett vizsgálni, hogy így „javíthassák” a rendszert, ezáltal pedig közvetetten a „szocialista életmód” legitimizációját is szolgálhatta. Másrésztől

¹² Kezdetben H. Sas Judit, majd Sági Mária foglalkozott a témával, mindkettőjüktől értékes adományokat találunk az archívumban.

– egyfajta utólagos meglátásként – egyes kutatók szerint alkalmas kritikai eszköze is lehetett a hivatalos kommunikáció szerint nemlétező szegénység és depriváció felfedésének. A kutatás minisztériumi megrendelésre, párt- és állami finanszírozás révén valósult meg, ugyanakkor a kutatók relatív szabadságot élveztek a munkájuk során¹³ (Filipkowski et al. 2017). A kutatás témájának érdekesnek kellett lennie a hatalom, vagyis az állampárt számára is, és az is feltűnő, hogy a kutatás anyagában nem igazán találhatók kifejezetten politikai tartalmú kérdések vagy megjegyzések.

Ami az elméleti háttérrel és a módszert illeti, az 1960-as években a magyar szociológia többedik újraindulásakor a kutatók alapélménye a terepmunka volt. A különböző társadalmi rétegekben élők közötti eltérések (javakból való részesedés, életcélok, időbeosztás, munka, iskolázottság, lakóhely, környezet stb. tekintetében) együttes hatásából – összefüggésben az időfelhasználással és a jellemző tevékenységekkel – lehetett következtetni a kérdezettek életmódjára. Az életmód fogalmi megközelítése konszenzuális alapon történt: a magyar kutatók többségének értelmezésében a legtágabb keret az életmód kifejezés, és csak szűkebb csoportok tevékenységstruktúrájára utalva használták az életvilág vagy életstílus kifejezéseket. A KSH-t követve idővel más intézetek is alkalmazták az időmérélet mint mérési technikát, mivel az „*jól illeszkedett a magyar empirikus szociológia fejlődéséhez, és hozzájárult a professzionalizálódáshoz*” (Tibori 2020:184).

Az itthoni vizsgálatok és módszerek jellemzően belesimultak a nemzetközi életmódkutatások irányzatába, illetve idővel „*egyre markánsabb elméletek születtek a fogyasztásról mint rétegeképző elemről*” (Tibori 2020:174), ilyen módon pedig a fogyasztási aspektus egyre érdekesebb lett a kutatók számára. Fontos kiemelni azonban, hogy az életmódkutatás mérési és kódolási módszerére, vagyis az időmérés-kutatás¹⁴ módszertanára tekinthetünk úgy is mint a magyar szociológia nemzetközileg legnagyobb hatású újítására a 20. századi szociológiában (Szalai 1978, idézi Szabari 2020c).

A kutatásban részt vevő kutatók elméleti írásaiból kirajzolódik, milyen fontos célkitűzés volt a szocialista társadalom „elérése”, bár számukra a szocialista társadalom elsősorban a magaskulturális értékek és tevékenységek szélesebb rétegekre kiterjesztésével volt egyenlő. Jelen kutatás esetében ez sok és részletes kérdőív- és interjúkérdést jelent (például a művelődési motivációra vonatkozó külön kérdések). A Kulturális fogyasztás gyűjtése kérdezettként¹⁵ című dokumentumban például az egyes kérdezettek lebontra követhetjük végig, milyen fogyasztási szokásokkal rendelkezett az illető az olvasás, színház, film, zene, képzőművészet, rádió, tévé és újság kategóriákban. Egy-egy kérdezetthez tartozó „úrlap” minden említett kategóriára vonatkozóan tartalmaz általánosabb tartalmú megjegyzéseket: „*Meghallgatom, de túlságosan nem vagyok oda érte*”; „*Az absztrakt művészetet nem szereti*”; vagy „*A zenét szereti, de nem érti*”; „*A csíkos könyveket nem szerette, butaságnak tartja, most Kínáról olvas könyvet*”. Emellett jellemző, hogy az interjúalany konkrét műveket, szerzőket, műfajokat is felsorol: „*Meskönyv, May Károly, kalandregények, Biblia...*”; „*15 éve bérletük volt a József Attilába, sokat jártak, utoljára a Kaktusz virágát látták*”.

A kutatás alapján készült írások és helyenként maga a nyersanyag olvasása során is arra a következtetésre juthatunk, hogy a beatzene-hallgatás, a barátokkal töltött idő, vagy az olyan szabadidőeltöltési mód

13 Az intézet munkatársainak körét elsősorban elismert szociológusok alkották; alkalomadtán a demokratikus ellenzék néhány tagja interjúkészítőként vett részt a projektekben. A csoport ilyen módon politikai elköteleződés tekintetében vegyes, egyúttal pedig egyfajta védett környezet volt a kutatók számára (Filipkowski et al. 2017).

14 „*Az időmérés az életmódnak mint hierarchikus rendszerbe szervezett tevékenységstruktúrájának, illetve a konkrét tevékenységek vizsgálatára kialakított társadalomstatisztikai adatfelvételi és elemző eljárásoknak az összessége, valamint ezek felhasználásával a társadalmi időfelhasználásról nyert adatok, társadalmi jelzőszámrendszer*” (www.ksh.hu/idofelhasznalas-idomerleg, idézi Tibori 2020:168)

15 409_15_1_623.pdf

mint a kertészkedés vagy a kézimunka a kutatás készítői szemében nem számítottak fontos kulturális tevékenységnek. Ezzel ellentétben a tanulással, ismeretszerzéssel töltött szabadidő pozitívumnak minősült, ahogyan a magaskultúra fogyasztása is kívánatos, és egyszersmind a szocialista kulturálódás legfőbb módja volt, célja pedig a munkásosztály tagjainak emancipálása (Filipkowski et al. 2017). A fent említett Kulturális fogyasztás gyűjtése kérdezettként című dokumentumban szerepelnek olyan kommentárok is, melyek arra utalhatnak, hogy a kérdezettek éreztek valamiféle nyomást a kulturálódás mikéntjét és mennyiségét illetően, amely a politikai kurzus elvárása is volt a mindennapokban („Rövidesen nyugdíjba megy, akkor fogja pótolni a lemaradásait”; „Nincs ideje képtárakba járni, sokat látott, de kevés maradt meg belőle”). Az ugyancsak tematikus egységekre (származás; a pályaválasztás; az egyes családtagok, velük való kapcsolat; munka stb.) bontott interjúelemzésekben – hasonlóan a fent említett dokumentumhoz – kategóriánként részletesen szerepelnek a művelődéssel, kultúrafogyasztással kapcsolatos információk. Az egyik alany esetében az elemző a következőket emeli ki: „Ha színházba megyek, az nekem mindig ünnep”, továbbá „Szégyenlem is mondani, hogy hosszú évek óta egyszer voltam”.

A KUTATÁS UTÓÉLETE

Az 1970-es években megindult nagy volumenű szociológiai felmérések közül többnek mindmáig kiemelkedő hatása van: ilyenek a rétegződés-kutatások, a Kemény István-féle szegénységkutatás és a belőle fakadó irányzatok, hullámok, valamint az életmódkutatások is. Kovács Éva és szerzőtársai (2016) megállapították, hogy bár a gyűjtemények¹⁶ története mindig egyedi, egyes gyűjtemények esetében megfigyelhetőek olyan sajátosságok, amelyek túlmutatnak a gyűjteményen és a kutató személyén. Az egyik ilyen sajátosság nem más, mint hogy „a nagy volumenű, általában vegyes módszertant alkalmazó kutatásokból általában vagy csak a kvantitatív eredmények kerültek napvilágra, vagy csupán egy-egy esettanulmány született az interjúkból, azok szisztematikus feldolgozása a kutatás alatt és után nem történt meg” (Kovács–Lénárt–Szabari 2016:104–105).

Az itt bemutatott kutatásból sem készült annak volumenét és részletességét híven tükröző írás, aminek több oka is lehet.¹⁷ Egy részük a kutatási dokumentáció jellegével van összefüggésben, mely tényező szorosan kapcsolódik a magyar szociológia intézményesülési folyamatának sajátosságaihoz. Az 1970-es években egyre erősödött a kvantitatív módszerek térhódítása. Az ilyen megközelítések „ritkán jutottak el az elméleti igényvel is fellépő társadalomkritikai publikációkig” (Kovács–Lénárt–Szabari 2016:109), ugyanakkor egy-egy kutatáson belül az élettörténeti interjúkkal kombinálva nehezen elemezhető együtttest alkotnak (Filipkowski et al. 2017). Emellett az is akadályt jelenthetett, hogy ilyen mennyiségű adat elemzése – főként a kor technikai lehetőségeit szem előtt tartva – önmagában is kihívás volt.

A politikai légkör is korlátokat szabott: a cenzúra mint állandó nyomás volt jelen, így sok kutatás esetében előfordult, hogy a kutatók csak kisebb szakmai közösségekben, munkatársaikkal, szakmabeliekkel osztották, oszthatták meg felfedezéseiket magánbeszélgetések során, illetve a kutatás ideje alatt a terepen. Az ilyen módon keletkezett szociológiai tudás mind a szakmai nyilvánosságba, mind a közéletbe nehezen és lassan szivárgott át, ami szakadékot teremtett a generációk közötti tudásátadásban (Kovács–Lénárt–Szabari 2016).

¹⁶ A hivatkozott szövegben a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhelybe került gyűjtemények vannak előtérben.

¹⁷ Friesz-Kovács Kamilla doktori disszertációját H.Sas Judit 1978–1981 között zajlott kutatásából írta (2019), melynek az Orion gyár munkásai voltak az alanyai. A disszertációból készült monográfia 2021-ben jelent meg a Magyarország felfedezése sorozat tagjaként *Volt egyszer egy Orion... címmel. Korábban a Socio.hu Társadalomtudományi Szemlében* is jelent meg gyűjteménybemutató írása a szerzőnek a témában (Kovács 2015). H. Sas Judit kutatási gyűjteménye szintén a 20. Század Hangja Archívumban talált helyet.

A Munkáséletmód kutatás dokumentációja nem hiánytalan anyag, hiszen – éppen a tudomány informális működésével összefüggésben – évtizedekig állt dobozokban, mielőtt felfedezték volna, és addigra elvesztek egyes részei. Ettől függetlenül mind társadalom-, elmélet- és kutatástörténeti szempontból, mind pedig a módszertani elemzéseket tekintve rendkívül értékes forrásról van szó (Filipkowski et al. 2017).

HIVATKOZÁSOK

- A. Gergely A. (1997) Kultúra – közösség – társadalom: A Népművelési Intézet és a Művelődéskutató. MTA Politikatudományi Intézet, Etnoregionális Kutatóközpont. *Dokumentum-füzetek*; 4. Elérhető: <https://mek.oszk.hu/12100/12145/12145.pdf> [Letöltve: 2021-06-28].
- Filipkowski, P. – Gárdos J. – Kovács É. – Szabari V. (2017) Culture over Structure: The Heritage of Lifestyle Research in the 1970s in Hungary and Poland. *Stan Rzeczy [State of Affairs]*, 13(2), 147–170.
- Kovács É. (2018) A 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely első évtizede. *Szociológiai Szemle*, 28(1), 120–123.
- Kovács É. – Lénárt A. – Szabari V. (2016) (Fel)talált tudomány (Az 1971-es Kemény-féle reprezentatív cigánykutatás idején keletkezett kvalitatív szociológiai források utóélete). *Híd*, 11, 104–125.
- Kovács K. (2015) Az 1978–1981 közötti Orion kutatásról. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 5(2), 140–146.
- Szabari V. (2020a) A magyar szociológia főbb korszakai (1900–2010) – Folytonosság vagy megszakítottság? In Szabari V. (szerk.) *Diszkontinuitások: A magyar szociológia 1960 és 2010 között*. Budapest: Napvilág, 20–40.
- Szabari V. (2020b) Az 1960-as években intézményesülő magyar szociológia társadalmi és politikai környezete. *Korall*, 80, 79–100.
- Szabari V. (2020c) Bevezető. In Szabari V. (szerk.) *Diszkontinuitások: A magyar szociológia 1960 és 2010 között*. Budapest: Napvilág, 9–19.
- Tibori T. (2020) Álomból valóság – Életmód-elmélet és gyakorlat. In Szabari V. (szerk.) *Diszkontinuitások: A magyar szociológia 1960 és 2010 között*. Budapest: Napvilág, 20–40.